

Н. М. Сорочинська, О. О. Мартинюк, О. О. Гісем

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

9

клас

УДК 94(075.3)

C65

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 20.03.2017 р. №417)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

*Цвіркун О.Ф., доцент кафедри суспільно-гуманітарної освіти
Одеського обласного інституту вдосконалення вчителів*

*Ус Л.І., учитель Кременчуцької загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №3, старший учитель
Орсагош О.В., завідувач районного методичного кабінету відділу освіти Куликівської районної державної адміністрації Чернігівської області*

Сорочинська Н.М.

C 65   Всесвітня історія: підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. залк. / Н.М. Сорочинська, О.О. Мартинюк, О.О. Гісем. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2017. — 272 с. : іл.

ISBN 978-966-10-4825-5

УДК 94(075.3)

ISBN 978-966-10-4825-5

© Сорочинська Н.М., 2017

© Мартинюк О.О., 2017

© Гісем О.О., 2017

© Навчальна книга — Богдан, 2017

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Словничок

Тлумачення термінів і понять, що виділені жирним шрифтом у тексті параграфа.

Документи розповідають

Фрагменти різноманітних матеріалів (уривки з історичних документів, спогадів очевидців подій тощо).

Закріпимо знання

Питання для закріплення знань, умінь і навичок учнів, а також завдання проблемного характеру.

Запитання

Запитання, які наголошують на основній думці пункту параграфа.

Цікаво знати

Додаткова інформація для тих, хто хоче знати більше цікавих історичних фактів.

Постать в історії

Додаткова інформація про видатних людей.

Запитання та завдання

Додаткові запитання і завдання у тексті.

Висновки

Основні тези й підсумок усього матеріалу параграфа.

Підручник доповнено електронним додатком, який можна відкрити за посиланням: <http://www.bohdan-digital.com/edu>.

ЛЮБІ ДРУЗІ!

Перш ніж розпочати вивчення нового періоду всесвітньої історії, необхідно ознайомитися зі змістом та структурою підручника, з яким ви працюватимете. Матеріал цього навчального видання об'єднано у п'ять розділів, кожен з яких містить кілька параграфів, що, своєю чергою, поділяються на пункти. Дати основних подій, історичні поняття і терміни, персоналії історичних діячів, на які необхідно звернути увагу і запам'ятати, виділені в тексті жирним шрифтом.

Важливе значення для засвоєння матеріалу мають історичні документи, ілюстрації, карти й схеми. Працюючи з параграфом, необхідно прочитати вміщений в ньому текст документа й відповісти на поставлені запитання. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, що пояснюють зміст зображеного. Робота з історичною картою сприятиме формуванню уявлень про те, де саме відбувалися події, про які йдеться у тексті, або які зміни вони спричинили. Наведені в параграфах схеми розкривають зв'язки між складниками історичних явищ, пояснюють їх особливості тощо.

Після кожного параграфа подано запитання й завдання. Звертайте увагу на умовні позначення поряд із ними — вони підкажуть, що і як необхідно виконувати. Завершивши вивчення теми, ви зможете підсумувати опрацьований матеріал за наведеними узагальнюючими запитаннями та здійснити самоперевірку рівня засвоєних знань за тестовими завданнями.

§ 1. Вступ. Світ наприкінці XVIII ст. – на початку ХХ ст.

За цим параграфом ви зможете:

- повторити вивчене у 8 класі, пригадати основні віхи історії раннього Нового часу (Ранньомодерної доби);
- визначити хронологічні межі періоду всесвітньої історії, який ви будете вивчати цього року;
- скласти загальне уявлення про особливості економічного, політичного і соціального розвитку світу від кінця XVIII до початку ХХ ст.

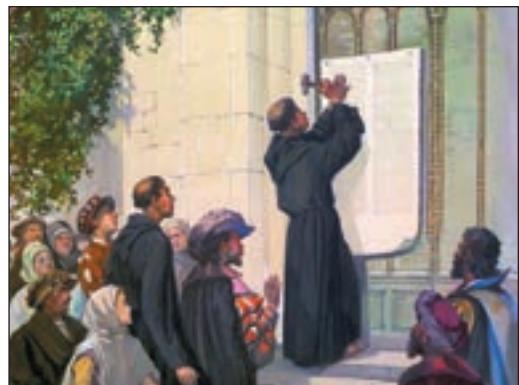
Пригадайте:

1. Які періоди всесвітньої історії ви вивчали минулого року? Назвіть їхні хронологічні межі.
2. Назвіть події всесвітньої історії кінця XV — XVIII ст., які ви вважаєте визначальними. Поясніть свій вибір.
3. Які основні зміни відбулися у світі в цей період?
4. Покажіть на карті країни, з історичним розвитком яких ви ознайомилися минулого року.

Пригадаймо вивчене у 8 класі за поданими ілюстраціями та запитаннями за змістом зображеного

1. Яку історичну подію ілюструє гравюра XVI ст.?
2. Назвіть наслідки цієї події.

1. На малюнку зображено виступ Мартіна Лютера з «95 тезами». Що він намагався донести людям?
2. Чому виступ Лютера викликав могутній реформаційний рух?
3. Якими були наслідки Реформації?

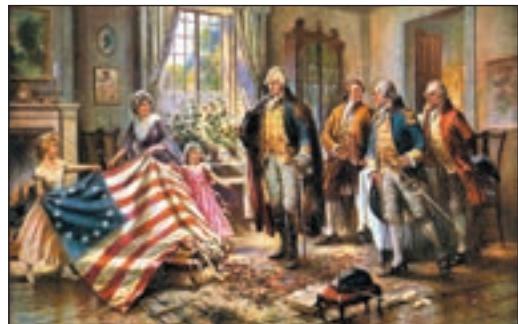
1. До якого періоду всесвітньої історії належить подія, зображена на картині?
2. Як вдалося розв'язати цей конфлікт?

1. На якому принципі були засновані підприємства, подібні до зображеного на малюнку?
2. Які наслідки мало поширення такого виду виробництва?

1. На картині зображено англійську королеву Єлизавету I. Які здобутки її правління намагався відобразити художник?
2. Що сприяло піднесенню Англії у період правління Єлизавети I?

1. Становлення якої держави зображено на картині?
2. Як і коли вона виборола незалежність?

1. Яку подію ілюструє карикатура XVIII ст.?
2. Якими були передумови й наслідки цієї події?

1. Місце другого періоду Нового часу у всесвітній історії

Цього навчального року ви продовжите ознайомлення з подіями Нової історії, або історії Нового часу: зокрема, дізнаєтесь, що відбувалося у світі від Великої французької революції кінця XVIII ст. до Першої світової війни (1914–1918 рр.). Деякі дослідники називають цей період «довгим XIX століттям». Це час стрімкої модернізації в країнах Європи та Америки і завершення процесу становлення єдиної світової цивілізації на основі європейської експансії.

Періоди всесвітньої історії

Стародавня історія	Середньовічна історія	Нова історія		Новітня історія	
		I період Ранньомодерна доба і епоха Просвітництва	II період «Довге» XIX ст.	I період	II період
Близько 1 млн років тому — IV ст. н. е.	V ст. — кінець XV ст.	Кінець XV — кінець XVIII ст.	Кінець XVIII — початок XX ст.	1914 — 1939 рр.	1939р.— початок XXI ст.

- Який період всесвітньої історії вивчається у 9-му класі?

Другий період Нового часу, який називають «епохою **modернізації**», означувався формуванням у країнах Західної Європи та Америки *індустриального суспільства*. Його поява зумовила якісні зміни в різних сферах життя людини. Про них ми й дізнаємося на наступних уроках.

! **Модернізація** (в суспільстві) — широкомасштабний процес, основою якого є запровадження змін і вдосконалень, пов'язаних з необхідністю розвитку всіх сфер життя суспільства відповідно до вимог сучасності.

ОСНОВНІ РИСИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

- **Економіка:** впровадження новітніх технологій, технічний поділ праці, розвиток ринку товарів, грошей та праці
- **Соціальна сфера:** формування нового типу людини — підприємливої, активної; зростання соціальної мобільності суспільства, перехід від великої патріархальної родини до малої сім'ї
- **Політика:** виникнення централізованих держав; централізація, уніфікація суспільного життя, бюрократизація управління, залучення мас до політичних процесів, становлення демократії та демократичних інститутів
- **Духовна сфера:** утвердження нової світської системи цінностей; зростання побутового, культурного, правового рівня життя населення; масовий характер освіти
- **Психологічна сфера:** нові засоби комунікації, збільшення обсягу інформації; пробудження національної свідомості

- За даною схемою поясніть основний зміст процесу модернізації суспільства.

Залежно від змісту і форми, дослідники розрізняють декілька типів суспільної модернізації. Зокрема, за формулою вона буває мирною, еволюційною — у вигляді реформ, які здійснює влада, і революційною — у вигляді докорінної насильницької руйнації того, що заважає розвитку суспільства. За змістом модернізації поділяють на первинну, що здійснюється відповідно до вимог часу, і вторинну, або «наздоганяльну», яка передбачає подолання відставання від провідних країн.

2. Економічне життя індустріального суспільства

У країнах Заходу початок становлення *індустріального суспільства* був пов'язаний із розгортанням промислової революції, яка поступово поширювалася Європою із заходу на схід. Як ви вже знаєте, промислова революція почалася в Англії.

! **Індустріальне суспільство** — суспільство, у якому завершено процес створення великої, технічно розвиненої промисловості («індустрія» — синонім слова «промисловість»).

Нове промислове виробництво розвивалося на засадах вільної конкуренції, коли виробники товарів вели боротьбу один з одним за кращі умови виробництва та збути товарів. Періоди економічного зростання чергувалися з економічними кризами, зумовлені перевиробництвом (виготовлення більшої кількості продукції, аніж потребує ринок). Внаслідок останніх зростало безробіття, а отже, соціальна напруженість, що виливалася в чисельні протести.

Зі становленням індустріального суспільства були пов'язані структурні зміни в економіці: якщо раніше її основою було сільське господарство, то тепер перше місце стала посідати промисловість. У сільському господарстві Великої Британії та північних штатів США, а згодом і в інших країнах почали застосовувати сільськогосподарські машини: багатолемішні плуги для обробітку землі, кінні сівалки, жниварки на кінній тязі для збирання зернових, кінні молотарки тощо. Утім, машини впроваджувалися в сільському господарстві набагато повільніше, ніж у промисловості.

М. Мункачі. *Страйк*. 1895 р.

Архітектор Дж. Пакстон.
Кристалевий палац у Лондоні

Чому цей палац став одним із символів індустріальної доби?

У світовій торгівлі спостерігався поділ на провідні індустріальні країни Заходу і країни, що стали джерелом сировини, дешевої робочої сили, а також ринком збуту (країни Сходу і Латинської Америки).

- Що таке індустріальне суспільство?
- Чим були спричинені кризи перевиробництва товарів?

3. Соціальний розвиток

У XIX ст. під впливом економічних змін стрімко змінюється і соціальна структура населення. Як уже зазначалося, провідними верствами стають підприємці і наймані робітники. Проте становлення цих верств супроводжувалося болісними для суспільства процесами.

У Новий час відкрилися нові можливості перед тими, чиї пращури не належали до титулованої знаті. Інтелект, освіченість, ділові якості, наполегливість — це не повний перелік якостей, які давали змогу досягти успіхів у житті. Старі соціальні стани швидко руйнувалися, а на їх основі виникли нові класи й групи.

У другій половині XIX ст. проблема пристосування до нових умов гостро посталася перед родовою аристократією, життя якої було тісно пов'язане із селом, земельними володіннями та маєтками. Їх неквапливе життя з усіма зручностями різко контрастувало з діловим життям жителів міст. Аристократія в більшості країн Європи

ще зберігала спадкові привілеї і складала основу вищого чиновництва, дипломатів та офіцерів, але під впливом формування індустріального суспільства стрімко втрачала свій вплив. Так, в Англії в 1869 р. у палаті громад засідало 2/3 представників земельної аристократії, а вже через 40 років вони складали лише 1/3 депутатів.

Представники старої аристократії, які усвідомили зміни, почали займатися підприємництвом. Поступово аристократія зливається з представниками великого капіталу. Так виникає т. зв. «вищий клас».

Незважаючи на могутність «вищого класу», помітного впливу в суспільстві останньої третини XIX ст. набув **«середній клас»**, до якого входили різні соціальні прошарки: підприємці, службовці, люди «вільних професій» (інженери, лікарі, викладачі, юристи тощо). «Середній клас» вирізняло стійке матеріальне становище, досягнуте

Сім'я представників середнього класу. 1905 р.

Робітники. 1900 р.

завдяки праці; освіченість; можливість наймати прислугу тощо. Вважається, що «середній клас» надає суспільству стабільноті, оскільки він не прагне заволодіти чужим майном, як бідняки, і не викликає заздрості, як багаті.

Найбільшим за кількістю новим класом суспільства було робітництво, яке впродовж століття теж зазнало змін. Так, відбулося його зростання (від 20 млн у 1870-ті рр. до 40 млн у 1900 р.) і розшарування за рівнем доходів і кваліфікації. У найкращому становищі опинилися висококваліфіковані робітники, яких називали «робітничу аристократією».

Основну масу робітництва складали чорнороби, які отримували мізерну платню. Будь-які негаразди — хвороба, нещасний випадок, старість, економічні кризи — ставили робітника та його родину в україн складне становище.

Розвиток індустрії дав можливість залучати до праці на підприємстві жінок і дітей. На кінець століття жінки складали 15% робітництва, проте вони зазнавали дискримінації в оплаті праці (іхня заробітна плата становила 30–50% від чоловічої), відсутніми були закони, які захищали б жінку від негативного впливу виробництва.

Багато жінок працювали як хатня прислуга, ходили на поденну працю.

На кінець XIX століття з'явилися професії, які стали асоціюватися з жінкою: телефоністка, машиністка й секретарка.

4. Людина в умовах індустріального суспільства

У XIX ст. в Європі спостерігалося швидке зростання кількості населення. Від 1800 до 1900 р. цей показник збільшився від 190 млн до 420 млн осіб. Це стало можливим завдяки розвитку медицини, збільшенню виробництва сільгосп продукції, зниженню смертності та зростанню народжуваності, підвищенню життєвого рівня. Становлення індустріального суспільства в країнах Західу спричинило зміни в житті людини. Якщо раніше більшість людей жили в селах і працювали біля землі, то відтепер стала зростати кількість населення міст, де були розташовані фабрично-заводські підприємства. Наприкінці XIX ст. за кількістю міського населення всі країни Західу випередила Велика Британія, де дев'ять із десяти жителів мешкали в містах. В інших країнах західного світу кількість населення міст також збільшувалася, але все одно в сільській місцевості проживали близько 70–80% населення.

Високим рівнем урбанізації характеризувалися промислові райони. Стрімке зростання кількості населення загострювало тут соціальні проблеми. Відсутність елементарних санітарних умов (водогонів, каналізації) в оселях міської бідноти перетворювала їх на джерело можливих епідемій. Жахливі умови життя в перенаселених міських кварталах спричиняли те, що для багатьох місто ставало уособленням руйнації традиційних суспільних відносин і водночас сприятливим місцем для поширення радикальних ідей.

Телефоністки,
поч. ХХ ст.

! Урбанізація — процес збільшення кількості міст та їх населення і посилення їхньої ролі в економічному та культурному житті суспільства.

Зростання міст і кількості населення в основному зумовили процеси, пов'язані з промисловою революцією та індустріалізацією. Так, в 1800 р. у Європі було лише 17 міст із населенням 100 тис. осіб, а загалом міське населення налічувало близько 5 млн. У 1890 р. таких міст було вже 103, а загальна кількість міського населення збільшилася в шість разів. Виникло чотири міста з мільйонним населенням: Лондон (від 1800 р.), Париж, Берлін, Відень. З'явилася загальна широка мережа великих і малих міст, а також густо заселені промислові райони (Рур у Німеччині), які поглинули сільські околиці.

Нью-Йорк наприкінці XIX ст.

- У якій країні темпи зростання кількості населення в цей період були найбільшими? Чим, на вашу думку, це було обумовлено?
  - Яка держава мала найбільшу кількість населення на початку та наприкінці XIX ст.?
- Порівняйте вигляд вулиць Нью-Йорка у різних районах міста (центр і передмістя).

Населення країн Європи та США в XIX ст., млн осіб

Країна	1800 р.	1900 р.	Країна	1800 р.	1900 р.
Австрія	21	47	Італія	17,2	32,5
Німеччина	24,5	56,4	Росія	37,0	125,6
Велика Британія	20,5	37,0	США	5,3	76,2
Франція	26,9	39,0			

Ознакою XIX ст. в країнах Західу стали значні за обсягами *міграції* людей, які виrushали до великих міст або інших країн у пошуках кращої долі. Міграційні процеси відбувалися у формах **еміграції** та **імміграції**.

Одним із джерел урбанізації була також міграція населення як усередині країни, так і між країнами, континентами. Основний потік мігрантів був спрямований у великі промислові центри та США. Спочатку це були вихідці з Англії, Німеччини, Скандинавії. В останній третині XIX ст. основу емігрантів склали вихідці з Італії та

країн Східної Європи. Крім США, люди з Європи їхали за кращою долею і до Латинської Америки, і до колоній.

! **Міграція** — переселення людей усередині країни та за її межі.

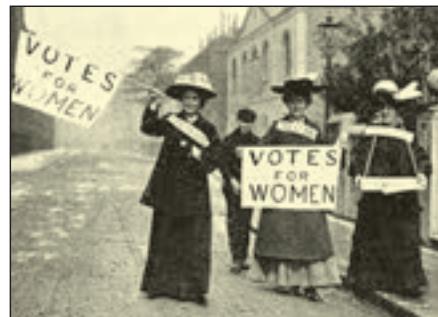
Велика французька революція кінця XVIII ст. започаткувала на Заході рух жінок за зрівняння їх у правах із чоловіками. Боротьба жінок за *емансипацію* тривала протягом усього XIX ст.

Боротьба жінок за емансидацію відбувалася в трьох напрямках: в освіті, у правах на власність і виборчих правах. Першими розпочали боротьбу заміжні жінки Англії, які в 1882 р. домоглися права розпоряджатися своєю власністю. У 1886 р. англійський парламент прийняв закон, який дозволяв жінці після розлучення залишати своїх дітей за собою. Але найтривалішою стала боротьба за виборчі права жінки. Жінок, що боролися за виборчі права, принизливо називали *суфражистками*.

! **Емансидація** — звільнення від залежності, гніту, скасування обмежень, упередженого ставлення тощо. Емансидація жінок, насамперед, передбачала надання їм рівних із чоловіками прав у суспільному, трудовому й сімейному житті.

! **Суфражизм** (від фр. suffrage — голос) — жіночий рух за надання жінкам рівних із чоловіками виборчих прав.

Суфражистки влаштовували мітинги й демонстрації, учиняли бійки з поліцією та били вікна державних установ. Їх заарештовували й саджали у в'язниці. На початку ХХ ст. жіночий рух став організованішим. В Англії його очолила **Еммелін Панкгерст** (1858–1928).

Суфражистки

- Чому боротьба за права жінок супроводжувалася насильством?

У 1914 р. виборчі права були надані жінкам скандинавських країн, Австралії та Нової Зеландії, у 1918 р. — Англії, у 1919 р. — Німеччини, у 1920 р. — США.

Суфражизм став попередником *фемінізму* — значно ширшого руху жінок за свої права, який розгорнувся у ХХ ст.

! **Фемінізм** (від фр. femme — жінка) — суспільний рух, який виступає за рівні права жінки в усіх сферах життя, за захист особливих потреб жінки, що пов'язані з їхніми фізіологічними відмінностями від чоловіків.

5. Зміни в політичному житті

Визначальний вплив на політичне життя країн Заходу в другий період Нової історії мала Велика французька революція кінця XVIII ст., яка висунула ідеї свободи, рівності й братерства. Вона кинула виклик пануванню в країнах континентальної

Європи «старого порядку», в основі якого були абсолютизм, поділ на стани та різні форми залежності підданих від держави. У країнах Західу поступово утверджувалися підвалини правої держави, яка ґрунтувалася на принципах верховенства права, закону, політичних свобод і свободи підприємництва. Відбувалося становлення основ демократії з виборністю органів влади, загальним виборчим правом, поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову. У провідних країнах світу йде поступове формування зasad **громадянського рівноправ'я і парламентської демократії**.

Основними формами держави в країнах Західної Європи та Америки стали республіки (парламентські або президентські) і монархії (парламентські або конституційні). Процеси політичного розвитку країн відбувалися двома різними шляхами — реформ або революцій. У континентальній Європі перший представляла Велика Британія, другий — Франція.

Важливу роль у політичному житті держав стали відігравати спочатку політичні клуби, а згодом — **політичні партії**.

! **Політична партія** (лат. *partis* — частина) — добровільне та організаційно оформлене об'єднання громадян, яке виражає інтереси частини суспільства і прагне до їх задоволення шляхом здобуття, утримання і використання державної влади.

Ідейні засади політичних партій ґрунтувалися на основних напрямках громадсько-політичної думки XIX ст., основними з яких були:

- **консерватизм** — сукупність ідейно-політичних течій, прихильники яких спиралися на ідеї традиції та спадковості в суспільному розвитку, виступали за збереження домінуючої ролі держави й церкви в житті суспільства, не сприймали революції та радикальних реформ. Консерватори прагнули зберегти старий політичний лад;
- **лібералізм** — ідейно-політична течія, що об'єднувала прихильників парламентського устрою, свободи приватного підприємництва й демократизації суспільного життя. Ліберали були прихильниками досягнення змін у суспільстві за допомогою реформ і виступали проти революцій як засобу розв'язання соціальних суперечностей;
- **радикалізм** — ідейно-політична течія, прихильники якої виступали за здійснення рішучих і глибоких змін у політичному й соціально-економічному житті. Незважаючи на велику різноманітність радикальних течій (анаархізм, соціалізм, комунізм тощо), їх об'єднувало негативне ставлення як до старого — станового устрою, так і до нового — буржуазного. Більшість радикалів були прихильниками насильницьких методів боротьби;
- **націоналізм** — ідейно-політична течія, що об'єднувала прихильників визнання пріоритету національного чинника в суспільному розвитку; XIX ст. стало добою виникнення націоналізму. Ті, хто поділяв його ідеали, були в той час в авангарді боротьби за здобуття поневоленими народами національної незалежності та створення власних держав.

У соціальному житті західного індустріального суспільства важливе значення мали *підприємці* та *наймані робітники*. Підприємці, які відігравали провідну роль в економічному житті суспільства, були зацікавлені в здобутті можливості впливу на державну політику законними парламентськими методами. Унаслідок цього вони виступали за ліквідацію залишків «старого порядку» та утвердження демократичних засад у державі.

На початку XIX ст. у країнах Заходу наймані робітники були безправною та соціально незахищеною верствою суспільства. Боротьба робітників за свої права стала одним із головних чинників, що визначав стабільність суспільства в країнах Заходу.

Упродовж XIX ст. було зруйновано традиційну станову систему поділу суспільства. Місце людини в ньому почало визначатися тим, чого вона досягла власними зусиллями.

XIX ст. стало періодом розгортання процесів формування модерних *націй*. Могутній імпульс цьому процесу дала Велика французька революція, яка перетворила підданих правителя на громадян держави. Процес формування націй вступив у суперечність з існуючими у тогочасній Європі кордонами. Унаслідок поширення в західних країнах уявлень, що кожна нація має право бути вільною і жити власним політичним життям, *національне відродження* бездержавних народів стало важливим складником суспільно-політичного життя цих країн. Головним змістом більшості війн і революцій у Європі XIX — початку ХХ ст. стало створення національних держав. У цей період виникли нові держави: Греція, Бельгія, Німеччина, Італія, балканські країни тощо.

Нація — велика група людей, пов’язаних спільними традиціями і звичаями, почуттям соціальної однорідності та спільними інтересами. Її визначальними ознаками зазвичай вважають спільні мову, релігію, традиції, історію, розуміння правди і кривди й більш-менш компактне територіальне розташування.

Національне відродження — термін, який набув поширення в XIX ст. та уособлював процеси, пов’язані з пробудженням національної свідомості бездержавних народів Європи. За змістом і формою національне відродження фактично було націтворенням.

6. Країни Сходу

Сходом називають країни Азії та Африки, де в XIX ст. продовжували розвиватися *традиційні суспільства* мусульманської, індійсько-південноазіатської та китайсько-далекосхідної цивілізацій. Ці цивілізації мали чимало визначних досягнень у господарському, суспільно-політичному й культурному розвитку. На початок XIX ст. рівень життя у цих регіонах буввищим, ніж у Європі. Проте завдяки «виклику» європейців вони зазнавали значних змін — як позитивних, так і негативних.

У XIX ст. західні країни, спираючись на свою економічну перевагу, посилили тиск на країни Сходу, почали руйнувати тут підвалини традиційних суспільств і ділити цей регіон на колонії, залежні держави та «сфери впливу». Власниками найбільших колоніальних володінь стали Велика Британія, Франція, Нідерланди. Країни Сходу

ропочали національно-визвольну боротьбу проти колонізаторів, яка стала одним із найважливіших явищ світової історії XIX ст.

! **Традиційне суспільство** — суспільство, у якому над людиною панують споконвічні традиції та звичаї (обряди, забобони тощо), де людина не уявляє себе поза природою. Таке суспільство негативне налаштоване на сприйняття будь-яких новацій.

Поділ Китаю. Карикатура

- Назвіть риси, притаманні традиційному суспільству.
- Яка країна Європи в XIX ст. стала власником найбільших колоніальних володінь?

Висновки

У 9-му класі ви вивчатимете другий період історії Нового часу, що охоплює події кінця XVIII — початку ХХ ст.

У країнах Заходу цей період називають епохою модернізації. В економічному житті цих країн відбувалося становлення індустріального суспільства, що було пов'язане з розгортанням промислової революції.

У суспільно-політичному житті західних країн цього періоду визначальними були зміни, пов'язані з руйнацією «старого порядку» й утвердженням зasad демократії, формуванням нових станів суспільства.

Розвиток країн Сходу, де зберігалися традиційні суспільства, у XIX ст. відбувався під тиском країн Заходу, що мали економічну перевагу. Поступове усвідомлення необхідності протидіяти такому тиску стало передумовою національно-визвольної боротьби проти колонізаторів.

Закріпимо знання

1. Які зміни відбулися в економіці західних країн у період становлення індустріального суспільства?
2. Охарактеризуйте нові явища в політичному й соціальному житті країн Заходу XIX ст.
3. Складіть таблицю «Зміни в розвитку країн Заходу XIX ст.».

Сфера життя	Які зміни відбулися

4. Чому процес емансидації жінок відбувався вкрай повільно?
5. Які риси характеризують розвиток країн Сходу в другому періоді Нової історії?
6. Об'єднайтесь у малі групи й обговоріть, яку роль відіграло «довге» XIX століття у поступальному розвитку людства.

РОЗДІЛ І

Європа та Америка наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

§ 2. Революція кінця XVIII ст. у Франції

За цим параграфом ви зможете:

- визначати головні суперечності у французькому суспільстві, що стали причинами революції;
- пояснювати основні положення «Декларації прав людини і громадянина»;
- розповідати, як відбувалося становлення республіки у Франції;
- розкрити зміст політики, яку здійснювали якобінці;
- визначати характерні риси внутрішньої та зовнішньої політики Директорії;
- аналізувати підсумки та значення Великої французької революції кінця XVIII ст.

Пригадайте:

1. Якими були характерні риси соціально-політичного розвитку Франції у XVIII ст.?
2. Що таке Просвітництво?
3. Якими були погляди просвітників на суспільство й державу?

1. Франція наприкінці XVIII ст.

На початку 80-х рр. XVIII ст. Франція залишалася аграрною країною зі **становим поділом суспільства**. З 25-мільйонного населення 22 млн осіб становили селяни, 130 тис. — духівництво, 140 тис. — дворянство. Перші два стани — духівництво і дворянство — були привілейованими, не сплачували податків, мали права землеволодіння та участі в управлінні державою.

До третього — непривілейованого — стану належали всі інші верстви населення: селяни, ремісники, наймані працівники, буржуза (підприємці і люди вільних професій). Вони сплачували всі податки й не мали політичних прав. Серед них були ті, хто надавав позики королю й знаті, але вони не мали жодного впливу на справи в державі. Існуючий поділ на стани не відповідав справжньому становищу французького суспільства.

У сільському господарстві зберігалися традиційні відносини. Більшість селян були особисто вільними, але земля, якою вони користувалися, належала дворянам або церкві. За неї селяни виконували численні грошові й натуральні повинності.

Французьке духівництво

*Французький купець з дружиною і дитиною.
Гравюра. Кінець XVIII ст.*

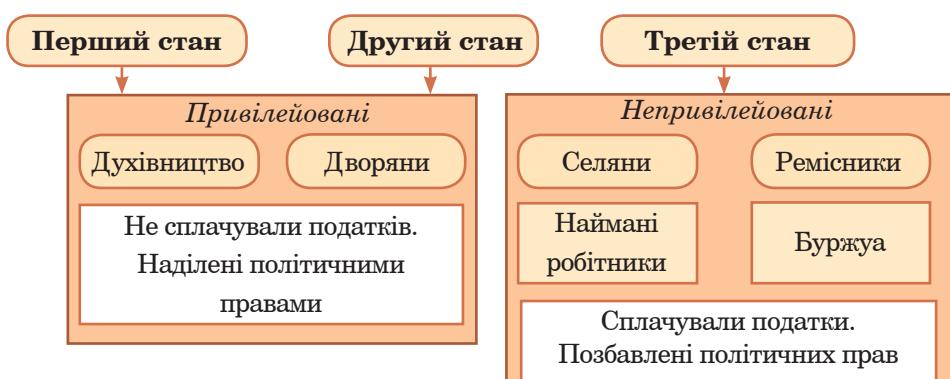
Людовік XVI

У промисловості панувало мануфактурне виробництво. Промислова революція у Франції ще не відбулася, машини на підприємствах використовували мало.

У 70-х рр. XVIII ст. економічне становище країни погіршилося. Частими стали неврожаї і голод. Війни в Європі, у яких брала участь Франція, не принесли їй перемог, але зовсім спустошили скарбницю. Чимало французьких селян через зубожіння стали жебраками й волоцюгами. Періодично спалахували «хлібні бунти» (напади на хлібні крамниці та захоплення возів із хлібом), відбувалися виступи проти податкового гніту.

За політичним устроєм Франція залишалася абсолютною монархією. Наявний державний і суспільний устрій країни називали «старим порядком», в основі якого було поєдання абсолютизму зі становими привілеями духовенства й дворянства. За правління короля Людовіка XVI (1774–1792 рр.) ситуація у Франції вимагала рішучих дій центральної влади. Грошей у скарбниці не було, державний борг досяг 140 млн ліврів. Новий генеральний контролер (міністр) фінансів Жак Тюрго запропонував королю програму реформ, яка передбачала задучення духовенства й дворянства до сплати податків, ліквідацію всіх феодальних прав сеньйорів щодо селян, внутрішніх митниць, ремісничих цехів тощо. Проте під тиском прибічників «старого порядку» реформи провалилися, а самого міністра відправили у відставку.

Стани французького суспільства

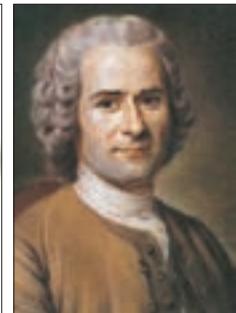
- Які верстви населення належали до третього стану?

«Старі порядки» викликали обурення в середовищі освічених людей, зокрема просвітників.

Вольтер (1694–1778) засуджував абсолютизм, однак вважав владу освіченого монарха корисною для країни. **Монтеск'є** (1689–1755) вважав найкращим державним устроєм конституційну монархію з розподілом влади на законодавчу, виконавчу й судову.

Монтеск'є

Руссо

На відміну від інших просвітників, **Жан-Жак Руссо** (1712–1778) узагалі відкидав можливість збереження монархії та виступав за створення демократичної республіки дрібних власників. Він вважав, що всі люди мають бути рівними в правах, а розміри приватної власності необхідно обмежити. Ж.-Ж. Руссо не сприймав католицьку церкву, однак визнавав необхідність релігії як основи людської особистості.

- Хто із французьких просвітників висунув ідею поділу влади на три гілки — законодавчу, виконавчу й судову?

2. Початок революції

5 травня 1789 р. Людовік XVI скликав Генеральні штати для затвердження нових податків, адже країну охопила гостра економічна криза, а казна була порожня. Однак депутати третього стану виступили проти застарілої, як вони вважали, традиції голосувати за станами («один стан — один голос») і почали наполягати на рівному та спільному голосуванні всіх депутатів.

Склад Генеральних штатів (5 травня — 17 червня 1789 р.)

! **Революція** — докорінні зміни в розвитку яких-небудь явищ природи, суспільства або пізнання.

! **Генеральні штати** — вище станово-представницьке дорадче зібрання у Франції.

Жак-Луї Давід. *Клятва в залі для гри в м'яч. Ескіз*

17 червня 1789 р. депутати третього стану і представники привілейованих станів, які їх підтримали, проголосили себе **Національними зборами**, що представляли інтереси всіх французів. Коли Людовік XVI наказав зачинити залу засідань, депутати Національних зборів 20 червня 1789 р. зібралися в залі для гри в м'яч і заприсяглися, що не розійдуться, поки не підготують конституцію країни. 9 липня 1789 р. Національні збори проголосили себе **Установчими**, підкресливши цим свій намір закласти підвалини нового державного ладу у Франції.

► Про що свідчить зміна назв представницьких органів влади: Генеральні штати — Національні збори — Установчі збори?

Тим часом на вулицях розпочалися стихійні мітинги. **14 липня 1789 р. озброєний натовп парижан захопив і зруйнував фортецю-в'язницю Бастилію, яку вважали символом абсолютизму.**

Людовік XVI вирішив піти на поступки повсталим: наказав відвести війська з-під Парижа та визнав Установчі збори.

Упродовж наступних двох-трьох тижнів революційна хвиля з Парижа швидко поширилася на провінції. Там усували від влади королівських чиновників і перебирали управління на себе виборні органи місцевого самоврядування.

Взяття Бастилії

► Використовуючи репродукцію картини, складіть розповідь на захоплення парижанами Бастилії.

Періодизація Великої французької революції кінця XVIII ст.

Дата	Період
20 червня 1789 р. — 10 серпня 1792 р.	Початок революції
10 серпня 1792 р. — 2 червня 1793 р.	Повалення монархії та встановлення республіки
2 червня 1793 р. — 27 липня 1794 р.	Якобінська диктатура
27 липня 1794 р. — 9 листопада 1799 р.	Термідоріанський режим

- Яку подію вважають початком революції?

3. Законодавча діяльність Установчих зборів

Установчі збори в 1789–1791 рр. здійснили важливі заходи щодо змін у системі організації державної влади у Франції.

4–11 серпня 1789 р. під тиском селянських виступів, які охопили провінції, було прийнято декрети про скасування багатьох феодальних повинностей. Решту повинностей необхідно було виконувати; пізніше їх теж скасували.

26 серпня 1789 р. Установчі збори, за пропозицією маркіза М. Ж. Лайфайєста, прийняли «Декларацію прав людини і громадяніна». Це був важливий документ, в основі якого стали ідеї французьких просвітників про природні, невід'ємні права людини.

Документи розповідають

Iз «Декларації прав людини і громадяніна»

«III. Джерело всієї верховної влади завжди перебуває в нації...

IV. Свобода полягає в праві робити все, що не шкодить іншому...

V. Закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Все, що не заборонено законом, дозволено...

VI. Закон є вираженням загальної волі. Усі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у виданні законів. Закон має бути рівним для всіх.

VII. Ніхто не може бути обвинувачений, затриманий або заарештований інакше, ніж у випадках, визначених законом...

IX. ...Людина вважається невинною доти, поки її не оголосять винною...

X. Ніхто не має відчувати утисків у висловлюванні власних думок...

XVI. Оскільки власність є непорушним і священним правом, то ніхто не може бути позбавлений її інакше, ніж у випадку встановленої законом незаперечної суспільної необхідності...».

1. Хто, згідно із документом, був джерелом верховної влади?
2. Які невід'ємні природні права людини проголошувалися в документі?
3. Чи можна вважати, що «Декларація...» закладала у Франції підвалини право-вої держави? Чому?

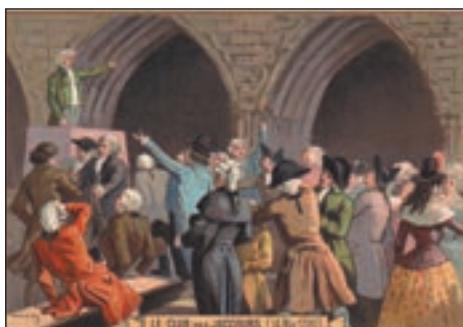
4. Загострення ситуації в країні

Економічна ситуація у Франції залишалася складною. Зростали ціни, не вистачало хліба, збільшувалася кількість безробітних.

У ніч із 20 на 21 червня 1791 р. король Людовік XVI здійснив невдалу спробу втекти за кордон, але був затриманий і повернений до Парижа. Місто охопили анти monархічні виступи. 17 липня 1791 р. війська Національної гвардії, очолювані генералом М. Ж. Лафайєтом, розстріляли демонстрацію на Марсовому полі, яка вимагала усунути від влади короля.

Карикатура зображає три стани (дворянство, духовництво, третій стан), що сформували конституцію 1791 р.

Якобінці

- ➔ Складіть розповідь про засідання клубу якобінців.

З вересня 1791 р. Установчі збори прийняли першу в історії Франції конституцію, за якою країна стала конституційною монархією. Вища законодавча влада надавалася однопалатним Законодавчим зборам, виконавча — королю та міністрам, яких він призначав, судова — суддям, які обиралися виборцями.

Нові Законодавчі збори розпочали роботу 1 жовтня 1791 р. У них були представлені політичні угруповання, які існували на той час у Франції.

У суспільно-політичному житті важливу роль відігравали «політичні клуби». Від 1789 р. в бібліотеці монастиря Святого Якова збиралася «Клуб друзів конституції», членів якого називали якобінцями. У Законодавчих зборах якобінці розділилися на поміркованих республіканців, яких називали жирондистами (за назвою департаменту Жиронда, звідки походила більшість із

Склад Законодавчих зборів (1 жовтня 1791 р. — 20 вересня 1792 р.)

них), і монтаньярів (буквально «горців», оскільки вони сиділи у верхній частині засідань) — радикальних республіканців, прихильників негайних і рішучих змін.

Від 1791 р. в монастирі ордену фельянів збиралися прихильники конституційної монархії, яких називали «Клубом фельянів». У Законодавчих зборах фельянів, що посідали провідні позиції в Установчих зборах, витіснили на другий план жирондистів і ті, хто їх підтримував.

Із жирондистами пов'язані важливі події цього періоду революції. У лютому 1792 р. воєнний союз Австрії та Пруссії започаткував першу антифранцузьку коаліцію. У відповідь на це 20 квітня 1792 р. Законодавчі збори оголосили війну Австрії. Розпочалися революційні війни Франції з коаліціями європейських держав, що виступали проти неї.

Початок воєнних дій був для французів невдалим. Більшість офіцерів перейшла на бік ворога, австро-прусські війська розпочали інтервенцію на територію Франції.

! **Інтервенція** (від лат. *interventio* — втручання) — агресивне втручання однієї чи кількох держав, переважно збройне, у внутрішні справи іншої держави.

! **Військова коаліція** (від лат. *coalitio* — об'єднання) — об'єднання держав для досягнення спільних військово-політичних цілей.

У цих умовах Законодавчі збори звернулися до всього населення країни із закликом «Вітчизна в небезпеці!». Після цього до революційної армії для захисту батьківщини вступили тисячі добровольців.

- Яку форму правління закріплювала у Франції конституція 1791 р.?
- Які країни утворили першу антифранцузьку коаліцію?

Франсуа Жерар.

Батьківщина в небезпеці

Кожен із добровольчих батальйонів мав свій прапор, гімн і уніформу. Особливу популярність серед парижан (а згодом і серед усіх французів) здобув гімн загону з Марселя — «Марсельєза», слова й музику до якого написав військовий інженер Руже де Ліль. «Уперед, сини Вітчизни милої, мить слави настає!» — співали вони. Згодом «Марсельєза» стала національним гімном Франції.

5. Повалення монархії та встановлення республіки

У складній ситуації, коли французи зазнавали поразок, загальне обурення викликала інформація про те, що королева Марія-Антуанетта таємно передала австрійцям воєнні плани жирондистів. 10 серпня 1792 р. в Парижі спалахнуло повстання.

Жан Дюплесі-Берто. *Захоплення палацу Тюїльрі 10 серпня 1792 року*

20-тисячний натовп захопив королівський палац. Під впливом повстання і за наполяганням Комуни Парижа (міського управління столиці) Законодавчі збори прийняли рішення про позбавлення монарха влади та скликання нового вищого органу влади — Національного конвенту (зібрання), який мав прийняти нову конституцію Франції. Людовіка XVI було заарештовано й ув'язнено. **Результатом повстання 10 серпня 1792 р. стала ліквідація монархії у Франції.**

Між тим, війська антифранцузької коаліції розгортали наступ на Париж. Ситуація стала критичною. У Парижі оголосили масовий набір добровольців. Водночас нова революційна влада почала переслідування і розправи над «підозрілими», які могли підтримувати ворога. Така «революційна самооборона», як називали ці дії, започаткувала у Франції терор, жертвами якого стали десятки тисяч громадян.

! **Терор** — політика залякування, придушення політичних противників насильницькими методами. Використовується як засіб досягнення будь-якої мети.

Орас Верне. *Битва під Вальмі*

20 вересня 1792 р. поблизу селища Вальмі дві армії французів-добровольців здобули першу перемогу над пруссаками і змусили їх відступити. Цього ж дня в Парижі зібрався Національний конвент, який своїм першим актом від **21 вересня 1792 р.** проголосив Францію республікою. Це започаткувало період Першої республіки в історії країни.

Тим часом революціонери розділилися на два табори: тих, хто вважав, що революція завершилася (жирондисти) і тих, які

Склад Національного конвенту (20 вересня 1792 р. — 29 жовтня 1795 р.)

прагнули продовження революції (монтаньяри). Лідерами останніх були **Жорж-Жак Дантон** (1759–1794) і **Максиміліан Робесп'єр** (1758–1794).

За наполяганням депутатів-монтаньярів, Конвент звинуватив Людовіка XVI у зраді та засудив до страти. 21 січня 1793 р. йому відрубали голову, а в жовтні було страчено його дружину Марію-Антуанетту. Ці події спричинили зростання кількості крайн-учасниць антифранцузької коаліції. Навесні 1793 р. її війська перейшли в наступ, а французи стали відступати.

Страти Людовіка XVI

Постать в історії

Ж.-Ж. Дантон до початку революції працював адвокатом у королівському суді, де здобув популярність своїм ораторським талантам. У роки революції він став якобінцем, був помічником прокурора Комуни Парижа, одним з організаторів якобінського терору. Проте обсяги терору злякали Ж.-Ж. Дантона, і в 1793 р. він виступив за його припинення. За це радикальні якобінці, очолювані М. Робесп'єром, звинуватили Дантона в зраді. Розповідають, що коли його везли до місця страти, він звернувся до М. Робесп'єра зі словами: «До скорої зустрічі, незабаром ти вирушиш за мною!».

Дантон

- Що таке республіка? Які риси притаманні республіканській формі правління?
- Коли у Франції була проголошена республіка?

6. Установлення якобінської диктатури. Політика якобінців

Поразки на фронтах поєднувалися з ускладненням внутрішнього становища у Франції. Порушення господарських зв'язків викликало нестачу продуктів.

Монтаньяри, яких тепер вважали справжніми якобінцями, закликали розправитися з винними в погіршенні ситуації «зрадниками», тобто жирондистами, і вимагали створення сильної виконавчої влади в центрі.

31 травня — 2 червня 1793 р. в Парижі відбулося повстання, унаслідок якого монтаньяри-якобінці захопили владу та вигнали з Конвенту жирондистів. Незабаром лідерів останніх було страчено. У країні встановилася **якобінська диктатура**.

Функції уряду Франції став виконувати Комітет громадянського порятунку з 11 осіб, очолюваний М. Робесп'єром. Своєю метою він вважав порятунок революції за будь-яку ціну. 24 червня 1793 р. Конвент прийняв нову конституцію. Вона закріпила республіканську форму правління та встановила загальне виборче право. Однак в умовах війни якобінці вважали недоцільним запроваджувати ці зміни.

- Унаслідок якої події у Франції встановилася якобінська диктатура?

Постать в історії

М. Робесп'єр був адвокатом. Свою політичну діяльність він розпочав депутатом Генеральних штатів від третього стану. Слухаючи його палкі заклики до встановлення народовладдя, М. Ж. Мірабо сказав: «Цей піде далеко, оскільки вірить усьому, що каже». М. Робесп'єр став одним із перших за кількістю голосів депутатів, обраних до Конвенту від Парижа. Народ захоплювався його чесністю і називав Непідкупним. Однак прагнення побороти тиранію робило М. Робесп'єра надзвичайно жорстоким до тих, кого він вважав перешкодою на цьому шляху.

Робесп'єр

Диктатура (від лат. *dictatura* — необмежена влада) — нічим не обмежена влада особи, групи, що спирається на силу й певну державну структуру.

Санкюлоти (від фр. *sans* — без і *culotte* — короткі штани) — презирливе прізвисько («безштанні», «голодранці»), яке використовувалося аристократією щодо міської бідноти. У період якобінської диктатури ця назва поширилася на революційно налаштованих громадян.

У воєнній сфері якобінці запровадили загальну військову повинність для всіх неодружених молодих чоловіків. Це дозволило збільшити кількість солдатів до 850 тис. осіб. Армія стала мотивованою і дисциплінованою. Завдяки реорганізації вона перейшла в наступ і вже восени 1793 р. звільнила всю захоплену територію Франції та стала воювати за її межами. У ті дні під час звільнення від англійців Тулона відзначився капітан артилерії Наполеон Бонапарт. За цю перемогу він у 24 роки здобув звання бригадного генерала. Так розпочався його шлях до влади.

Жан-Жак Ауер.
Смерть Марата

У липні 1793 р. дворянка Шарлотта Корде, помстившись за двох загиблих родичів, убила одного з лідерів якобінців Марата. Це стало приводом для активізації терору проти «ворогів революції». 17 вересня 1793 р. було прийнято Декрет про «підозрілих», за яким можна було заарештовувати всіх, кого вважали прихильниками тиранії.

У цей період було страчено тисячі людей. Ворогами революції оголосили не лише дворян, прибічників монархії, а й жирондистів. Один із керівників жирондистів перед стратою сказав: «Революція... пожирає власних дітей».

► Убивство Марата було причиною чи приводом до масового терору?

Для боротьби зі зростанням цін під тиском санкюлотів 29 вересня 1793 р. Конвент прийняв Декрет про «загальний максимум», яким обмежив ціни на зерно, борошно, сіль, мило тощо й одночасно підвищив заробітну плату робітникам.

Якобінці спробували створити нову релігію — культ Розуму і Вищої істоти.

27 липня 1794 р. (9 термідора III року Республіки) у Конвенті сформувалася більшість противників політики якобінців. М. Робесп'єра та його прибічників заарештували в Конвенті, а наступного дня стратили. Унаслідок термідоріанського перевороту, як називають цю подію, режим якобінської диктатури у Франції було ліквідовано.

- Коли відбувся термідоріанський переворот?

7. Термідоріанський режим

Термідоріанці, прагнучи здобути популярність серед народу, скасували Декрет про «підозрілих», почали віддавати під суд якобінців, винних у розгортанні терору.

У своїй політиці термідоріанці не намагалися відновити дореволюційний «старий порядок». Вони лише відмовлялися від якобінського радикального варіанта перебудови суспільства та прагнули захистити інтереси поміркованих верств нової знаті, яка сформувалася у Франції за роки революції. Термідоріанці виступали за республіканську форму правління, недоторканність приватної власності та свободу підприємництва.

*Переворот 9 термідора.
Поранення та арешт Робесп'єра*

Організація влади у Франції за часів термідоріанського режиму

(26 жовтня 1795 р. — 9 листопада 1799 р.)

Директорія

Виконавча влада (виконавча колегія з п'яти осіб віком понад 40 років)

Законодавчий корпус

Обирається громадянами, які мали майно
(750 депутатів, обраних на три роки до двох палат)

Рада старійшин

Ухвалювала або відхиляла закони, які пропонувала Рада п'ятисот; обирала Директорію з кандидатів Ради п'ятисот
(верхня палата — 250 депутатів віком понад 40 років)

Рада п'ятисот

Пропонувала закони, складала списки кандидатів у Директорію
(нижня палата — 500 депутатів віком понад 30 років)

↗ Які походи зробили славу Наполеону, як видатному полководцю?

↗ Який з цих походів завершився невдачею?

У грудні 1794 р. термідоріанський Конвент скасував систему загального максимуму, що спричинило зростання цін на продукти в кілька разів.

22 серпня 1795 р. Конвент прийняв нову Конституцію III року. Вона зберігала республіку, але скасовувала загальне виборче право. Нова Конституція роздратувала прибічників монархії, які на початку жовтня 1795 р. спробували взяти владу, піднявши повстання в Парижі. Рятівником Конвенту став генерал Наполеон Бонапарт, який за допомогою артилерії придушив виступ. 26 жовтня 1795 р. Конвент припинив свою діяльність і передав владу новим органам влади, сформованим за Конституцією 1795 р. — **Законодавчому корпусу та Директорії**.

Головну роль у Директорії відігравав **Поль Баррас (1755–1829)**, який був одним із організаторів термідоріанського перевороту. Чотирирічна доба правління Директорії сприяла зміцненню впливу на життя країни банкірів і підприємців. У багатьох французів така політика викликала невдоволення: ціни в цей період зросли у 230 разів, а заробітна плата — лише в 63 рази. Проте повернення «старого порядку» вони також не бажали.

8. Війни Директорії. Переворот 18 брюмера

У період Директорії Франція здобула вирішальну перемогу над першою антифранцузькою коаліцією. Війна з її боку набула загарбницького характеру: було захоплено лівий берег Рейну та Бельгію, а Голландію перетворено на «дочірню», залежну від французів, Батавську республіку. Навесні 1796 р. командувачем французької армії для походу до зайнятої австрійцями Північної Італії було призначено генерала Наполеона Бонапарта (1769–1821).

Змінивши боєздатність армії, молодий генерал провів блискучу воєнну кампанію, швидко розгромив австрійців і захопив усю Італію. На карті Апеннінського півострова з'явилися нові державні утворення, залежні від Франції; були скасовані феодальні порядки, розширене виборче право тощо. Перша антифранцузька коаліція внаслідок Італійського походу 1796–1797 рр. розпалася.

Головним ворогом Франції залишалася Велика Британія. Наполеон вирішив захопити Єгипет, а звідти рушити на Індію — найбагатшу британську колонію. Під час Єгипетського походу 1798–1799 рр. Наполеон захопив Єгипет, однак був відрізаний від Франції ескадрою англійського адмірала Горацио Нельсона, яка знищила французький флот в Абукарській бухті поблизу Александриї.

Наполеон в Єгипті

► Проаналізувавши репродукцію картини, складіть розповідь про перебування Наполеона Бонапарта в Єгипті.

Постать в історії

Наполеон Бонапарт був сином небагатого корсиканського дворяніна. Здобувши військову освіту, він розпочав службу у французькій армії підпоручиком (молодший офіцерський чин), не маючи перспектив для успішної кар'єри через відсутність підтримки серед аристократії.

У роки революції йому дали можливість відзначитися проти інтервентів. Після приходу до влади термідоріанців Бонапарта усунули від служби за зв'язки з якобінцями. Однак йому вдалося опинитися в потрібний час у потрібному місці: у ситуації загальної розгубленості Наполеон допоміг термідоріанцям придушити бунт роялістів 1795 р. у Парижі. Вдячна Директорія призначила його командувачем гарнізону Парижа, а згодом — французької армії.

Наполеон Бонапарт

Переворот 18 брюмера

У цей час у Парижі готувалася змова проти Директорії, яку учасники розраховували використати для захоплення влади. Дізнавшись про ситуацію на батьківщині, генерал залишив свою армію в Єгипті та повернувся до Франції. Він мав свої плани щодо зміни влади в Парижі. **9 листопада 1799 р.** (18 брюмера за революційним календарем) у столиці відбувся державний переворот. Оточивши залу засідань військами, Бонапарт примусив Законодавчий корпус затвердити рішення про розпуск Директорії та передачу влади трьом консулам — Сієссу, Роже-Дюко та Бонапарту. Ті, хто прагнув

використати генерала лише як «міцну шпагу», прорахувалися. Переворот 18 брюмера став завершенням Великої французької революції кінця XVIII ст.

- Якою подією завершилася Велика французька революція кінця XVIII ст.?

9. Підсумки та історичне значення Великої французької революції кінця XVIII ст.

Велика французька революція кінця XVIII ст. стала найбільшим соціальним переворотом другого періоду Нової історії. Вона мала величезний вплив не лише на Францію, а й на всі країни Заходу. Розпочаті нею соціальні потрясіння багато в чому визначали європейську історію XIX ст.

Унаслідок революції у Франції було усунено перешкоди для її поступального соціально-економічного розвитку — ліквідовано «старий порядок», абсолютизм, становий поділ суспільства й залишки феодальних відносин у сільському господарстві. Завдяки революції сформувалося уявлення про націю як носія державної влади, що має право самостійно вирішувати свою долю. Це сприяло розгортанню національно-визвольної боротьби бездержавних народів Європи та Латинської Америки. Завдяки революції вперше на державному рівні було заявлено та закріплено природні невід'ємні права людини й громадянина, що сприяло початку формування правової держави та громадянського суспільства.

Французькі революціонери не зупинялися на перебудові життя країни відповідно до своїх ідеалів. Вони прагнули звільнити всю Європу від тиранії монархів. У роки революційних війн гасло «Свобода, Рівність, Братерство!» набуло чимало прихильників в інших країнах Заходу.

Революція також піднесла доволі жорсткі уроки. Зокрема, вона унаочнила небезпеку перебудови суспільства шляхом насильства, небезпеку терору та перетворення його на універсальний засіб розв'язання соціальних проблем.

Унаслідок революції у Франції встановилася республіканська форма правління. Незважаючи на постійну боротьбу за владу, у країні поступово утвержувалося верховенство представницьких органів влади. Із часом парламентська демократія, подолавши спроби повернення назад, здобула перемогу, а держава стала гарантом незворотності політичних, соціальних та економічних перетворень.

Висновки

Велика французька революція кінця XVIII ст. була спричинена загостреним соціальним суперечності у країні, абсолютизмом і «старим порядком».

Важливими здобутками першого періоду революції стали ліквідація феодальних порядків, закріплення прав і свобод у «Декларації прав людини і громадянина», прийняття першої конституції 1791 р., установлення у Франції конституційної монархії.

Поглиблення революції у Франції привело до встановлення в країні республіканської форми правління.

На хвилі зростання невдоволення народу встановилася якобінська диктатура. Однак невідповідність політики якобінців інтересам більшості населення країни обумовила її падіння.

Термідоріанський режим не мав значної підтримки у Франції. Його падіння стало завершальним актом Великої французької революції кінця XVIII ст.

Закріпимо знання

- Які основні причини революції у Франції?
- Охарактеризуйте законодавчу діяльність Установчих зборів.
- Заповніть таблицю «Основні події Великої французької революції кінця XVIII ст.».

Період	Основні події	Результати періоду

- Обговоріть у групах. Напередодні революції генеральний комісар флоту Моле попереджав Неккера: «Не треба чекати, щоб Генеральні штати почали у вас вимагати або вам наказувати: потрібно поспішати з власною пропозицією їм усього, що лише може бути предметом прагнень розсудливих людей у розумних межах як влади, так і прав нації». Яким є ваше ставлення до цієї пропозиції? Чи могло її врахування запобігти вибуху революції у Франції? Обґрунтуйте свою думку.
- Як у Франції було повалено монархію та встановлено республіку?
- Які зміни відбувалися у Франції в період якобінської диктатури? Чи закономірним було це явище?
- Охарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику термідоріанського Конвенту та Директорії.
- Яким був вплив Великої французької революції кінця XVIII ст. на розвиток Франції та країн Західу?

§ 3. Імперія Наполеона Бонапарта та її падіння. Віденський конгрес

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати період Консульства в історії Франції;
- пояснювати, як утворилася наполеонівська імперія;
- розкривати особливості й перебіг наполеонівських війн;
- аналізувати, в чому полягала криза імперії Наполеона I та основні причини її загибелі;
- визначати територіальні зміни в Європі, спричинені рішеннями Віденського конгресу.

Пригадайте:

1. Які основні суспільно-політичні зміни відбулися у Франції в результаті революції?
2. Як змінився характер війн Франції після термідоріанського перевороту?
3. Із якими антифранцузькими коаліціями вела боротьбу Франція в 1799–1810 рр.? Які країни до них входили?
4. Назвіть територіальні надбання Франції 1799–1810 рр.

1. Консульство

Після здійснення перевороту 18 брюмера вся влада у Франції фактично опинилася в руках однієї людини — першого консула Наполеона Бонапарта. Він виступав за створення міцної централізованої влади, умов для розвитку промисловості та сільського господарства, поліпшення фінансового становища, досягнення примирення з тими представниками старого суспільства, які визнають зміни в післяреволюційній Франції.

Організація державної влади в країні доби Консульства визначалася новою конституцією 22 фрімера VIII року Республіки (13 грудня 1799 р.), за якою зберігалася республіканська форма правління.

Систему місцевого управління було реорганізовано — департаменти очолили префекти, а міста — мери, яких призначав уряд.

- Між якими державними інституціями поділялася законодавча влада в період Консульства?

Особливо складною була ситуація в економіці. Країна стояла на межі банкрутства: у державній скарбниці залишалося 150 тис.

Відкриття першої промислової виставки. 1801 р.

Франк із зображенням Наполеона

Організація влади у Франції за часів Консульства

(9 листопада 1799 р. – 18 травня 1804 р.)

франків. За ініціативи Наполеона у 1800 р. велики паризькі банкіри утворили Французький банк із капіталом у 30 млн франків, який надавав кредити державі під заставу від збору податків. Інфляцію було подолано запровадженням нових паперових грошей (асигнацій), забезпечених золотом.

Досягнення фінансової стабільності спричинило економічне піднесення. У Франції розпочалася промислова революція. У 1801 р. в Парижі відбулася перша промислова виставка. Розвитку промисловості сприяло надання урядом підприємцям державних замовлень на військове спорядження.

Для досягнення національного примирення Наполеон спочатку дозволив повернутися більшості емігрантів, а потім оголосив для них, крім керівників роялістів, загальну амністію. Соціальні злагоді сприяла також укладена **15 липня 1801 р.** угоди (конкордат) із Папою Римським Пієм VII, за якою католицизм проголошувався релігією більшості французів, а перший консул здобував право призначати єпископів, яких потім затверджував папа.

У зовнішньополітичній діяльності Наполеона чільне місце посідала боротьба з другою антифранцузькою коаліцією (1798–1801), прагнення збільшити півландні французам території і, використовуючи їхні ресурси, знищити свого головного супротивника — Велику Британію. Війна з другою коаліцією завершилася близькую перемогою Наполеона. Стрімко й неочікувано для австрійців перейшовши Альпи, **14 червня 1800 р.** він ущент розгромив їх під селищем Маренго. Австрія відмовилася

Франсуа Жерар. *Підписання конкордату з папою Пієм VII.*
15 липня 1801 р.

➔ З якою метою Наполеон I організував цей захід?

від Північної Італії, визнала французькими володіннями Бельгію та лівий берег Рейну. У 1802 р. Франція та Англія підписали в **Ам'єні мирний договір**, однак уже через рік війна відновилася. У союзі з Наполеоном виступала Іспанія, за допомогою флоту якої він збирався підкорити Велику Британію. У 1802 р. Франція захопила Г'ємонт в Італії, а в 1803 р. — Швейцарію.

Незважаючи на загарбницький характер, наполеонівські війни сприяли поширенню революційних ідей та руйнуванню «старого порядку». В намірах Франції закріпили свою перевагу в континентальній Європі її противостояли Велика Британія, Австрія і Росія.

! Наполеонівські війни — поняття, яким визначають війни, що вела Франція та її союзники в періоди Консульства (1799–1804) та імперії Наполеона I Бонапарта (1804–1814, 1815 р.) проти коаліцій європейських держав.

2. Установлення Першої імперії

Здобуті перемоги Наполеон використовував для зміцнення своєї влади у Франції. У серпні 1802 р. на хвилі піднесення, що охопило країну після розгрому другої антифранцузької коаліції, було проведено плебісцит (всенародне голосування), за результатами якого Наполеон отримав посаду першого консула довічно.

У лютому — березні 1804 р. було викрито велику змову прибічників відновлення монархії Бурбонів у Франції. Використавши це, у країні розгорнули кампанію за проголошення Наполеона імператором, оскільки вважали, що лише він зможе зберегти республіку. **18 травня 1804 р.** Бонапарта було проголошено імператором французів Наполеоном I, а в грудні того ж року відбулася його урочиста коронація.

Внутрішня політика Першої імперії, як її називають дослідники, продовжувала ту, яка здійснювалася в період Консульства. У серпні 1804 р. було прийнято **«Цивільний кодекс»**, який часто називають **«Кодексом Наполеона»**. Це був перший єдиний для всієї країни звід законів. У ньому закріплювався принцип рівності всіх громадян у правах, недоторканності приватної власності, свободи приватного підприємництва, норми сімейного права тощо.

Жан Енгр. *Наполеон на імператорському троні*

Жан Дюплессі-Берто.
Битва при Маренго

Пізніше у Франції було прийнято також «Комерційний кодекс» (1807 р.) та «Кримінальний кодекс» (1811 р.). Норми кодексів 1804–1811 рр. були поширені на французькі колонії, союзні з наполеонівською Францією або підкорені нею країни. Саме завдяки цьому наполеонівські війни у Європі стали чинником, що сприяв руйнації старих порядків.

► Коли було встановлено Першу імперію у Франції?

3. Війни Першої імперії

У серпні 1805 р. сформувалася третя антифранцузька коаліція. На відміну від попередніх, своєю метою вона проголосила не боротьбу з революційною Францією, а опір загарбницькій політиці Наполеона I. Імператор з основними силами рушив до Австрії. **20 жовтня 1805 р.** в битві біля міста Ульм на Дунаї він змусив капітулювати головну австрійську армію. Однак **21 жовтня 1805 р.** в найбільшій морській битві XIX ст. біля мису Трафальгар, неподалік Гібралтарської протоки, об'єднаний французько-іспанський флот був майже повністю знищений англійською ескадрою адмірала Горацио Нельсона. Сам Г. Нельсон наприкінці битви загинув.

У листопаді 1805 р. Наполеон переможним маршем увійшов до Відня. На допомогу австрійцям прийшла російська армія. **2 грудня 1805 р. під Аустерліцем** (територія сучасної Чехії) відбулася «битва трьох імператорів». Наполеон I віщент розгромив об'єднані сили противника. Унаслідок цього третя антифранцузька коаліція розпалася. У 1806 р. Наполеон I змусив Франца II зняти із себе титул імператора. Так припинила існування Священна Римська імперія німецької нації.

У липні 1806 р. Наполеон I створив із 16 південнонімецьких держав Рейнський союз під свою протекцією, що прискорило появу четвертої антифранцузької коаліції. **14 жовтня 1806 р.** відбулися дві вирішаль-

Чарльз Тевенен. *Наполеон приймає капітуляцію під Ульмом*

Кларксон Фредерік Стенфілд.
Трафальгарська битва

Анне Русі-Тріозон.
Наполеон приймає ключі від Відня

ні битви під **Іеною** та **Ауерштадтом**, у яких його війська знищили прусську армію. 27 жовтня 1806 р. Наполеон урочисто вступив до Берліна.

Там 21 листопада 1806 р. імператор французів підписав декрет про континентальну блокаду, за яким залежним від нього й союзним країнам заборонялося торгувати, підтримувати поштові та інші зв'язки з Великою Британією.

! **Континентальна блокада** — торговельна блокада Великої Британії, запроваджена Наполеоном I у 1806 р. Формально скасована зі зреченням Наполеона у квітні 1814 р.

Антифранцузькі коаліції 1792–1815 pp.

Коаліція	Період існування	Держави-учасниці
Перша	1792–1797 pp.	Австрія, Пруссія, Англія, Голландія, Іспанія, Португалія, Неаполітанське королівство, Сардинія, Папська держава
Друга	1798–1801 pp.	Англія, Австрія, Росія, Туреччина, Неаполітанське королівство, Португалія
Третя	1805 р.	Англія, Австрія, Росія, Неаполітанське королівство, Швеція
Четверта	1806–1807 pp.	Англія, Пруссія, Росія, Саксонія
П'ята	1809 р.	Англія, Австрія
Шоста	1813–1814 pp.	Англія, Австрія, Росія, Пруссія, Швеція, Іспанія, Португалія, Голландія

► Чому Англія була незмінним учасником всіх коаліцій?

На території Східної Пруссії Наполеон зустрівся з російською армією. Кровопролитні битви біля Пулутська (26 грудня 1806 р.) і Прейсіш-Ейлау (7–8 лютого 1807 р.) не привели до перемоги жодну зі сторін. Лише в битві під Фрідландом (14 червня 1807 р.) імператор французів здобув перемогу над російською армією.

25 червня 1807 р. в **Тільзиті** відбулася зустріч Наполеона I з російським імператором Олександром I. За укладеним тут Тільзитським миром Росія була вимушена визнати всі завоювання Наполеона в Європі, укласти з ним союз і приєднатися до континентальної блокади. Із польських земель, отриманих Пруссією за поділами Речі Посполитої, Наполеон створив залежне від Франції Варшавське герцогство.

О. Ківшенко.

Зустріч Наполеона й Олександра I

► Якими були наслідки подій, зображені на картині?

У 1808 р. наполеонівська армія підкорила Іспанію. Її новим королем став брат Наполеона — **Жозеф Бонапарт**.

Навесні 1809 р. Англія та Австрія створили п'яту антифранцузьку коаліцію. Проте французи розгромили австрійців у битвах під Ашперном (22 травня 1809 р.) і Ваграмом (5 липня 1809 р.), зайняли Віденсь. Переможена Австрія погодилася сплатити **контрибуцією** Наполеону та приєднатися до континентальної блокади.

На початок 1810 р. під владою Наполеона опинилася значна частина Європи. Навколо кордонів Франції існували держави, залежні від неї, й ті, якими правили родичі Наполеона. Водночас через існуючі суперечності постійно погрішувалися відносини Франції з Росією.

Контрибуція (від лат. *contributio* — внесок) — плата, що накладається на переможену державу на користь держави-переможницеї.

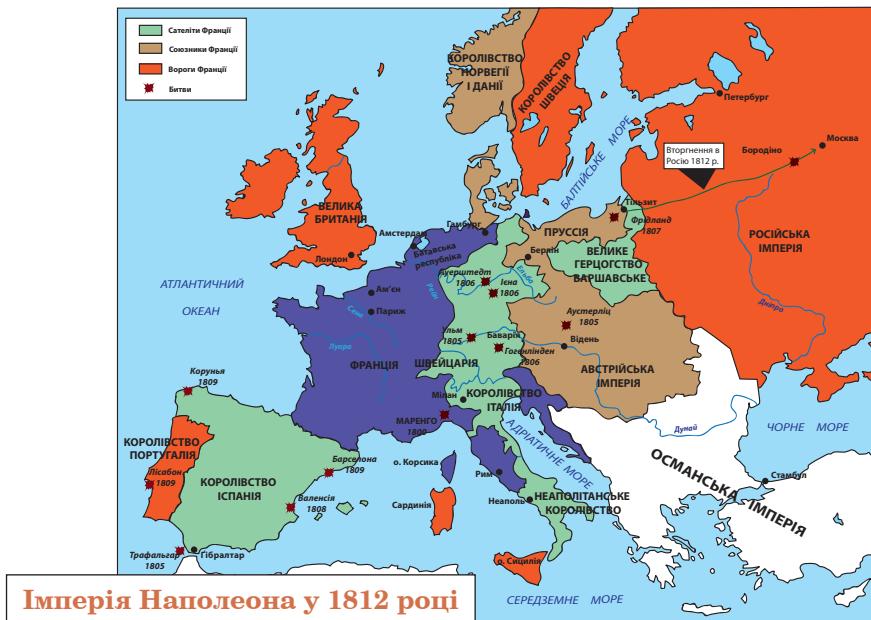
- Яку битву назвали «битвою трьох імператорів»?

4. Криза імперії. Російський похід Наполеона

Політика Наполеона в перші роки його правління мала підтримку більшості французів. Пожвавлення в економіці сприяло зростанню заробітної плати працюючого населення. Наполеона вважали рятівником вітчизни: війни спричиняли національне піднесення, а перемоги — почуття гордості, адже імператор був людиною революції, а чимало його маршалів походили з простонароддя. Простими солдатами починали службу Йоахім Мюрат і Жан Ланн, у 24 роки став генералом син конюха Лазар Гош. Французька армія, на відміну від армій інших країн Європи, мала високий бойовий дух. Вона захищала країну, де був знищений «старий порядок» і були визнані права людини й громадянина. Проте поступово французи втомилися від тривалих війн. Лише в 1800–1810 рр. до французької армії було призвано близько 780 тис. осіб. Нові мобілізації чоловіків віком від 18 до 25 років стали дедалі частіше викликати незадоволення.

Стан промисловості, фінансів і торгівлі Франції погрішився в результаті обмежень, накладених континентальною блокадою. У 1810 р. країну охопила економічна криза.

Поступово ускладнювалися відносини імперії із завойованими країнами. Спочатку в більшості з них французьку армію, яка несла на своїх багнетах ідеали свободи і рівності, зустрічали не як завойовників, а як визволителів від станової нерівності та «старого порядку». Скасовувалися феодальні повинності й станові привілеї, утверджені рівність громадян, запроваджувався «Кодекс Наполеона». Водночас захоплення нових територій французы часто супроводжувалося пограбуваннями та реквізіціями задля постачання їхньої армії. Це зростання патріотичних почуттів і виникнення *національно-визвольних рухів* в Італії, Пруссії і особливо в Іспанії, спрямованих проти наполеонівського панування.

! **Національно-визвольний рух** — боротьба поневолених народів проти чужоземного панування, за ліквідацію національного й колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

Однак Наполеон, імовірно, не помічав цих змін у своїх володіннях і вважав, що для створення всесвітньої монархії йому необхідно завоювати Росію. Похід до Росії розпочався в червні 1812 р. та одразу склався невдало для імператора. Уникаючи вирішальної битви, командувач російської армії **Михайло Кутузов** заманював французів у глиб країни.

7 вересня 1812 р. Бородінська битва, яку Наполеон вважав свою перемогою, оскільки росіяни відступили й залишили Москву. Зайнявши її, він так і не дочекався від російського імператора укладення бажаного миру. Із настанням

холодів Наполеон залишив спалене місто й рушив спустошеним раніше шляхом додому. Переслідування російських військ, напади партизанів і нестерпні морози перетворили відступ французів до Парижа на повільну загибель. Поразка французької армії в Росії стала вирішальним чинником, який призвів до краху імперії Наполеона.

► У якому році відбувся похід Наполеона I в Росію?

Олександр Коцебу. *Битва під Бородіно*

Повертаючись із Росії, Наполеон зупинився у Вільно (Вільнюсі). У бесіді зі своїм міністром закордонних справ Маре імператор на його запитання. «А як армія?» відповів: «Армії немає!». Після цього він додав відому фразу: «Від великого до кумедного лише один крок».

Для походу в Росію було зібрано так звану «Велику армію», що налічувала 448 тис. солдатів. Жодний європейський полководець до Наполеона не керував таким військом. У його складі французів було менше ніж половина, усі інші — представники підкорених країн. З усієї «Великої армії» вціліло лише 20 тис. солдатів та офіцерів.

5. Падіння імперії Наполеона I

Навесні 1813 р. була сформована шоста антифранцузька коаліція, яка мобілізувала мільйонне військо. Наполеон зміг протиставити лише 500-тисячну армію.

16–19 жовтня 1813 р. під Лейпцигом відбулася «битва народів», як її назвали сучасники. Наполеон її програв і відступив на територію Франції. Він відхилив пропозицію учасників коаліції укласти мир і відмовився від завоювань Франції після 1792 р., оскільки був переконаний, що переможе їх. У відповідь на це Велика Британія, Росія, Австрія та Пруссія домовилися продовжувати війну з Наполеоном із метою відновлення попередніх кордонів у Європі.

31 березня 1814 р. війська союзників без бою зайняли Париж. 6 квітня 1814 р. Наполеон зрікся престолу. Його було заслано на невеликий острів Ельба поблизу берегів Італії, який союзники надали у володіння колишньому імператору.

Переможці разом зі старою французькою аристократією здійснили в країні політичну реставрацію монархії Бурбонів.

Реставрація (від лат. restauratio — відновлення) — відновлення будь-чого в початковому вигляді.

В. Мошков. "Битва народів"

➤ Чому битва під Лейпцигом отримала назву «Битва народів»?

Королем Франції було проголошено **Людовіка XVIII** (1814–1824) — 59-річного брата Людовіка XVI, страченого в роки революції. Союзники підтримували відновлення в країні дореволюційних порядків, але зобов'язали Людовіка XVIII дати народу конституцію. Усі посади в державі отримали прихильники Бурбонів. Як висловився колишній міністр закордонних справ Франції Шарль Моріс Талейран: «Вони нічого не забули і нічого не навчилися». З армії було звільнено 20 тис. офіцерів, які служили за Наполеона. Колишні емігранти не приховували своїх намірів повернути втрачену в роки революції власність. У країні наростало незадоволення і посилювались симпатії до колишнього імператора.

Людовік XVIII

- Яку битву називали «битвою народів»?
- Хто став королем Франції після падіння імперії Наполеона?

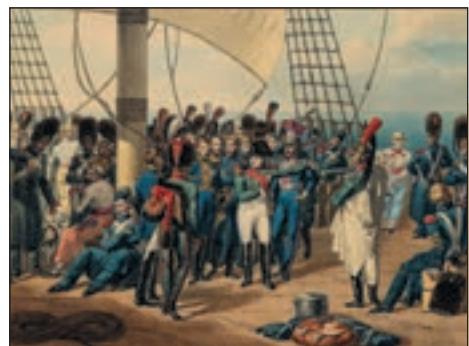
6. Початок роботи Віденського конгресу. «Сто днів» Наполеона

Після першого зれчення Наполеона I у Відні зібралися представники держав Європи для того, щоб визначити нове становище Франції та досягти згоди про територіальні зміни. Головну роль у прийнятті рішень відігравали Велика Британія, Австрія, Росія та Пруссія. Під час облаштунку повоєнної Європи вони дотримувалися таких принципів:

- створення навколо Франції бар'єру, який у разі ускладнень дозволив би її ізолювати;
- відновлення кордонів і форм політичного устрою держав такими, якими вони були в 1792 р.;
- створення у Європі системи політичної рівноваги: сила однієї держави врівноважується іншими, що не дозволяє їй встановити своє панування.

Упродовж 1 листопада 1814 р — 9 червня 1815 р. відбувався **Віденський конгрес** — з'їзд представників європейських держав (за винятком Туреччини), яким завершилися війни коаліцій європейських держав із Наполеоном I.

Упевнившись, що французи не підтримують Бурбонів, Наполеон вирішив спробувати повернути владу. 1 березня 1815 р. Наполеон із 1600 солдатами висадився на узбережжі Жуанвільської затоки і рушив на Париж, закликаючи приєднуватися всіх, хто його підтримує.

Жуль Верн. Повернення Наполеона з Ельби

- Проаналізувавши репродукцію картини, складіть розповідь про відновлення влади Наполеона у Франції.

Віліам Садлер. *Битва під Ватерлоо. Фрагмент*

Французи вітали Наполеона як визволителя. На його бік переходили війська, які спрямовував проти нього Людовік XVIII. 21 березня 1815 р. ввечері імператора було внесено парижанами на руках до палацу Тюльєрі. Людовік XVIII утік. Так розпочалися «сто днів» — період повернення до влади Наполеона (20 березня — 22 червня 1815 р.).

Перед небезпекою відновлення імперії Наполеона його противники у Відні забули про розбіжності в поглядах і знову об'єдналися. Для боротьби з імператором вони створили сьому антифранцузьку коаліцію, найчисленнішу за кількістю крайн-учасниць. У той час, коли Наполеон зібрав 120-тисячну армію, його противники мали у своєму розпорядженні 850 тис. солдатів. **18 червня 1815 р.** поблизу селища Ватерлоо в Бельгії англійська армія, очолювана Артуром Веллінгтоном (1769–1852), і прусська під командуванням Гебхарда Блюхера (1742–1819) завдали поразки армії Наполеона. Після цього 22 червня 1815 р. імператор удруге зрікся престолу. Він був засланий на невеликий острів Святої Елени в Атлантичному океані, де й помер 5 травня 1821 р.

- Коли відбулася битва під Ватерлоо?

7. Підсумки Віденського конгресу. Утворення Священного союзу

9 червня 1815 р. було підписано заключний акт Віденського конгресу, де були сформульовані його основні рішення. Франція поверталася до кордонів 1792 р. без втрати власних територій і сплачувала переможцям 700 млн франків контрибуції. У Франції, Іспанії та Неаполітанському королівстві відновлювалася влада Бурбонів. Велика Британія закріпила за собою частину колишніх французьких і голландських колоній — острови Мальта й Цейлон, Капську колонію на півдні Африки, отримала право контролю над Іонічними островами в Середземному морі. Росія отримала колишнє Варшавське герцогство та зберегла приєднані раніше

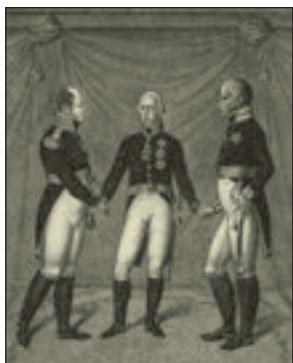

Жан-Батист Ісабей. *Віденський конгрес*

➔ Які країни збільшили свої території за підсумками Віденського конгресу?

Фінляндію та Бессарабію. Вона повертала Австрії Тернопілляшину, подаровану їй Наполеоном у 1809 р., а від австрійського імператора отримувала інші українські землі — Холмщину і Підляшшя. Зберігалася політична роздробленість Італії. Австрія відновлювала свою владу над Ломбардією та отримувала Венецію. Зміцнювалося Сардинське королівство, до якого були включені Савойя, Ніцца і територія Генуезької республіки. Відновлювалися Папська держава й Неаполітанське королівство. Замість 350 німецьких держав, які входили до колишньої Священної Римської імперії до наполеонівських війн, шляхом укрупнення створили 39, які разом склали Німецький союз. Створювалася Швейцарська конфедерація з 19 кантонів, яка отримала стратегічно важливі альпійські перевали та проголосила вічний нейтралітет. До Голландії приєднувалися Бельгія та Люксембург, до Швеції — Норвегія, до Данії — Шлезвіг і Гольштейн. Пруссія отримала Північну Саксонію, лівий берег Рейну, більшу частину Вестфалії, шведську Померанію та острів Рюген.

Бок Йоган Карл.
Священний союз.
Олександр I,
Франц I, Фрідріх
Вільгельм III

➔ З якою метою було створено «Священний союз»?

Для збереження виробленої у Відні системи територіальних змін і боротьби з революційними рухами у Європі, за пропозицією російського імператора Олександра I, **25 вересня 1815 р.** в Парижі монархи Австрії, Пруссії та Росії підписали акт про створення **Священного союзу**. Пізніше до нього приєдналися Франція й більшість європейських держав.

- Які українські землі отримала Росія за рішеннями Віденського конгресу?
- Які держави були засновниками Священного союзу?

Висновки

Доба Консульства характеризувалася поступовим зміцненням влади Наполеона Бонапарта. Однак при цьому перший консул прагнув проводити політику, яка відповідала інтересам усіх верств суспільства. Імперія, створена Наполеоном, за короткий історичний період досягла вершини своєї могутності.

Війни, процеси в підкорених Наполеоном країнах і провал його російського походу стали головними чинниками, що обумовили крах Першої імперії у Франції.

Розгром Наполеона привів до появи в прихильників «старого порядку» намагання відновити його та знищити всі зміни, які відбулися в період революції.

Віденський конгрес уперше виробив систему договорів, якими було врегульовано міжнародні відносини й закріплено нові кордони в масштабах усієї Європи. Однак територіальні зміни, спричинені рішеннями конгресу, відповідали виключно інтересам монархів країн-переможниць Наполеона. Проігноровані ними прагнення італійців і німців до створення власних національних держав привели до багатьох конфліктів у майбутньому.

Закріпимо знання

1. Чим була зумовлена активна зовнішня політика Наполеона в період Консульства?
2. Як відбулося встановлення Першої імперії у Франції?
3. Яким був характер і результати наполеонівських війн?
4. Наполеон Бонапарт казав про себе: «Я буваю або лисом, або левом. Увесь секрет управління полягає в тому, щоб знати, коли саме потрібно бути тим або іншим». Проаналізуйте діяльність Наполеона в періоди Консульства та Імперії та наведіть приклади, що підтверджують ці слова.
5. Які були причини кризи імперії Наполеона? У чому вони проявлялися?
6. Як відбулося падіння імперії Наполеона I?
7. Яких принципів облаштування Європи дотримувався, приймаючи рішення, Віденський конгрес? Які територіальні зміни відбулися в Європі?
8. Чому стало можливим повернення Наполеона до влади у Франції? Чим завершився період «ста днів»?
9. Робота у групах. На підставі рішень Віденського конгресу визначте, як були реалізовані принципи облаштування повоєнної Європи.

Практичне заняття

Утвердження принципів громадянського рівноправ'я: від «Декларації прав людини і громадянина» до «Цивільного кодексу» Наполеона

Запитання і завдання для повторення

1. Що таке громадянське рівноправ'я?
2. Коли і як було прийнято «Декларацію прав людини і громадянина»?

3. Як «Декларація прав людини і громадянина» втілювала у своїх положеннях принципи громадянського рівноправ'я?
4. Коли і за яких історичних обставин з'явився «Цивільний кодекс» Наполеона?
5. Яке відображення знайшли принципи громадянського рівноправ'я у «Цивільному кодексі» Наполеона?
6. Наведіть факти, що свідчать про утвердження принципів громадянського рівноправ'я у Франції в період між появою «Декларації прав людини і громадянина» та «Цивільного кодексу» Наполеона.

Завдання для підготовки до практичного заняття (теми розподіляє учитель).

1. Підготувати повідомлення «Утвердження принципів громадянського рівноправ'я у Франції: від «Декларації прав людини і громадянина» до «Цивільного кодексу» Наполеона.
2. Підготувати есе «Чому принцип громадянського рівноправ'я важливий для розвитку суспільного життя?».

Мета: визначити прояви утвердження принципів громадянського рівноправ'я у Франції від «Декларації прав людини і громадянина» до «Цивільного кодексу» Наполеона; переконатися у важливості принципу громадянського рівноправ'я для розвитку суспільного життя.

Хід роботи

1. Об'єднайтесь у малі групи за тематикою підготовлених повідомлень і есе та обговоріть результати, які ви отримали під час роботи над ними.
2. Робота з документом.

Документи розповідають

Витяги з «Цивільного кодексу» 1804 р.

«Ст. 544. Власність є правом користуватися та розпоряджатися речами найбільш абсолютною чином, щоб користування не було таким, яке заборонене законом і регламентом.

Ст. 545. Нікого не можна примусити поступитися своєю власністю, якщо це не робиться для суспільної користі та за справедливу і попередню винагороду».

1. Чи можна вважати, що закріплене в «Цивільному кодексі» ставлення до приватної власності сприяло стабілізації ситуації в післяреволюційній Франції? Чому?
2. Наприкінці життя Наполеон сказав: «Моя справжня слава не в 40 виграних мною битвах: Ватерлоо всі їх перекреслило. Але не буде, і не може бути забутим і «Цивільний кодекс». Чим, на вашу думку, була обумовлена така переважаність Наполеона?
3. Представте класу спільні висновки, до яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
4. Презентуйте найкращі з підготовлених до уроку повідомлень та есе класу.
5. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

РОЗДІЛ II

Європа та Америка у добу революцій і національного об'єднання (1815–1870 рр.)

§ 4. Початок становлення індустріального суспільства. Спроби осмислення нової дійсності: основні ідеологічні концепції

За цим параграфом ви зможете:

- ознайомитися із поглядами відомих тогочасних представників консерватизму, лібералізму, націоналізму та соціалізму;
- визначати суттєві відмінності основних ідеологічних концепцій цієї доби;
- з'ясувати, як виник марксизм, на чому він базувався й до чого закликав.

Пригадайте:

1. Що таке консерватизм?
2. Хто такі ліберали й до чого вони закликали?
3. Яких поглядів дотримувалися прихильники радикалізму?
4. Якими були уявлення прибічників про роль нації в історії націоналізму?

1. Промисловий переворот в країнах Західної Європи та його наслідки. Початок становлення індустріального суспільства

Як ви вже знаєте, промислова революція (переворот) — система економічних і соціально-політичних змін, в яких знайшов вираження перехід від заснованої на ручній праці мануфактурного виробництва до крупної машинної індустрії. Початок її (йому) поклав винахід і застосування робочих машин, а завершення — виробництво машин машинами, тобто розвиток машинного виробництва.

Хронологічні рамки	Зміст періоду
Кінець XVIII — серед. XIX ст.	Початковий підготовчий етап. Промисловий переворот у текстильній, бавовняній і шовковій галузях. Розвиток вуглевидобування, важкої промисловості і залізничного транспорту.
50–70-ті рр. XIX ст.	Розвиток фабричної промисловості. Виникнення хімічної і електротехнічної промисловості.
70–80-ті рр. XIX ст.	Завершення промислового перевороту. Тісне переплетення фабричної промисловості і формування монополій.

Промислова революція (переворот), розпочалася в останній третині XVIII ст. в Англії і завершилася в 60–80-х роках XIX ст., охопивши країни Європи, США та Японію. У результаті було сформовано аграрно-промислове господарство, створено економічні передумови для утвердження індустріального суспільства.

Його основні ознаки:

- підприємці зайняли важоме місце в суспільному житті;
- сформувався новий клас — наймані працівники (пролетаріат);
- з'явилося спеціальне виробничо-промислове навчання;
- дали знати про себе перші кризи превиробництва;
- урбанізація;
- зміщення частки зайнятих на користь промисловості (частка зайнятих в промисловості більш ніж 50%);
- зміна цінностей: важливими стали підприємливість, працьовитість, здатність до інновацій.

На ткацькій фабриці. Гравюра

Промислова революція знаменує важливий поворотний момент в історії: деякою мірою вона мала вплив майже на кожен аспект повсякденного життя. Проте промислова революція в кожній країні мала свої особливості.

	Технічні	Соціально-економічні
Передумови	<ul style="list-style-type: none"> ▪ поетапне розділення праці на машинуфактурах; ▪ винайдення летючого ткацького верстата (1733), прядильної машини Харгривса (1765), механічного ткацького верстата Картрайта (1776). 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ накопичення у приватних осіб значних грошових коштів, необхідних для створення великих підприємств; ▪ формування маси найманих робітників; ▪ зміна світогляду.
Джерела	<ul style="list-style-type: none"> ▪ використання парової машини Дж. Ватта; ▪ винайдення паровоза Стефенсона і пароплава Фултона на початку XIX ст. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ експлуатація колоній і напівколоній; ▪ контрибуції і репарації з переможених у війні держав; ▪ позики, кредити, прямі інвестиції іноземного капіталу.
Наслідки	<ul style="list-style-type: none"> ▪ підвищення технічної озброєності і продуктивності суспільної праці; ▪ індустріалізація. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ урбанізація; ▪ концентрація промислового робітництва і зростання його політичної самосвідомості; ▪ підвищення якості і рівня життя суспільства.

► Що таке промислова революція? Які її хронологічні рамки?

2. Розвиток консерватизму

Відображенням спроб осмислення людством нової дійсності стало формування основних ідеологічних концепцій — консерватизму, лібералізму, націоналізму, соціалізму. Значного поширення в тогочасних країнах Заходу набули ідеї **консерватизму**. Його прибічники віддавали перевагу тому, що вже виправдане часом, з обережністю ставилися до реформ, категорично відкидали будь-які радикальні, революційні методи перетворення суспільства й держави. Визнаючи природу людини недосконалою, консерватори вважали, що в суспільстві мають діяти сили, які будуть її обмежувати. Наявність приватної власності та нерівність між людьми були для консерваторів природними. Дуже важливою для них була стабільність.

- !** **Концепція** (від лат. *conceptio* — розуміння) — система поглядів, розуміння певних явищ, процесів.
- !** **Ідеологія** (від грец. *idea* — прообраз, *logos* — слово, вчення) — система політичних, правових, етичних, художніх, філософських, релігійних поглядів.

Прибічником консерватизму був англійський історик **Томас Карлейл** (1795–1881), автор «Історії Французької революції». Незважаючи на свавілля дворян, він вважав «старий порядок» більш справедливим, ніж ті взаємини, що існували між тогочасними європейськими підприємцями та найманими робітниками.

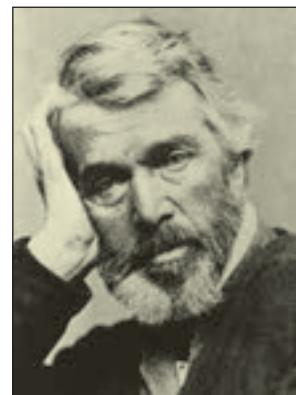
Швейцарський економіст та історик **Жан-Шарль Сисмонді** (1773–1842) у дусі консерватизму засуджував промислову революцію. Застосування машин, на його думку, збільшило кількість безробітних, погіршило ставлення підприємців до найманих робітників, розширило обсяги застосування дитячої праці. Сисмонді вважав, що життя більшості населення за «старого порядку» було набагато кращим.

- Назвіть імена представників тогочасної консервативної думки.
- Як ставився Ж.-Ш. Сисмонді до промислової революції?

3. Розвиток лібералізму

Ліберали були послідовними противниками абсолютизму та права монархів за своїм бажанням розпоряджатися майном і життям підданих. Заперечуючи станові привілеї, ліберали виступали за рівність усіх громадян перед законом. За найманими робітниками ліберали визнавали право вести діалог на рівних із власниками підприємств про умови праці та створювати власні організації (професійні спілки).

Англійський мислитель **Ієремія Бентам** (1748–1832), один із найвідоміших прибічників лібералізму, вважав, що

Томас Карлейл

Ієремія Бентам

Алексіс де Токвіль

досягти процвітання суспільства можна лише за умови забезпечення прав особистості й недоторканності приватної власності, безперешкодного розвитку вільного підприємництва. Категорично відкидаючи можливість суспільного прогресу через революції, мислитель пов'язував його з реформами.

Виразником ідей класичного європейського лібералізму називають французького державного діяча й дослідника політики **Алексіса де Токвіля** (1805–1859). Він виступав проти посилення влади держави, оскільки вона завжди супроводжується адміністративною централізацією, бюрократизацією і через це обмежує права особистості. Токвіль відкидав ідею встановлення соціальної рівності, підкреслюючи, що може бути лише «рівність у рабстві».

- Кого вважають виразником ідей класичного європейського лібералізму?

4. Націоналізм

На думку деяких дослідників, XIX ст. в історії Європи можна назвати добою націоналізму, який став однією з найвпливовіших і найжиттєздатніших ідеологій людства. Початок його поширення у Європі пов'язують із Великою французькою революцією кінця XVIII ст., яка проголосила націю об'єднанням вільних громадян і джерелом державної влади. Завдяки наполеонівським війнам нові ідеї стали поширюватися на континенті.

Подальший розвиток ідей націоналізму пов'язують із діяльністю німецьких мислителів. Так, **Йоганн Готліб Фіхте** (1762–1814) після поразки Пруссії у війні з Наполеоном у своїх «Промовах до німецької нації» закликав німців до об'єднання та національного відродження, що дозволить їм досягти культурної першості в Європі. **Георг Вільгельм Фрідріх Гегель** (1770–1831), підтримуючи ідею створення національних держав у Європі, вважав, що це є найоптимальнішою формою об'єднання громадян ради реалізації іdealів свободи, безпеки, щастя та втіленням божественної ідеї.

Частина вчених знаходить його витоки в працях Жана-Жака Руссо та Едмунда Берка, інші вважають основоположником націоналізму Фрідріха Ліста. Можливо, ці розбіжності в поглядах пов'язані з тим, що в XIX ст. націоналізм став універсальним явищем в історії Європи.

- Яка подія дала поштовх появі ідеології націоналізму?

Гегель

Йоганн Готліб Фіхте

5. Утопічний соціалізм

У тогочасній Європі було чимало прихильників здійснення радикальних змін в існуючих порядках і побудови нового суспільства. Саме серед європейських радикалів набули поширення ідеї *соціалізму*. Хоча термін «соціалізм» уперше запровадив у другій половині XIX ст. французький мислитель **П'єр Леру** (1797–1871), уявлення про соціально справедливий устрій були відображені ще в давніх міфах про «золотий вік» людства, розвивалися в різних релігіях, а потім — в ідеях *утопічного соціалізму*. У період розгортання промислової революції в європейських країнах утопічний соціалізм ставав відображенням несприйняття її негативних проявів: соціальної незахищеності й безжалісного визиску найманіх робітників, жорсткої конкуренції тощо.

! **Утопія** — назва вигаданого острова з однайменного твору англійського мислителя Т. Мора, де нібіто було створено ідеальний суспільний лад. Термін «утопія» використовується щодо науково необґрунтованих проектів створення зразкового суспільства.

! **Соціалізм** (від лат. *socialis* — суспільний) — учення, ідеалом і метою якого є здійснення ідеалів соціальної справедливості, свободи й рівності.

! **Утопічний соціалізм** — учення про ідеальне суспільство, що ґрунтуються на спільноті майна, обов'язковій праці та справедливому розподілі її результатів.

Англійський утопіст **Роберт Оуен** (1771–1858) дійшов висновку, що основним джерелом соціальних проблем є ринкова економіка, яка ґрунтується на вільній конкуренції і приватній власності на засоби виробництва. Він висунув ідею створення суспільства, де робітники будуть об'єднані в самоврядні товариства, не існуватиме приватної власності.

Роберт Оуен

Французький утопіст **Анрі Сен-Сімон** (1760–1825) був прихильником створення «нової промислової системи», за якої буде забезпечене процвітання всіх громадян. На його думку, у новому суспільстві необхідно було запровадити загальну обов'язкову працю, планову організацію виробництва, принцип отримання посад за здібностями. Приватна власність при цьому зберігається. Обов'язок держави — управляти економікою та усувати соціальні суперечності виключно мирним шляхом.

Анрі Сен-Сімон

Французький утопіст **Шарль Фур'є** (1772–1827) вважав за необхідне ліквідувати приватну власність не лише на засоби виробництва, а й на житло й предмети особистого вжитку. Він розробив проект нового «суспільства гармонії», де зможуть розвинутися здібності людини. Нове суспільство має складатися з поселень-«фаланг», у яких

П'єр Жозеф Прудон

люди будуть залучені у промислове і сільськогосподарське виробництво. Кожний житель «фаланги» займатиметься лише тією працею, яка йому подобається. Разом вони вироблятимуть усе необхідне й ділитимуть порівну. «Фаланги» обмінюватимуться продуктами, а торгівля, яку він вважав головним джерелом зла, зникне.

Французький утопіст **П'єр Жозеф Прудон** (1809–1865) висунув ідею мирної перебудови суспільства шляхом реформи системи кредитування. Він пропонував створити «Народний банк», який видаватиме безкоштовні кредити для організації обміну на справедливих засадах продуктами праці між дрібними товарищами. За таких умов, вважав Прудон, держава як джерело соціальної несправедливості стане непотрібною. Дрібну приватну власність він розглядав як необхідну ланку виробництва, а велику власність оголосив крадіжкою. П.Ж. Прудона вважають засновником європейського *анархізму*.

► Що таке утопічний соціалізм?

Анархізм (від грец. *anarchia* — безвладдя) — суспільно-політична течія, що заперечувала необхідність державної влади, виступала за повне самоуправління общин, трудових колективів.

6. Виникнення марксизму

Подальший розвиток соціалістичних ідей пов'язаний із німецькими мислителями **Карлом Марксом** (1818–1883) і **Фрідріхом Енгельсом** (1820–1895), які розробили вчення, що отримало називу *марксизм*. На їхню думку, свобода в суспільстві, де панують капіталістичні відносини, набуває форми свободи гноблення працюючої людини. Держава стає знаряддям панування капіталістів, і тому її необхідно знищити. Соціальної рівності неможливо досягти, поки існує приватна власність.

Маркс заявив, що соціалізм — суспільний лад, який установиться після капіталізму. Він ґрунтуетиметься на суспільній власності, а гноблення людини людиною і поділ на класи мають зникнути після ліквідації приватної власності. Замість держави, що захищала інтереси капіталістів, установиться держава диктатури *пролетаріату*. Соціалізм, на думку Маркса, установиться в результаті перемоги світової соціалістичної революції, здійсненої про-

Фрідріх Енгельс

Карл Маркс

летаріатом. Соціалізм Маркс і Енгельс розглядали не як кінцеву мету суспільного розвитку, а лише як перехідний етап до встановлення комунізму.

! **Марксизм** — філософське, соціальне та політичне вчення, розроблене німецькими мислителями К. Марком та Ф. Енгельсом.

! **Комунізм** (від лат. *communis* — спільний, загальний) — у теорії: суспільно-економічний і політичний лад із колективною власністю як на знаряддя праці, так і на предмети споживання, із безкласовим і бездержавним устроєм.

У 1847 р. К. Маркс і Ф. Енгельс із метою реалізації свого вчення створили в Лондоні «**Союз комуністів**» — першу в історії міжнародну комуністичну організацію. Її програмою став написаний ними у 1848 р. «Маніфест Комуністичної партії», в якому стверджувалося, що вся попередня історія людства є результатом боротьби класів і що саме пролетаріат покликаний створити безкласове суспільство із суспільною власністю на засоби виробництва.

! **Клас** (від лат. *classis* — група) — велика група людей (частина суспільства), пов'язаних певними стосунками в процесах виробництва і схожих за рівнем добропуту, можливістю доступу до освіти й здобутків культури.

! **Пролетаріат** (від лат. *proletarius* — бідний, незаможний) — сукупна назва пролетарів — позбавлених засобів виробництва найманіх працівників.

! Висновки

Консерватори, пропонуючи шляхи подолання проблем, пов'язаних зі становленням у країнах Заходу індустріального суспільства, найважливішими вважали стабільність і вірність традиціям, а ліберали були прибічниками змін, дотримуючись точки зору, що майбутнє має бути кращим за сучасність так само, як сучасність краща за минуле.

Чимало послідовників мав націоналізм, поширення якого сприяло створенню національних держав на Заході.

Наслідком негативних явищ початкового етапу становлення індустріального суспільства в західних країнах став розвиток соціалістичної ідеї від утопічного соціалізму до марксизму.

! Закріпимо знання

1. До яких змін призвела промислова революція в економіці, соціальних відносинах, політиці?
2. Яких поглядів на суспільний розвиток дотримувалися консерватори?
3. Теоретик французького лібералізму Б. Констан писав: «Під свободою я розумію панування особистості над владою». Як пропонували реалізувати цей принцип представники тогочасного лібералізму?

4. Якими були особливості виникнення та розвитку ідей націоналізму?
5. Чому, на вашу думку, в першій половині XIX ст. відродилися утопічні теорії? Як це пов'язано із розгортанням промислової революції?
6. У чому сутність ідеології марксизму?
7. Складіть таблицю «Суспільно-політичні течії країн Заходу першої половини XIX ст.».

Назва	Видатні представники	Погляди на розвиток держави й суспільства

8. Проведіть дискусію за темою «Сильні і слабкі сторони тогочасних ідеологічних концепцій».
9. Поясніть взаємозв'язки між течіями соціалізму за наведеною схемою.

Практичне заняття

*Суспільні наслідки промислової революції (перевороту).
Зміни у житті і побуті різних верств населення*

Запитання і завдання для повторення

1. Яким було народонаселення Європи у перший період Нового часу?
2. Що змінилося у народонаселенні Європи від кінця XVIII до початку ХХ ст.?
3. Охарактеризуйте основні соціальні наслідки промислової революції (перевороту).
4. Які зміни відбулися у вигляді міст за попередньої доби?
5. Що було характерно для європейського житла і хатнього начиння впродовж першого періоду історії Нового часу?

6. Як упродовж першої половини історії Нового часу розвивалася мода?

Завдання для підготовки до практичного заняття

- Повторити за § 1 матеріал про народонаселення Європи наприкінці XVIII — на початку ХХ ст.
- Повторити вивчений у минулому році матеріал про населення Європи, повсякденне життя європейців і соціальні наслідки промислової революції (революції).

Мета: на підставі аналізу наведеного тексту визначити, які зміни відбувалися у повсякденному житті різних верств населення тогочасної Європи.

Хід роботи

I. Ознайомтеся із запропонованими матеріалами, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Зміни у вигляді міст

XIX ст. називають інколи «буржуазним віком», пов'язуючи це з тим, що внаслідок руйнації «старих порядків» саме буржуазія стала новою панівною верстрою у суспільстві, її смаки і уподобання були у ньому визначальними. Це знайшло відображення і в повсякденному житті населення. Переважна частина сіл і селищ у цей час, як і за попередньої доби, зберігала свій традиційний вигляд.

Одна з вулиць Лондона у XIX ст.

﴿ Проаналізувавши фото, складіть розповідь про вулиці Лондона.

У XIX ст. стали відбуватися зміни в містобудуванні. Міста складалися тепер з центральної частини, де мешкали заможні люди, і передмістя, де селилася біднота,

Майже всі міста тогочасної Європи поступово забудовувалися спорудами, що відповідали новим умовам життя. Старі будівлі зникали одна за одною, а нові «шикувалися» у довгі вулиці. У зв'язку із зростанням цін на землю стало дедалі більше багатоповерхових будинків.

Документи розповідають

Із опису подорожнім вигляду Берліна на початку XIX ст.

«Більшість вулиць (міста) широкі й обставлені будинками у чотири і більше поверхів. Також не бракує просторих площ. Від цього тут наєвіть дихається легше, ніж у Відні, Гамбурзі та інших містах, де будинки і люди скучені на невеликих територіях. Широкі вулиці і взагалі красива архітектура споруд надають Берліну такого вигляду, котрим можуть похвалитися небагато великих міст. Вільгельмштрассе, що майже вся забудована палацами, Лейпцигерштрассе, Унтер дер Лінден, так як і надзвичайно гарні площи — Оперна, Вільгельмова та інші — викликають здивування іноземців...».

1. Яке враження справив тогочасний Берлін на автора?
2. Які нові риси міської забудови можна визначити за джерелом?

У центральній частині міст створювали площі, парки, бульвари тощо. На вулицях з'явився перший громадський транспорт. В другій половині XIX ст. спочатку у Лондоні, а дещо пізніше — у Парижі з'явилися водогони, що працювали на силі пари.

У XIX ст. дедалі більше будували ділових, адміністративних, торговельних і виробничих споруд: магазини, банки, вокзали, фабрики, виставкові зали, бібліотеки тощо. В оформленні будівель застосовували стилі рококо, класицизм і ампір.

- !** **Рококо** (від фр. rocaille — дроблений камінь) — мистецький стиль, для якого характерний відхід від реального життя у світ фантазії, театралізованої гри, міфологічних сюжетів тощо.
- !** **Класицизм** (від лат. classicus — зразковий) — мистецький стиль, якому притаманна головна увага до античних взірців духовної та матеріальної культури, що вважалися основою для наслідування, дотримання певних канонів тощо.
- !** **Ампір** (від фр. empire — імперія, тобто імперський стиль) — мистецький стиль, що виник у наполеонівський імперії й став продовженням і завершенням класицизму. Для нього характерні масивні, парадно-монументальні форми будівель та інтер'єрів.

У XIX ст. міській архітектурі довелося вирішувати нові завдання. Зокрема, необхідні були великі зали громадських будівель — вокзалів, банків, магазинів,

виставкових павільйонів тощо. Це обумовило появу нових архітектурних рішень, конструкцій й будівельних матеріалів (металеві конструкції, бетон і скло).

У 1851 р. англійський інженер Дж. Пекстон побудував у Лондоні «Кришталевий палац» — виставковий павільйон на металевому каркасі, де всі стіни були зі скла.

На робітничі передмістя більшість архітектурних новацій не поширювалася. Тут, як правило, навколо фабрик і заводів тіснилися халупи промислових робітників й інших незаможних верств. Відсутність елементарних санітарних умов, невпевненість у майбутньому спричиняли те, що ці райони були осередками епідемій і злочинності.

Запитання та завдання

1. Які зміни відбулися у вигляді міст XIX ст.?
2. Чим, на вашу думку, були обумовлені ці зміни?
3. Що з того, що з'явилося у тогочасних містах, притаманне і сучасній міській архітектурі?

2. Житло, хатнє начиння

Житло та умови життя у ньому визначалися рівнем заможності господаря, що було визначальним у вік панування буржуазії та її смаків.

Найзаможніші особи мали власні великі будинки з десятками кімнат; люди середнього достатку — невеликі будинки на кілька кімнат або орендували зручні квартири; бідняки селилися в хатинках на околицях, у підвалах, на горищах тощо.

Буржуазія встановлювала на кухнях «пліту» — невисоку пічку із залізною плитою, де було декілька отворів над вогнем для приготування їжі. Біднота готувала їжу, як і раніше, над вогнищем.

Для освітлення приміщень заможні люди використовували спочатку винайдені наприкінці XVIII ст. масляні лампи зі склом, з середини століття — гасові лампи, пізніше — газове освітлення, а з 70-х рр. XIX ст. до їх осель приходить електрика. Бідні люди, як і раніше, освітлювали житло скіпкою.

Заможні люди споживали їжу з порцелянового або фаянсового посуду, який набув широкого розповсюдження і значно здешевшав після того, як Європа вкрилася мережею фабрик з його виробництва. Біднота, як і раніше, користувалася переважно глиняним посудом.

Типове житло заможної буржуазії у першій половині XIX ст.

Інтер'єр житла заможного містянина

У помешканні бідноти

Попит буржуазії сприяв розвитку меблевого виробництва. Меблі прикрашали різьбою, покривали червоним або чорним лаком, оздоблювали металевими деталями.

Характерною рисою тогочасного виробництва меблів стало намагання максимально уникати кутів і прямолінійних форм та заміна їх на вигнуті й овальні.

У бідних верств населення можливостей слідкувати за меблевими стилями взагалі не було. Як правило, вони користувалися різними предметами, які отримали у спадок або придбали випадково.

❓ Запитання та завдання

1. Порівняйте житло і хатнє начиння європейців XVIII та XIX ст.
2. Що змінилося у помешканнях і хатньому начинні європейців протягом «буржуазного» XIX століття?
3. Які предмети, що були в ужитку тогочасних європейців, «успадкували» сучасники?

4. Мода

Велика французька революція кінця XVIII ст. спричинила значні зміни як у стилі життя взагалі, так і в моді. Віднині всі були рівноправними громадянами, що й обумовило основну рису тогочасного буржуазного вбрання — його одноманітність.

Взагалі буржуазний костюм виник в Англії, після перемоги там революції, а пізніше поширився на континент. Тепер, фактично, одяг уже не відрізняв одну людину від іншої за певними ознаками, дозволеними представникам її стану, а відображав загальні модні тенденції. Мода набувала інтернаціонального характеру — певний час однаково одягалися в Європі і в Америці. З цього можна зробити ще один висновок: там, де досі зберігався національний костюм, збереглося натуральне господарство й не було розвинуте фабричне виробництво одягу.

Чоловічий костюм став більш мужнім (на відміну від попередньої доби панування галантності), більш практичним, підкреслював саме чоловічий характер свого власника.

Жіноче вбрання вирізнялося підкресленою жіночністю. Порівняно з попередньою епохою, зникла будь-яка декоративність. Для костюмів були характерні прості лінії та нейтральні кольори. У тогочасній Європі роль центру чоловічої моди відігравав Лондон, жіночої — Париж.

У XIX ст. набагато частіше, ніж раніше, змінювалися стилі в моді. Лише у Франції була мода часів революції,

Англійський одяг
у другій половині
XIX ст.

доби Директорії, Консульства і Першої імперії. Зокрема, у період Першої імперії мода відображала захоплення населення особою Наполеона і його діяльністю. Коли імперія впала, то замість популярного в ті часи трикутного головного убору француза буржуазія стала носити поширені у Великій Британії цилінди. Ті, хто зберігав вірність поваленому імператору, продовжували вдягати трикутні головні убори. Костюм перетворився на засіб підкреслення політичних уподобань його власника. Модні стилі швидко поширювалися й не менш швидко змінювалися завдяки масовому фабричному виробництву.

Жіноча мода, як і чоловіча, намагалася підкреслити особисті якості й привабливість власниці вбрання. У цей час жінка прагнула почуватися вільно, просто й природно. Саме це обумовило відмову від поширених раніше корсажів, нижніх спідниць і випираючих ватних підкладок у спідницях; заміну гротескних черевичків на величезних каблуках зручними сандаліями.

Французький одяг у другій половині XIX ст.

Запитання та завдання

- Які риси були притаманні розвитку моди у XIX ст.?
- Порівняйте модні тенденції у XIX та XVIII ст.
- Визначте спільні та відмінні риси моди XIX ст. та сучасної моди.

ІІ. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

§ 5. Велика Британія і Франція

За цим параграфом ви зможете:

- порівнювати політичне, суспільне й економічне життя Великої Британії та Франції в 1815–1847 рр.;
- характеризувати першу парламентську реформу у Великій Британії та її наслідки;
- визначити зміст чартистського руху;
- розкрити наслідки періоду реакції у Франції;
- складати характеристику Липневої революції 1830 р. і Липневої монархії у Франції.

Пригадайте:

- Що змінила у житті країни Англійська революція XVII ст.?
- Якими були особливості державного устрою Англії наприкінці XVIII ст.?
- Коли відбулася промислова революція в Англії? Якими були її соціальні наслідки?
- Що таке політична реставрація?
- Як відбулася реставрація монархії Бурбонів у Франції?

1. Політичне та суспільне життя Великої Британії

Завершення наполеонівських війн відкрило перед Великою Британією епоху, коли вона на тривалий час посіла провідні позиції у світовій політиці, стала економічним і фінансовим центром, зразком ліберального суспільства. На початку XIX ст. завершилося формування Об'єднаного королівства Великої Британії, яке утворилося внаслідок об'єднання Англії з Шотландією (1807 р.) та Ірландією (1808 р.). За формою правління це була спадкова обмежена монархія.

Державний устрій Великої Британії

- Коли утворилося Об'єднане королівство Великої Британії?

Влада короля обмежувалася парламентом. Законодавча влада належала двопалатному парламенту, що складався з палати лордів, місця в якій успадковувалися, і палати громад, депутати якої обиралися. Виконавчу владу разом із королем поділяв уряд (кабінет міністрів), який формувала партія, що перемогла на виборах до палати громад. Лідер цієї партії ставав прем'єр-міністром. У країні діяли дві партії — *торі* (консерватори) та *вігі* (ліберали), які сформувалися наприкінці XVII ст. і вели суперництво між собою. Партія торі представляла інтереси землевласницької аристократії (лендлордів) та англіканського духовенства, партія вігів — фінансово-промислових кіл і пов'язаного з ними нового дворянства.

Засідання палати лордів в Англії

Загального виборчого права в країні не було — існував високий майновий ценз. Унаслідок цього в 1830 р. з близько 24 млн населення Великої Британії право голосу мали лише 478 тис. осіб. Існували також так звані «гнилі містечка» (поселення, де залишилося 10–15 жителів), що посылали своїх депутатів до парламенту, і нові промислові міста (Бірмінгем, Манчестер, Лідс тощо), які взагалі не мали депутатських місць.

Назви «торі» та «віги» закріпилися за представниками цих партій під час запечатлених парламентських дискусій 1680–1781 рр. Це були лайливі прізвиська, якими, сперечаючись, обмінювалися опоненти. Представників «партії країни» називали вігами (від шотл. — злочинець), а «партії двору» — торі (від ірл. — грабіжник).

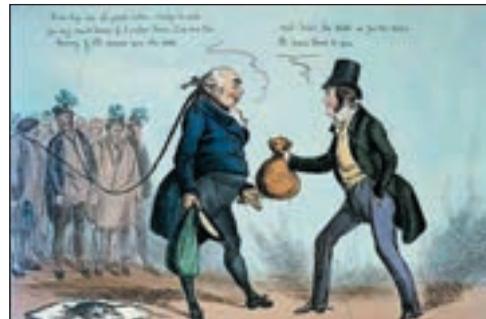
У 1783–1830 рр. англійський уряд очолювали торі, а в 1830–1841 рр. — віги. З ініціативи торі в 1815 р. в інтересах землевласників було прийнято так звані «хлібні закони», за якими заборонялося ввезення зерна до країни, якщо ціна на нього знижувалася. Це погіршило становище більшості пересічного населення, яке страждало від дорожнечі на продукти харчування. «Хлібні закони» було тимчасово призупинено в 1817 р. через хвилю масових протестів.

У 1824–1825 рр. торі скасували заборону на створення робітниками тред-юніонів (професійних спілок) й ототожнення страйків із кримінальними злочинами. Однак робітникам заборонялося чинити тиск на підприємців за допомогою страйків із метою поліпшення умов праці. Однак на парламентських виборах 1830 р. перемогли віги.

Одним із найважливіших внутрішньополітичних заходів вігів стала **парламентська реформа 1832 р.** За нею «гнилі містечка» позбавлялися 143 депутатських мандатів, які передавалися промисловим містам, густонаселеним сільським районам, Шотландії та Ірландії. Кількість виборців збільшувалася до 814 тис. осіб за рахунок зниження майнового цензу. Історичне значення парламентської реформи 1832 р. полягає в тому, що вона започаткувала компроміс між земельною аристократією та представниками фінансово-промислових кіл, які внаслідок реформи отримали можливість більше впливати на політичне життя країни.

У 1833 р. віги домоглися прийняття закону про скасування рабства в англійських колоніях. Великим розчаруванням для незаможних британців стало прийняття в 1834 р. закону про бідних, за яким скасовувався податок із підприємців на утримання бідноти, ліквідовувалася допомога незаможним з боку церковних громад та створювалися робітні будинки для бідних, умови життя в яких нагадували тюремні. Віги провели через парламент муніципальну реформу 1835 р., за якою право участі у виборах до органів місцевого самоврядування отримали всі платники податків.

У 1837 р. королевою Великої Британії стала **Вікторія** (1837–1901), правління якої увійшло в історію як «вікторі-

Карикатура на «гнилі містечка»

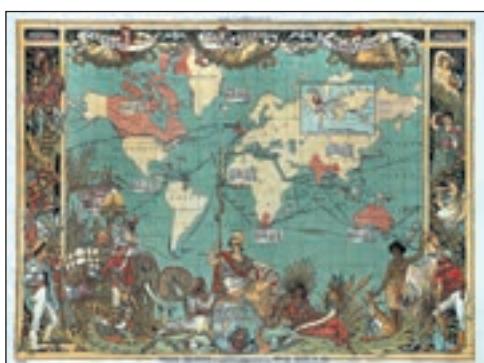
Королева Вікторія

Один із перших паровозів

працю жінок і дітей на шахтах, обмежили тривалість робочого дня для жінок на фабриках 12 годинами. Широкої підтримки в суспільстві набуло скасування консерваторами «хлібних законів» у 1846 р.

- Які дві партії сформувалися в Англії?
- Коли відбулась перша парламентська реформа?

Британська колоніальна імперія

Едвард Дункан. *Британський корабель знищує китайські судна-джонки*

анська доба». Саме на цей період припало завершення формування парламентської двопартійної системи. Партію торі від 30-х рр. XIX ст. стали називати консервативною, а партію вітів — ліберальною.

У 1841 р. на парламентських виборах перемогли консерватори. Своєю політикою вони намагалися довести, що не є реакціонерами і прагнуть захистити інтереси людини праці. Зокрема, вони заборонили

Трагічною сторінкою історії тогоденскої Великої Британії став голод 1845–1847 рр. в Ірландії. Він був викликаний «картопляною хворобою» і наступним неврожаєм картоплі — основного продукту харчування пересічних ірландців. Від голоду та масових епідемій загинуло близько 1 млн осіб.

У цей період тривало формування Британської колоніальної імперії. Британія закріпила контроль над Канадою та своїми володіннями, що залишилися в Північній Америці. Відбулася колонізація Австралії та Нової Зеландії, розпочалося захоплення Південної Африки. Ці території ставали переселенськими колоніями, оскільки заселялися переважно англійцями. Британці здійснювали перші спроби підкорення Афганістану, намагалися встановити контроль над Китаєм, Японією та іншими країнами Сходу.

У 1839–1842 рр. відбувалася англо-китайська «опіумна війна». Вона була спричинена конфіскацією китайською владою опіуму, який британські купці нелегально

завозили до Китаю. Здобувши перемогу у війні, Велика Британія примусила Китай підписати перший нерівноправний договір і відкрити для торгівлі з іноземцями кілька власних портів. Під час війни 1839–1842 рр. британці захопили острів Сянган (Гонконг), який згодом став опорною базою для підкорення ними Китаю. На середину XIX ст. Велика Британія стала власником найбільшої колоніальної імперії площею понад 11 млн км² із населенням понад 120 млн осіб.

- Які території стали колоніями Англії у першій половині XIX ст.?

2. Економічний розвиток Великої Британії

У 1815–1816 рр. Велику Британію охопила економічна криза. Тисячі демобілізованих поповнили армію безробітних. Економіка потерпала також від спадів, пов'язаних із кризами перевиробництва.

У 30–40-х рр. XIX ст. у Великій Британії завершилася промислова революція, унаслідок якої країна посіла перше місце в світі за рівнем розвитку промисловості. У 1840 р. в країні вироблялося 45% усієї світової промислової продукції. Провідною галуззю англійської промисловості була текстильна, де працювало майже 200 тис. робітників. Швидко розвивалася металургійна й вугільна промисловість.

Кількість ткачів у Великій Британії (у тис. осіб)

На ручних верстатах		На механічних верстатах	
1820 р.	240	1820 р.	15
1844 р.	6	1844 р.	150

Одночасно із завершенням промислової революції в країні розгорнулося бурхливе будівництво залізниць. Протягом 1835–1849 рр. довжина залізниць збільшилася із 540 до 9,5 тис. кілометрів. Швидкими темпами зростали обсяги зовнішньої торгівлі. Провідні позиції в експорті товарів посідали текстильні вироби й машини.

Усвідомлення того, що економічні досягнення Великої Британії дозволять їй випередити інші країни у світовій торгівлі, і що в інтересах держави не втрутатися в розвиток економіки, призвело до виникнення у 20-х рр. XIX ст. руху британських політиків — прибічників *фритредерства*. Ці погляди стали основою економічної програми лібералів.

Фритредерство (від англ. free trade — вільна торгівля) — напрямок в економічній теорії та політиці, що характеризується вимогами вільної торгівлі та невтручанням держави в економічне життя країни.

Унаслідок завершення промислової революції Велика Британія першою в Європі перетворилася з аграрної на промислову країну. У 1841 р. селяни становили лише 21% її населення. Провідні позиції в соціальній структурі суспільства посіли представники фінансово-промислових кіл і фабрично-заводські робітники.

- Що таке фритредерство?

3. Чартистський рух

Обмеженість першої парламентської реформи 1832 р. обумовила продовження боротьби за перегляд виборчої системи. Боротьба поступово набула загальнонаціонального характеру. Активну участь у ній брали британські робітники. Отримавши право голосу, вони прагнули провести своїх представників до парламенту та здійснити реформи, які змінили б на краще їхнє становище. Рух робітників за впровадження загального виборчого права розгорнувся в 1836 р. й отримав назву *чартизм*.

Документи розповідають

Вимоги чартистів (витяги з «Народної хартії», схваленої на громадянському мітингу в лютому 1837 р.)

«...Об'єднане королівство має бути поділено на 200 виборчих округів із приблизно однаковою кількістю мешканців у кожному...

Щороку 24 червня повинні призначатися загальні вибори... (у виборах беруть участь всі чоловіки від 21 року — Авт.). Для кандидатів у палату громад не повинно бути жодних майнових цензів...

Кожному члену палати громад має виплачуватися щорічно з державної скарбниці винахідства у розмірі 400 фунтів стерлінгів».

- Якими були вимоги чартистів?
- До яких змін у політичній системі Великої Британії могла привести реалізація вимог чартистів?

Чартизм (від англ. charter — хартія) — перший масовий політично оформленений рух британських робітників у 30–50-х рр. XIX ст., що проходив під гаслом боротьби за здійснення «Народної хартії».

Чартисти виступали виключно за мирні, законні засоби досягнення своєї мети: проведення публічних мітингів, підготовку петицій до парламенту. Тричі —

у липні 1839 р., у травні 1842 р. і у червні 1848 р. — чартисти спрямовували до парламенту зібрані підписи на підтримку «Народної хартії», і щоразу парламент відхиляв їх. Після цього розпочався занепад чартизму.

І хоча рух завершився поразкою, основні положення «Народної хартії» були реалізовані урядами лібералів і консерваторів у другій половині XIX ст.

Значення чартистського руху полягає в тому, що він започаткував виникнення в британських трударів розуміння необхідності масовими акціями чинити тиск на

Хода до парламенту для вручення петиції чартистів.
Лондон. Травень 1840 р.

- Проаналізувавши малюнок, складіть розповідь про чартистський рух.

владу, вимагати від неї здійснення реформ та уникати революційних заворушень суспільства.

- Чого хотіли досягти учасники чартистського руху?

4. Політичне й суспільне життя Франції в 1815–1830 рр.

Після завершення наполеонівських війн у Європі розпочалася доба *політичної реакції* 1815–1830 рр. Ті, хто в попередні роки втратили власність і владу, тепер намагалися їх повернути. Однак ці спроби зустріли опір і призвели до нових революцій 1830–1848 рр. У Європі сформувалися революційна та еволюційна моделі суспільного розвитку, кожна з яких мала чимало прихильників. Тогочасна Велика Британія засвідчувала можливість розвитку суспільства без революційних заворушень. А от Франція, де за 60 років після завершення наполеонівських війн відбулися три революції, уособлювала іншу модель розвитку.

! **Політична реакція** (лат. *re* — проти + лат. *actio* — дія) — активний опір прогресу в суспільно-політичному житті з метою збереження та зміцнення старих порядків, які вже віджили.

Друге зれчення Наполеона завершило період Першої імперії і привело до повернення влади династії Бурбонів. За «Хартією 1814 року», як називалася нова конституція, надана французам Людовіком XVIII, у країні встановилася конституційна монархія. Унаслідок встановленого документом вікового й майнового цензу право голосу в країні отримали близько 72 тис. осіб, а право бути обраними — 16–18 тис. осіб.

В оточенні Людовіка XVIII переважали ультрапоялісти (країні монархісти), як називали прихильників повернення до дореволюційного «старого порядку» і необмеженої влади короля.

У відповідь на посилення політичної реакції у Франції, як і в Італії, виникли таємні антимонархічні організації, метою яких було усунення від влади Бурбонів. У 1822 р. вони підняли повстання, яке було жорстоко придушене.

Ситуація загострилася, коли престол посів Карл д'Артуа під ім'ям **Карл X** (1824–1830 рр.). У країні розгорнувся «білий терор» — масові вбивства колишніх революціонерів і прибічників Наполеона. Із державної служби було звільнено близько 100 тис. чиновників.

У березні 1830 р. палата депутатів висунула вимогу відставки уряду ультрапоялістів, очолюваного герцогом Поліньяком. У відповідь на це Карл X розпустив її і призначив нові вибори, проте не домігся потрібної йому більшості. I тому 25 липня 1830 р. король своїми указами скасував «Хартію 1814 року» і здійснив державний переворот. Було розпущене новообрану палату депутатів, запроваджено нові обмеження виборчого права, скасовано свободу друку й відновлено цензуру.

- Що таке «білий терор»?

Карл X

5. Липнева революція 1830 р. Липнева монархія у Франції

Дії Карла X викликали обурення парижан, у місті стали лунати заклики до опору владі. **27 липня 1830 р.** вулиці Парижа вкрилися барикадами. Урядові війська були безсилі: у **Липневій революції** брав участь кожен десятий парижанин.

Ежен Делакруа.
Свобода, що веде народ. 1830 р.

Луї Філіпп

28 липня 1830 р. повсталі оволоділи арсеналом, міською ратушою та собором Паризької Богоматері. Над ними замість білого прапора Бурбонів підняли революційний триколірний стяг. Коли на кінець дня на бік повстанців цілими підрозділами почали переходити урядові війська, стало зрозуміло, що в революції відбувся перелом.

29 липня 1830 р. було створено **Тимчасовий уряд**, який очолили банкір Лаффіт і генерал Лафайєт.

Лідери повстанців вирішили зберегти в країні монархію, але змінити короля. Корону запропонували близькому до ліберальної опозиції герцогу Луї Філіппу Орлеанському, представнику молодшої (Орлеанської) гілки Бурбонів. 2 серпня 1830 р. Карл X зрікся престолу, а **7 серпня 1830 р.** Законодавчий корпус прийняв нову конституцію («Хартія 1830 року») і проголосив Луї Філіппа Орлеанського королем. Правління **Луї Філіппа** (1830–1848 рр.) відоме в історії під назвою **Липнева монархія**.

«Хартія 1830 року» зберігала органи виконавчої та законодавчої влади, що існували раніше, однак майновий ценз виборців знижувався до 200 франків, а вік — до 25 років.

Унаслідок цього кількість виборців збільшилася й досягла 200 тис. осіб із 31 млн населення. Проголосувався принцип народного суверенітету (верховенства) і скасованося божественне право короля на управління. Гарантуювалися права і свободи громадян, заборонялися надзвичайні суди.

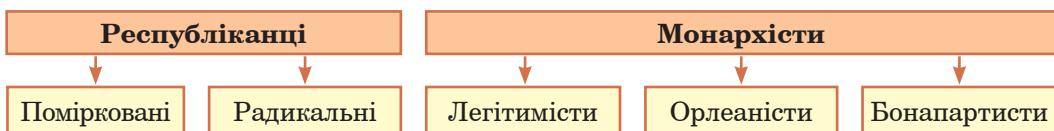
Історичне значення Липневої революції полягало в тому, що вона за свідчила безперспективність спроб відновлення у Франції «старого порядку». Одночасно вона стала свідченням завершення доби політичної реакції в Європі. Цього ж року відбулася революція в Бельгії, внаслідок якої країна здобула незалежність від Голландії. За відновлення своєї державності також підняли повстання поляки, але були розгромлені російською армією.

У результаті Липневої революції 1830 р. до влади у Франції прийшла «фінансова аристократія» — банкіри, великі біржові спекулянти, власники шахт, копалень, зе-

мель тощо. Дуже швидко з'ясувалося, що Ліпнева монархія не влаштовує більшість політичних сил у країні.

У тогоджаній Франції було чимало прихильників повернення до республіканської форми правління, які поділялися на *поміркованих* і *радикальних*. Помірковані республіканці, виступаючи за встановлення республіки, заперечували необхідність радикальних соціальних перетворень, спрямованих на демократизацію суспільства та поліпшення життя працюючих. Вони вимагали лише зниження майнового цензу й збільшення кількості виборців шляхом парламентської реформи, як це відбулося в 1832 р. у Великій Британії. Радикальні республіканці виступали за ліквідацію існуючих порядків і побудову нового суспільства, що ґрунтуються на соціальній рівності й відсутності експлуатації. Вони вели боротьбу з режимом, організовували змови й повстання.

Політичні напрямки періоду Ліпнової монархії

Прихильники монархії в той час поділялися на *орлеаністів*, які підтримували правління Луї Філіппа Орлеанського, *легітимістів*, що вважали законною (легітимною) лише позбавлену влади династію Бурбонів і виступали за її відновлення, та *бонапартистів*, які були прибічниками відродження наполеонівської імперії.

Про зростаюче невдоволення французів правлінням Луї Філіппа також свідчили численні замахи на його життя (щонайменше сім), які готовувалися та здійснювалися не конкретними політичними силами, а окремими особами або невеликими групами.

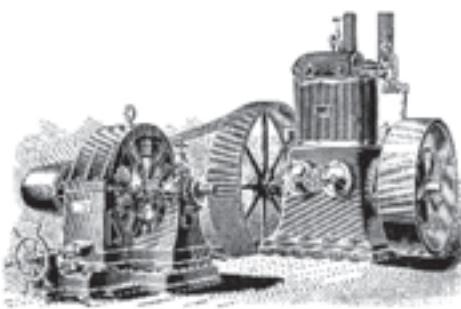
Постійне застосування владою репресій та військової сили для придушення безладія і повстань спричинило те, що в 40-х рр. XIX ст. Ліпнева монархія стала нагадувати режим реставрації Бурбонів, а в країні сформувалися умови для нової революції.

У період Ліпнової монархії Франція знову повернулася до колоніальних загарбань. У 1830 р. вона розпочала криваву тридцятілітню війну за підкорення Алжиру.

- Чому період історії Франції 1830–1848 рр. називають Ліпновою монархією?

6. Економічний розвиток Франції

У французькій економіці цього періоду набирала обертів промислова революція, яка розпочалася в країні наприкінці XVIII ст. Зокрема, кількість парових машин зросла із 65 штук у 1820 р. до 625 — в 1830 р. і 4853 — у 1848 р. Обсяги промислового виробництва за цей період збільшилися на 60%. Країна посіла перше місце у світі за випуском шовкових тканин, інтенсивно розвивалися вовняна і особливо бавовняна промисловість, що розміщувалася в Ельзасі і Нормандії. Париж став центром виробництва готового одягу та взуття — в 40-х рр. XIX ст. тут було збудовано першу у Франції взуттєву фабрику. У 30-х рр. XIX ст. з'явилися перші пароплави, а від 1831 р. розгорнулося будівництво залізниць.

Приводна парова машина. Гравюра

На 1848 р. промислова революція у Франції в цілому завершилася. Однак у країні залишалося також чимало мануфактур і дрібних майстерень, особливо з виробництва предметів розкоші й галантерейних товарів.

Одночасно з розвитком промисловості зростала кількість робітників. Умови їх життя і праці були надзвичайно важкими. Робочий день на фабриках тривав 12–16 годин. Активно застосовувалася праця жінок та дітей. Заробітна плата була низькою, а страйки та професійні спілки — заборонені. Неможливість розв'язання конфліктів законним шляхом викликала великих повстання робітників ткацьких фабрик у Ліоні в листопаді 1831 та квітні 1834 р.

Сільське господарство зберігало в цей період провідні позиції у французькій економіці. Збільшувалися площі картоплі, виноградників, розвивалося тваринництво.

► Коли у Франції завершилася промислова революція?

Висновки

У 1815–1847 рр. у суспільно-політичному житті Великої Британії відбувалося становлення демократичних зasad і основ правової держави.

У Великій Британії поступово формувався механізм розв'язання соціальних суперечностей шляхом компромісу, уникаючи насильницьких методів боротьби.

У результаті завершення промислової революції Велика Британія стала першою у світі країною, де виникло індустриальне суспільство.

Франція в цей період уособлювала революційну модель розвитку. Прихильники «старого порядку», що повернулися до влади в 1815 р., спробували відновити його, однак зустріли сильну протидію, що й призвело до Липневої революції 1830 р.

Закріпимо знання

1. Порівняйте політику, яку здійснювали торі та вігі в період їх перебування при владі у Великій Британії в першій половині XIX ст.
2. Що передбачала перша парламентська реформа? Якими були її наслідки?
3. Що сприяло активній колоніальній експансії Великої Британії?
4. Охарактеризуйте роль чартистського руху в суспільному житті Великої Британії. Чому він зазнав поразки?
5. Що таке політична реакція? Якими були характерні риси суспільного й політичного життя Франції в період Реставрації?

6. Хто очолив режим Липневої монархії у Франції?
7. Війну за підкорення якої африканської країни розпочала Франція у 1830 р.?
8. Складіть порівняльну характеристику Липневої революції 1830 р. у Франції та чартистського руху в Англії за планом: а) причини; б) мета; в) основні події; г) результати; г) історичне значення.
9. Об'єднайтесь у малі групи і обговоріть, чим розвиток Франції у період Реставрації наближав новий революційний вибух. За яких умов його можна було уникнути?

§ 6. Німеччина, Австрійська імперія та Італія

За цим параграфом ви зможете:

- визначати особливості розвитку держав Німецького союзу, Австрійської імперії та Італії;
- характеризувати національний рух в Німеччині, Австрійській імперії та Італії;
- порівнювати революційний і поміркований табір італійського «Рісурджименто».

Пригадайте:

1. Якими були форми національно-визвольної боротьби проти наполеонівського панування в Німеччині та Італії?
2. Які рішення щодо Німеччини та Італії були прийняті на Віденському конгресі?
3. Яку роль відігравала Австрія в міжнародних відносинах у Європі в 1789–1815 рр.?
4. Що ви знаєте про реформи Марії-Терезії та Йосифа II в імперії Габсбургів?
5. Що таке «національне відродження»?

1. Німецький союз. Економічний розвиток

Рішення Віденського конгресу закріпили політичну роздробленість Німеччини та Італії. Такий стан речей не міг задовольнити їхні народи. В історії Німеччини та Італії 1815–1847 рр. стали періодом формування передумов для об'єднання цих країн у 50–60-х рр. XIX ст.

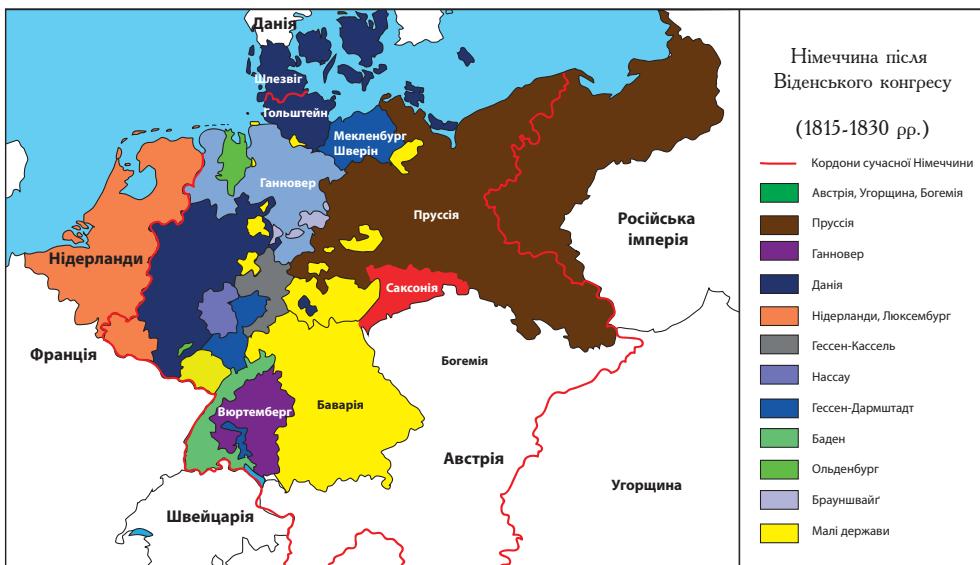
Більшість німецьких політиків і суспільних діячів розраховували, що після перемоги над Наполеоном їх народ нарешті здобуде державну єдність. Однак ці сподівання не справдилися. Створений за рішеннями Віденського конгресу Німецький союз існував лише на папері, не мав спільногового законодавства, уряду, збройних сил тощо. Два головні суперники за провідну роль у ньому — Австрія та Пруссія —

Герб Пруссії

увійшли до союзу лише частково. Союзний сейм, який під головуванням представника Австрії збиралася у Франкфурті-на-Майні, реальної влади не мав. Кожна з держав союзу мала свого монарха, уряд, армію, митні тарифи, грошову й судову системи.

► У якому місті постійно збирался сейм Німецького союзу?

У період наполеонівських завоювань у німецьких державах було проведено реформи, які сприяли знищенню старих порядків. Так, у Пруссії на основі викупу селянами феодальних повинностей було скасовано кріпосну залежність. Стало розвиватися міське самоуправління.

Генріх Олівер. Збирання врожаю

У сільському господарстві зберігалося чимало залишків кріпосництва, які заважали його розвитку. Промислова революція в Німеччині розпочалася лише в 30-х рр. XIX ст. На її розгортання негативно впливали відсутність єдиного ринку вільної робочої сили та наявність митних кордонів між німецькими державами. Розвитку промисловості сприяло використання машин і запровадження технічних винаходів. У 1822 р. в усій Німеччині працювало лише дві парові машини, у 1847 р. — близько тисячі. Серед галузей промисловості провідними були вугільна, металургійна й текстильна.

Найбільшим торговельно-промисловим центром Німеччини наприкінці 40-х рр. XIX ст. стала столиця Пруссії — Берлін. Тут були

зосереджені дві третини машинобудівних і ситцевибивних підприємств Пруссії; поряд із мануфактурами діяли перші фабрики.

У 1835 р. в Німеччині збудували першу залізницю завдовжки 6 км.

У 1834 р. 18 німецьких держав об'єдналися в *Митний союз*, учасники якого скасовували мито на товари, що перевозилися через їхні кордони. Провідну роль у союзі, створення якого сприяло становленню в Німеччині єдиного національного ринку, відігравала Пруссія.

Карл Едуард Бірманн. *Металургійний завод у Берліні*. 1847 р.

2. Боротьба за демократичні реформи та єдність Німеччини

Створення Німецького союзу зумовило поширення в німецьких державах сподівань, що він сприятиме їх економічній єдності та впровадженню ліберальних конституцій. Однак цього не відбулося.

Мрії про єдину Німеччину, у якій невід'ємні права людини і громадянина будуть забезпечені конституцією, набули поширення, насамперед, у студентському середовищі. У 1815 р. студенти Єнського університету створили товариство, яке пропагувало ідею об'єднання німецьких держав. Ці погляди вони поєднували з виступами проти реакційних порядків. Восени 1817 р. у Вартбурзі студенти організували святкування 300-річного ювілею початку Реформації. Подія стала для канцлера Австрії Клеменса Меттерніха приводом для того, щоб розпочати кампанію проти «надзвичайного лібералізму» і «бунтівного духу німецького студентства». Однак рух за демократизацію та об'єднання Німеччини серед молоді не припинявся.

Події Липневої революції 1830 р. у Франції викликали активізацію опозиційних настроїв у німецьких державах. Так, 27–30 травня 1832 р. у Пфальці відбулося «Гамбахське свято» за участю майже 30 тис. осіб. Якщо у «Вартбурзькому святі» 1817 р. взяли участь лише студенти і професори, то в Гамбаху зібралися підприємці, ремісники, робітники, інтелігенція.

Унаслідок переслідувань у період політичної реакції чимало німецьких патріотів були змушені залишити країну. У 1834 р. у Швейцарії виникло товариство «**Молода Німеччина**», яке діяло два роки. Члени цієї таємної організації своєю метою вважали боротьбу за об'єднання Німеччини та створення республіки. У програмових докумен-

Гамбахське свято

тах товариства висувалися вимоги свободи друку і зборів, запровадження вільної підприємницької та торговельної діяльності, ліквідації залишків кріпосництва. Здійснити це збиралися шляхом революційного перевороту.

► Коли діяло товариство «Молода Німеччина»?

Однією з найвідоміших постатей у національному русі Німеччини 30–40-х рр. XIX ст. був професор-економіст **Фрідріх Ліст** (1789–1846). Пропагуючи ідею об'єднання німецьких держав, він першим розкрив взаємозв'язок між розвитком економіки й національним об'єднанням Німеччини.

► Що таке національне відродження?

Фрідріх Ліст

3. Особливості політичного, суспільного та економічного життя Австрійської імперії

Австрійська імперія за своїм державним устроєм була абсолютною **монархією** з необмеженою владою імператора. Останній призначав склад уряду й канцлера, що був його керівником. За правління **Франца I** (1806–1835 рр.) та **Фердинанда I** (1835–1848 рр.) визначальну роль в імперії відігравав міністр закордонних справ і фактичний глава уряду в 1809–1821 рр. та канцлер у 1821–1848 рр. **Клеменс Меттерніх** (1773–1859).

За своїми поглядами К. Меттерніх був консерватором. Його зовнішня політика сприяла поверненню Австрії до складу великих держав. Однак за нього Австрійська імперія стала головним оплотом Реставрації у Європі, противником об'єднання Німеччини та Італії.

У внутрішній політиці К. Меттерніх намагався засобами політичної реакції зберегти панування над неавстрійськими народами імперії, які в цей час переживали період національного відродження. Він також багато зробив для збереження в країні старих порядків і привілеїв дворянства.

Постать в історії

Граф (пізніше князь) К. Меттерніх був одним із найвидатніших політиків XIX ст. На Віденському конгресі 1814–1815 рр. він став творцем нової системи міжнародних відносин у Європі після повалення Наполеона I. Меттерніх вважав, що період існування відносно ізольованих одна від одної держав завершився, склалася їх спільність, і кожна своїми інтересами пов'язана з іншими. Саме він ввів у тогочасну європейську дипломатію терміни «політика рівноваги у Європі», «політика союзів», «політика європейської безпеки». Однак для підтримки рівноваги у Європі К. Меттерніх вважав за необхідне застосування «права сили» — втручання у справи інших держав із метою їх підпорядкування загальному порядку. Саме тому він став одним з організаторів Священного союзу.

Австрійська імперія мала територію 576 тис. км² і була другою за розмірами після Росії. У Європі її називали «клаптиковою» монархією, оскільки вона складалася з адміністративних утворень (королівства, провінції тощо) із багатонаціональним населенням. У середині XIX ст. із близько 37 млн її населення австрійські німці становили 7 млн, слов'янські народи — 18 млн, угорці — 5 млн осіб. Утримуючи владу в такій державі, австрійці дотримувалися давнього імперського принципу «поділяй і володарюй». Завдяки зусиллям К. Меттерніха народи багатонаціональної Австрійської імперії страждали від політичного та духовного гноблення. Освіта перебувала під контролем католицької церкви. Звичним явищем стали таємні суди, затримання неблагонадійних осіб на невизначений термін без висування звинувачень, політичний нагляд тощо.

Зростання політичного впливу Австрії на європейські справи не супроводжувалося досягненнями в розвитку її економіки. У 1815–1847 рр. вона залишалася аграрною країною, дві третини населення якої працювало в сільському господарстві. Розвитку останнього заважало збереження залишків феодальних відносин. Втручання влади перешкоджало розвитку промисловості. Так, Франц I забороняв створювати у Відні нові мануфактури й фабрики, побоюючись збільшення у своїй столиці кількості робітників, схильних до страйків. Промислова революція розпочалася в Австрії в 30–40-х рр. XIX ст. в її найбільш розвинених провінціях — Нижній Австрії та Чехії. Перша в імперії парова машина з'явилася на фабриці в Брно в 1816 р. У 40-х рр. XIX ст. в Австрії було 30 парових машин, у середині XIX ст. — 900. Будівництво залізниць в імперії розпочалося в 1828 р., але в 1846 р. їх протяжність становила лише 148 км. Характерною для Австрійської імперії була нерівномірність розвитку її частин: якщо одні провінції (Чехія, Ломбардо–Венеція, Нижня Австрія) виробляли основну частину промислової продукції, то інші (Галичина, Буковина, Далмація) відігравали роль аграрно–сировинних придатків, ринків збуту готової продукції.

- Яких політичних поглядів дотримувався К. Меттерніх?

Прапор Австрійської імперії

4. Передберезневий період

Вплив Липневої революції у Франції призвів до загострення суперечностей в Австрійській імперії. Добу від 1830 р. до революції 1848–1849 рр. в історії Австрії називають *передберезневим періодом* (революція 1848–1849 рр. розпочалася в країні в березні). У цей час Австрію охопило громадсько–політичне піднесення. Представники більшості верств населення, за винятком правлячої верхівки, поділяли думку про необхідність здійснення в державі соціальних перетворень і реформування державного устрою. Вони погоджувалися в необхідності встановлення обмеженої монархії, скликання представницького органу влади із законодавчими функціями для прийняття

конституції, запровадження основних громадянських і політичних свобод.

На початку 30-х рр. XIX ст. граф **Іштван Сечені**, один із видатних діячів тогочасної Угорщини, розробив програму реформ, яка передбачала ліквідацію залишків кріпосництва й заміну панщини найманою працею в сільському господарстві, ліквідацію ремісничих цехів, підтримку національної промисловості, створення Національного банку та мережі кредитних установ. Але уряд К. Меттерніха відкидав навіть можливість обговорення будь-яких переворень в імперії.

- Який період в історії Австрії називають «передбerezневим»?

Іштван Сечені

➔ Чим уславився
Іштван Сечені?

5. Італія після Віденського конгресу

Рішення Віденського конгресу негативно вплинули на розвиток Італії. Її знову переділили на вісім королівств і герцогства, а в північно-східній частині утворили Ломбардо-Венеціанське королівство, що входило до складу Австрійської імперії. 1815–1830 рр. стали для Італії, як і інших регіонів Європи, періодом *Реставрації* — відновлення старих порядків і політичної реакції. У всіх італійських державах було відновлено абсолютну владу монархів, панівні позиції знову посіли дворяні й духівництво, негативно налаштовані до всіх змін, що відбувалися тут під впливом революції у Франції та наполеонівських війн. Всі держави півострова певною мірою опинилися в залежності від Австрії. Лише Сардинське королівство (П'емонт), користуючись своїм розташуванням між Францією та Австрією, наважувалося проводити самостійну політику. Однією з найвідсталіших держав Італії була Папська область, що перебувала під світською владою Папи Римського.

Дуже швидко проявилися негативні наслідки австрійського панування для Ломбардо-Венеціанського королівства. Воно не отримало передбаченої рішеннями

Неаполь на початку XIX ст.

Віденського конгресу автономії та управлялося австрійцями. Італійців позбавили можливості обійтися будь-які важливі посади в адміністрації, судах та армії. Австрія проводила політику денационалізації. Однак це мало протилежний результат: саме в тогочасній Ломбардії набагато активніше, ніж в інших регіонах півострова, розвивався національно-визвольний рух.

Період від кінця XVIII ст. до 1870 р. в італійській історії називають «епохою Ри-

«ордженіменто» (Відродження). Це був час розгортання національно–визвольного руху й боротьби за відродження італійської державності.

У 1818 р. в Ломбардії граф *Федеріко Конфалоньєрі* очолив таємне товариство «Італійська федерація». Метою організації було звільнення від австрійського панування, здобуття незалежності й створення конституційної монархії в Північній Італії.

У Центральній та Південній Італії активно діяли *карбонарії*, які з'явилися тут на початку XIX ст. Після 1815 р. вони створили розгалужену мережу таємних, суверено законспірованих вент (осередків), члени яких своєю самовідданою боротьбою зробили значний внесок в італійське Рисорджименто. Серед карбонаріїв були представники ліберального дворянства, буржуазії та інтелігенції. Своєю головною метою вони вважали боротьбу за національну незалежність Італії. Щодо її майбутнього державного устрою, то більшість карбонаріїв виступала за створення конституційної монархії. Однак серед них були також радикали, прибічники республікі.

Карбонарії (від італ. carbonaro — вугляр) — члени таємної політичної організації, що існувала на початку XIX ст. в Італії й боролася проти чужоземного гноблення, за возз'єднання країни.

Політична роздробленість Італії стала головною перешкодою для її економічного розвитку. Між італійськими державами існували митні кордони, у кожному королівстві й герцогстві діяли власні системи мір, грошові системи, закони. За рівнем економічного розвитку Італія суттєво поступалася Великій Британії, Франції і навіть Пруссії. Промислова революція розпочалася тут лише в 30–40-х рр. XIX ст. Слаборозвинена промисловість не могла забезпечити працею тих, хто не знаходив її на селі. Розвиток сільського господарства відбувався дуже повільно. Селяни не мали достатньо землі та орендували її у дворян–землевласників, віддаючи за це частину врожаю.

► Хто такі карбонарії?

6. Революції 20–30-х рр. XIX ст.

Складовою італійського Рісорджименто став революційний рух, що охопив держави півострова на початку 30-х рр. XIX ст. У липні 1820 р. першими в Італії підняли повстання карбонарії в Неаполітанському королівстві. Революція тривала тиждень і завершилася їхньою перемогою. Король змушений був затвердити запропоновану повстанцями конституцію та скликати парламент. За рішенням засідання Священного союзу австрійські війська вторглися в королівство. Революція була придушена, а абсолютна монархія відновлена.

У ніч із 9 на 10 березня 1821 р. розпочалася революція в Сардинському королівстві (П'емонті). Її очолили карбонарії — офіцери сардинської армії. Повстанці висунули гасло національної незалежності всієї Північної Італії. Було проголошено конституцію і сформовано тимчасовий уряд. Австрійська армія разом із прибічниками сардинського короля Віктора Еммануїла I придушила революцію.

Після революцій 1820–1821 рр. у Неаполі та П'емонті арешти карбонаріїв почалися в усій Італії. Організація офіційно заявила про свій саморозпук. Однак під впливом Липневої революції 1830 р. у Франції в лютому 1831 р. вони підняли повстання в Пармі, Модені та Папській області. Спочатку повстанці перемагали, але внаслідок інтервенції австрійців зазнали поразки.

Ці невдачі змусили італійських патріотів шукати нові форми боротьби. Однією з причин поразок карбонаріїв було те, що вони діяли переважно ізольовано, в межах окремих держав. У 1831 р. в Марселі колишній карбонарі **Джузеппе Мадзіні** (1805–1872) створив «**Молоду Італію**» — єдину загальноіталійську національно–революційну організацію. Він сформулював принцип «кожній нації — держава» і розгорнув боротьбу за створення італійської національної держави. Дж. Мадзіні сподівався досягти цього шляхом революції. У майбутньому члени «Молодої Італії» бачили свою батьківщину єдиною незалежною демократичною республікою.

Джузеппе Мадзіні

Документи розповідають

Витяги з таємної інструкції для членів організації «Молода Італія»

«Засоби, за допомогою яких «Молода Італія» намагається досягти своєї мети, є виховання та повстання... Виховання — пресою, прикладом, словом... має стати у своїх наслідках принципом національного виховання... Повстання у своїх рисах має нести першопочаток програми майбутньої італійської нації. Там, де відбувається повстання, має бути італійський прапор, італійська думка, італійська мова. Маючи на меті відродити народ, воно розпочнеться в ім'я народу та спирається на народ, яким до цього нехтували».

1. Чи можна вважати авторів документа прибічниками ідеології націоналізму? Чому?
2. Яку стратегію боротьби за національну незалежність італійців пропонували автори?

Неодноразові спроби «Молодої Італії» підняти повстання в 1833–1834 рр. і на початку 40-х рр. XIX ст. виявилися невдалими. Унаслідок цього Дж. Мадзіні та його прибічники дійшли висновку, що найближчим часом здійснити італійську революцію неможливо.

З-поміж членів «Молодої Італії» вирізнявся один із майбутніх героїв італійського Рісорджименто **Джузеппе Гарібальді** (1807–1882). За участь у революційній змові, організованій Дж. Мадзіні в 1834 р., його було засуджено до смертної кари, і він емігрував до Південної Америки. У 1848 р. Дж. Гарібальді повернувся до Італії та присвятив життя боротьбі за її об'єднання.

- У якій із держав Італії карбонарії розпочали першу у 20-х рр. XIX ст. революцію?

7. Діяльність поміркованих лібералів наприкінці 30 — у 40-х рр. XIX ст.

Невдалі спроби здійснити об'єднання Італії революційним шляхом привели до того, що від середини 30-х рр. XIX ст. в італійському національно-визвольному русі на перший план виходять помірковані ліберали. Серед них були великі землевласники, банкери, підприємці, юристи тощо. Вони вважали єдино можливим способом об'єднання Італії перетворення згори шляхом реформ. Їхній ідеолог **Вінченцо Джоберти** (1801–1852) уявляв майбутню об'єднану Італію федерацією держав, створеною за згодою їх монархів «без крові, без хвилювань, без революцій». Своїм головним завданням ліберали вважали формування національної свідомості італійців. У 1839–1847 рр. вони щорічно збиралі загальноіталійські конгреси вчених. Хоча політичні проблеми на них відверто не обговорюва-

Вінченцо Джоберти

лися, ця форма спілкування сприяла згуртуванню прибічників поглядів поміркованих лібералів. Із часом ставлення лібералів до австрійців та їх втручання у справи в Італії ставало більш різким. У 1846–1847 рр. у багатьох їхніх газетах і журналах почали з'являтися заклики до загальноіталійської війни проти Австроїї.

Висновки

У Німеччині 1815–1847 рр. стали періодом згуртування сил, які виступали за об'єднання німецьких держав і вимагали запровадження конституційного ладу з гарантіями основних прав і свобод людини. У суспільно–політичному житті Австрійської імперії в 1815–1847 рр. панували консервативні тенденції, уособленням яких стала діяльність К. Меттерніха. В Італії об'єднання країни стало першочерговим завданням для її розвитку. В італійському Рісорджименто цього періоду визначилися два напрямки — шляхом революції або за допомогою реформ.

Закріпимо знання

- Які факти свідчать про те, що політична роздробленість заважала подальшому розвитку Німеччини та Італії?
- Як відбувалася боротьба за демократичні реформи та об'єднання німецьких держав у 1815–1847 рр.?
- Охарактеризуйте становище Італії після Віденського конгресу.
- Порівняйте розвиток національно–визвольного руху в Італії у 20–30-х рр. та наприкінці 30 — у 40-х рр. XIX ст.
- Складіть порівняльну таблицю «Економічне, політичне та суспільне життя в Пруссії, Австрійській імперії та італійських державах у 1815–1847 рр.».

Критерії порівняння	Німеччина	Австрійська імперія	Італія
Політичне становище			
Економічне життя			
Опозиційний, національно–визвольний рухи			

- Об'єднайтесь у малі групи і обговоріть, що було спільне й відмінне у розгортанні національних рухів у Німеччині та Італії й на українських землях.
- Проведіть дискусію за темою: «Чому всупереч намаганням Меттерніха Австрійська імперія стрімко скочувалася до революції?».

§ 7. Російська імперія

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати особливості розвитку тогочасної Російської імперії;
- аналізувати суспільні рухи 20–40-х рр. XIX ст. у Російській імперії;
- розповідати про перебіг і наслідки Кримської війни 1853–1856 рр.

Пригадайте:

1. Яким був державний устрій Російської імперії наприкінці XVIII ст.?
2. Яку роль відігравала Росія в міжнародних відносинах у Європі в 1789–1815 рр.?

1. Особливості політичного, суспільного та економічного життя Російської імперії

У період 1815–1847 рр. Російська імперія стала найбільшою за площею державою світу, що простягалася на величезних територіях Східної Європи, Північної Азії та частині Північної Америки (Аляска). На відміну від європейських колоніальних імперій, які складалися з метрополії та заморських володінь, Російська імперія мала єдину територію. Населення імперії упродовж першої половини XIX ст. збільшилося із 37 до 69 млн осіб, переважно завдяки приєднанню нових територій — Фінляндії, Царства Польського, Бессарабії, Північного Казахстану.

За структурою російське суспільство залишалося фактично феодальним із поділом на привілейовані (дворянство, духівництво, купецтво, козацтво) і непривілейовані стани (селянство і міщанство). Найбільшим за кількістю станом було селянство — понад 30 млн осіб. Із них близько 20 млн становили кріпаки, що вважалися «приватною власністю» дворян-поміщиків, яких на той час у країні було майже 600 тис. осіб.

За політичним устроєм Російська імперія була самодержавною (абсолютною) монархією. Імператор мав необмежену владу і вважався відповідальним лише перед Богом. Конституції і парламентських установ у країні не існувало. Правителями імперії в цей період були **Олександр I** (1801–1825) і **Микола I** (1825–1855).

Олександр I на початку свого правління підтримував проекти перетворення Росії на конституційну монархію, однак після розгрому Наполеона утвердився в думці, що саме самодержавство об'єднало народ для боротьби з француза-ми, і він не бажає його скасування. Натомість не всі, навіть з дворян, поділяли таку думку. Російські офіцери, які побували за кордоном під час походу на Париж у 1813–1814 рр., на власні очі побачили всю відсталість Росії.

Олександр I

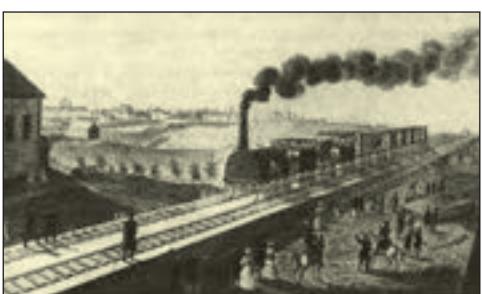
Микола I

Василь Тімм. *Повстання декабристів*

Федір Алексеєв. *Красна площа в Москві. 1801 р.*

Залізниця Петербург — Царське Село

(зерно, льон, деревина, залізо) до Західної Європи та завезення промислового обладнання, предметів розкоші й так званих «колоніальних товарів» (чай, кава, прянощі).

- Якою була головна проблема соціально-політичного життя Російської імперії у першій половині XIX ст.?

2. Рух декабристів

Відмова Олександра I від намірів реформування Російської імперії викликала велике розчарування в прибічників цього шляху. Відтоді в Росії виникло протисто-

правління Миколи I розпочалося жорстоким придушенням виступу декабристів, які представляли опозиційно налаштоване до самодержавства дворянство та офіцерів. Микола I не підтримував ідей будь-яких змін в управлінні імперією і намагався «вдосконалити» його бюрократизацією та посиленням ролі поліції.

Однією з головних проблем внутрішньополітичного життя імперії стало кріпосне право. Однак влада не наважувалася на рішучі зміни, оскільки її опорою були дворяни — власники кріпаків.

За рівнем свого економічного розвитку Російська імперія значно поступалася тогчасним провідним країнам Заходу. Промислова революція розпочалася в країні на межі 30–40-х рр. XIX ст. і розгорталася дуже повільно. Її заважала відсутність ринку вільнопайманої робочої сили та збути продукції в умовах панування кріпосництва. Перші фабрично-заводські підприємства виникли в 30-х рр. XIX ст. в текстильній і гірничодобувній галузях промисловості.

Російська імперія була аграрною країною. Характер розвитку сільського господарства визначався пануванням кріпосницьких відносин. Урожай були низькими, сільське господарство розвивалося за рахунок збільшення посівних площ із використанням примітивної техніки. Російська зовнішня торгівля була спрямована на постачання сировини

яння між владою, що діяла методами політичної реакції, і патріотами, які прагнули змін у суспільно-політичному житті.

Декабристи — учасники таємних організацій у Російській імперії, що готували державний переворот, спрямований проти самодержавства та кріпосного права. Підняли повстання в грудні (російською мовою — декабрь) 1825 р.

Перші таємні опозиційні організації створили гвардійські офіцери, учасники закордонних походів 1814–1815 рр. У 1816 р. виник «Союз порятунку», який через два роки трансформувався в «Союз благоденства». Його учасники виступали за ліквідацію кріпосного права, перетворення самодержавства на конституційну монархію.

У 1821–1822 рр. на його основі в місті Тульчин в Україні виникло Південне товариство, очолюване **Павлом Пестелем**, а в Петербурзі з'явилося Північне товариство, засноване **Микитою Muравйовим і Кіндратом Рилевим**. Програма Південного товариства «Руська правда», розроблена П. Пестелем, передбачала запровадження республіканської форми правління з однопалатним парламентом (Народним вічем) і виконавчим органом — Державною думою. Визнати права на окреме державне існування за неросійськими народами Південне товариство відмовлялося; лише Польща могла стати окремою державою. Програма Північного товариства «Конституція», розроблена М. Муравйовим, передбачала перетворення Росії на конституційну монархію з федерацівним устроєм за зразком США. Законодавчу владу планувалося надати двопалатному Народному віче, а виконавчу — імператорству. Обидві програми передбачали ліквідацію самодержавства, кріпосного права, поділу на стани, упровадження конституцій із широкими громадянськими правами і свободами (друку, слова, зборів, віросповідання тощо). Програмою Південного товариства пропонувалося запровадити пряме ї рівне для всіх громадян виборче право, а Північне товариство планувало встановити для виборців високий майновий ценз.

Нові організації вдалися до змови й підготовки військового перевороту. **14 грудня 1825 р.**, після смерті Олександра I, Північне товариство вивело кілька гвардійських полків на Сенатську площа в Петербурзі, щоб зірвати присягу новому імператору Миколі I, але запізнилося. **29 грудня 1825 р.** Південне товариство підняло повстання Чернігівського полку в Україні. Обидва виступи були придушені владою.

► Яку мету переслідував декабристський рух?

Павло Пестель

3. Суспільний рух у 30–40-х рр. XIX ст. в Російській імперії

Правління Миколі I було періодом політичної реакції в Російській імперії. Глибокі соціальні суперечності, існування яких визнавали як влада, так і її критики, обумови-

Сергій Уваров

ли виникнення в 30–40-х рр. XIX ст. різних напрямків суспільного руху, що пропонували різні шляхи розвитку Росії.

Урядовий табір представляли консерватори. Оскільки вони виступали за збереження самодержавного устрою Російської імперії в незмінному вигляді, їх називали «охоронцями». До них належали **Сергій Уваров**, **Михайло Погодін**, **Микола Карамзін** та ін. Ідеологічною базою прибічників урядового табору стала «теорія офіційної народності», вперше сформульована міністром народної освіти графом С. Уваровим у 1833 р.

Основні напрямки суспільного руху в Російській імперії у 30–40-х рр. XIX ст.

- Підготуйте коментар до наведеної схеми.

В опозиції до урядового табору перебували ліберали, які виступали за реформування російської дійсності мирним шляхом. Ініціатором реформ, на їхню думку, мала стати державна влада. Наприкінці 30-х рр. XIX ст. серед лібералів сформувалися дві важливі ідейні течії: *слов'янофіли* (слов'янолюби) та *західники*. Слов'янофіли підкреслювали самобутність шляху розвитку як російського, так і будь-якого іншого народу. Політичним ідеалом слов'янофілів було самодержавство допетровських часів. Вони виступали за негайну ліквідацію кріпосного права шляхом поміркованих реформ. До основоположників слов'янофільства належали **Олексій Хом'яков**, **Іван Киреєвський**, **Юрій Самарін** та ін.

Західники вважали, що європейська цивілізація спільна, і штучне відокремлення будь-якого народу призведе до його занепаду. На їхню думку, Росія і Захід мають спільне історичне коріння та шлях розвитку. Західники звеличували роль Петра I та схвалювали здійснені ним за європейськими зразками перетворення. Політичним ідеалом західників була конституційна монархія західноєвропейського зразка з обмеженням влади монарха парламентом,

Юрій Самарін

гарантіями свободи слова, друку, недоторканності особи та гласності суду. Вони виступали за ліквідацію кріпосного права згори, вважаючи, що влада має змінити російську дійсність шляхом реформ. Основоположниками поглядів західників вважалися **Тимофій Грановський, Сергій Соловйов, Костянтин Кавелін** та ін.

Іншими представниками опозиційних сил були радикали, які обстоювали необхідність зміни існуючого державного устрою Росії шляхом революції. За своїми поглядами більшість російських радикалів були соціалістами. Не поділяючи надії на реформування Росії існуючою владою, вони вважали, що лише завдяки революції буде знищено самодержавство та кріпосне право. Найвідомішими російськими радикалами-соціалістами були **Михайло Буташевич-Петрашевський, Олександр Герцен, Микола Огарьов** та ін.

Постать в історії

Олександр Герцен (1812–1870) був видатним громадським діячем, письменником, філософом. Навчаючись у Московському університеті, він став організатором гуртка волелюбної молоді, яка обговорювала революційні події 30-х рр. XIX ст. у Франції та Польщі, вивчала твори утопічного соціалізму. У 1834 р. Герцена та інших гуртківців заарештували. Повернувшись до Москви, 1842 р. він зблишився із західниками. У 1847 р. через неможливість вільно висловлювати власні думки під загрозою поліцейського переслідування О. Герцен виїхав за кордон, де став свідком поразки революції 1848–1849 рр. Це стало поштовхом до створення ним теорії «російського соціалізму», за якою зародком майбутнього соціалістичного суспільства мала стати селянська община.

Олександр Герцен

Результатом політики асиміляції та русифікації стала поява в Російській імперії національно-визвольних рухів. У їхньому складі були як ліберали, так і радикали, яких об'єднувало усвідомлення необхідності боротьби за збереження національно-культурних традицій своїх народів, ліквідацію самодержавства й національне звільнення неросійських народів імперії. Видатними представниками національно-визвольного руху цього періоду були **Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Ніколоз Бараташвілі, Олександр Чавчавадзе, Грігол Орбеліані, Шимон Конарський, Адам Міцкевич, Валеріан Лукасінський** та ін.

- Хто був автором теорії «оффіційної народності»?
- Кого в Російській імперії називали «західниками» і «слов'янофілами»?

4. Кримська війна

У середині XIX ст. російський імператор Микола I вирішив скористатися занепадом Османської імперії, яку він називав «хворою людиною Європи», щоб посилити свій вплив на Близькому Сході та Балканському півострові й підвищити міжнародний статус своєї держави.

! **Кримська війна 1853–1856 рр.** — війна, розпочата Росією проти Османської імперії за панування в чорноморських протоках і на Балканському півострові, яка пізніше перетворилася на війну Росії з коаліцією у складі Великої Британії, Франції, Туреччини та Сардинського королівства.

Приводом до війни стали суперечки між католицькою та православною церквами щодо права опіки над християнськими святыннями в Палестині. Миколу I вкрай обрало те, що турецький султан передав право опікуватися ними католикам. У червні 1853 р. російська армія без оголошення війни окупувала залежні від Туреччини князівства Молдавію та Валахію. У відповідь турецький султан, заручившись підтримкою Великої Британії та Франції, оголосив війну Росії.

Дії Росії викликали негативну реакцію в Європі, і Росія опинилася в дипломатичній ізоляції. Турецькі війська спершу воювали вкрай невдало й зазнавали поразок від російської армії. 30 листопада 1853 р. російська ескадра знищила вдвічі більшу турецьку ескадру в Синопській бухті. Турецька армія також була розгромлена російською в Закавказзі. Такий розвиток подій викликав занепокоєння у Європі. На початку березня 1854 р. Велика Британія та Франція висуну-

ли Росії ультиматум із вимогою вивести війська з дунайських князівств і, не отримавши відповіді, оголосили війну. Згодом до них приєдналося Сардинське королівство. Австрія також пригрозила війною. Під міжнародним тиском Росія вивела війська з Молдавії та Валахії.

У вересні 1854 р. десант союзників, який прибув на парових броньованих суднах, висадився у Криму. Російський дерев'яний флот не міг завадити цьому.

Технічна відсталість російської армії, навіть при окремих проявах особистого героїзму її солдатами та офіцерами, робила перемогу у війні неможливою. Десант союзників завдав кілька поразок росіянам у Криму і взяв в облогу Севастополь. Облога міста тривала від 14 вересня 1854 р. до 30 серпня 1855 р., але зрештою російська армія була змущена відступити. Також англійський і французький флоти атакували Російську імперію майже по всьому її периметру: Кронштадт, Соловецькі острови, Петропавловськ-Камчатський, Одеса

Оборона Севастополя (частина діорами)

Двоголова ворона в Криму.

Карикатура на поразку Росії у війні

тощо. Падіння Севастополя визначило результат війни. Новий російський імператор Олександр II (1855–1881 рр.), усвідомивши виснаження сил своєї держави війною, вирішив її припинити.

Поразку Російської імперії в Кримській війні закріпили умови Паризького договору (30 березня 1856 р.). За ним Росія передавала Південну Бессарабію залежній від турецького султана Молдавії. Росія позбавлялася права одноосібної опіки над християнами Молдавії, Валахії та Сербії. Союзники залишали Севастополь і Кримський півострів. Чорне море оголошувалося «нейтральним», Росія позбавлялася права утримувати тут свій військово-морський флот.

Поразка в Кримській війні для російської влади стала переконливим свідченням необхідності подолання відсталості країни.

- Коли тривала Кримська війна?
- Які держави були противниками Росії в Кримській війні?

Висновки

У Російській імперії в цей час тривала політична реакція. Головною проблемою, відчутною для влади й опозиції, стало реформування життя країни. Проте правлячі кола не наважувалися на здійснення перетворень, що обумовлювало поступове відставання Росії від провідних держав Заходу. Поразка у Кримській війні чітко показала цю тенденцію. За відносно короткий історичний період із «жандарма Європи» Росія перетворилася на «ізгоя Європи».

Закріпимо знання

1. Визначте характерні риси політичного, суспільного та економічного життя Російської імперії у першій половині XIX ст.
2. Охарактеризуйте рух декабристів.
3. Чим відрізнялися погляди представників різних напрямків суспільного руху в Російській імперії 30–40-х рр. XIX ст.?
4. Охарактеризуйте причини, перебіг і результати Кримської війни.
5. Проведіть дискусію за темою: «Чому російські царі у першій половині XIX ст. не наважувалися скасувати кріпацтво?».

§ 8. Революції 1848–1849 pp.

За цим параграфом ви зможете:

- визначити, що спричинило революційні події у Франції, Німеччині, Австрії, Угорщині та Італії;
- аналізувати основні події революцій у зазначених країнах;
- з'ясувати особливості і наслідки революцій 1848–1849 pp.

Пригадайте:

1. Які соціальні верстви населення прийшли до влади у Франції в результаті Липневої революції 1830 р.?
2. Якими були особливості становища Німеччини та Італії в 1815–1847 pp.?
3. Яка політика здійснювалася урядом К. Меттерніха в Австрійській імперії?

У 1848–1849 pp. Європу охопила революційна буря. Вона розпочалася у Франції та стрімко поширилася на Австрійську імперію, німецькі та італійські держави. Події «Весни народів», як називали ці революції сучасники, поєднували боротьбу представників різних соціальних верств із залишками «старого порядку», виступи за демократизацію політичного устрою, протести робітників проти підприємців, об'єднавчі й визвольні національні рухи.

1. Революція у Франції. Встановлення Другої республіки

У другій половині 40-х pp. XIX ст. у Франції загострилася соціально-економічна ситуація. Кілька неврожайних років призвели до зростання цін на хліб. У 1847 р. Францію, як і інші країни Європи, охопила економічна криза, унаслідок чого стали закриватися банки, фабрики, заводи, ремісничі майстерні, почали зростати ціни. Значно збільшилася кількість безробітних.

Анрі Філіппо. *Париж під час революції 1848 р.*

► Проаналізувавши картину, складіть розповідь про революційні події у Парижі.

Загальне обурення викликали поширення хабарництва й скандали, пов'язані зі зловживаннями своїм становищем членів королівської родини. Здійснення виборчої реформи вимагала середня та дрібна буржуазія, що не мала виборчих прав. Проте уряд категорично відкидав такі вимоги і навіть чинив репресії. Жорстокі дії поліції щодо демонстрантів стали приводом до початку у Парижі повстання **23 лютого 1848 р.**, що переросло у революцію. 24 лютого 1848 р. під тиском повсталих король Луї Філіпп був змущений підписати акт зренчення престолу й утекти.

Сформований за вимогою повсталих Тимчасовий уряд **25 лютого 1848 р.** проголосив **Другу республіку** та затвердив її прапором червоно-біло-синій триколірний стяг. Із поваленням Липневої монархії революція 1848 р. у Франції завершилася.

Тимчасовий уряд скасував дворянські титули, запровадив свободу друку, політичних зборів і призначив на основі загального виборчого права для чоловіків від 21 року вибори до Установчих зборів, які мали розробити нову конституцію. Унаслідок цього кількість виборців у Франції збільшилася до 9,3 млн осіб. Для працевлаштування безробітних запровадили систему громадських робіт. Для цього створили так звані «національні майстерні», де безробітних забезпечували роботою, сплачувуючи за неї 1–2 франки на день. Однак коли витрати на утримання «національних майстерень» досягли 14 млн франків, уряд їх закрив. Відповідно на це стало повстання 23–26 червня 1848 р. в Парижі, у якому взяли участь близько 50 тис. робітників. Для його придушення Установчі збори надали необмежені повноваження військовому міністру генералу **Луї Кавенъяку**. Після чотирьох днів запеклих боїв із застосуванням артилерії в робітничому передмісті Сент-Антуан він розгромив повстанців. Кількість загиблих при цьому досягала 10 тис. осіб. Після придушення Червневого повстання було заборонено радикальні газети, клуби й товариства.

4 листопада 1848 р. Установчі збори прийняли **Конституцію Другої республіки**, яка вперше в історії Франції запроваджувала посаду президента, що мав чималі повноваження для захисту порядку в країні. Законодавча влада надавалася Національним зборам, а виконавча — президенту республіки, який керував діяльністю міністрів. Конституція закріплювала загальне виборче право для чоловіків від 21 року.

Орас Вернен. *Встановлення барикад у Парижі в лютому 1848 р.*

Луї Кавенъяк

Луї Наполеон
Бонапарт

10 грудня 1848 р. відбулися перші вибори президента республіки. Перемогу на них здобув 40-річний принц **Луї Наполеон Бонапарт** (1808–1873), племінник Наполеона I, отримавши три чверті всіх голосів виборців.

► Коли було встановлено Другу республіку у Франції?

2. Революція 1848 р. в Німеччині

Події Лютневої революції у Франції мали великий вплив на німецькі землі. 1–5 березня 1848 р. в Бадені, Вюртемберзі, Баварії та інших німецьких державах відбулися маніфестації, де висувалися вимоги свободи друку, суду присяжних і скликання загальнонімецького парламенту для вирішення питання об'єднання країни. Під тиском опозиції реакційні уряди пішли у відставку, а до складу нових увійшли ліберали. У Німеччині почалася революція.

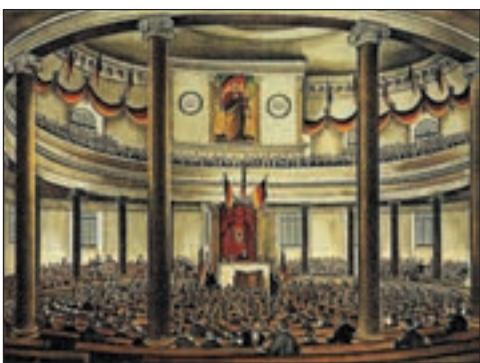
Бурхливого характеру набули події в столиці Пруссії Берліні. **18 березня 1848 р.** поліція застосувала зброю щодо учасників демонстрації на підтримку реформ. Місто вкрилося барикадами. Після ночі боїв демонстрантів з військами Фрідріх Вільгельм IV заявив про намір дарувати конституцію, запровадити свободу друку й зібрати Установчі збори. Складані незабаром Установчі збори одним із перших рішень ліквідували залишки феодальних повинностей селян.

18 травня 1848 р. у Франкфурті-на-Майні розпочав роботу над конституцією об'єднаної Німеччини перший загальнонімецький парламент. Проте скориставшись нерішучістю ліберальної опозиції, прусський король у грудні 1848 р. розпустив Национальні збори й «дарував» народу конституцію.

28 травня 1849 р. Франкфуртський парламент прийняв конституцію об'єднаної Німеччини, за якою вона ставала федерацією тогочасних німецьких держав у формі імперії. Імперську корону парламент запропонував прусському королю Фрідріху Вільгельму IV. Однак той відмовився, заявивши, що прийняти її може лише від німецьких мо-

На берлінських барикадах

Франкфуртський парламент

нархів, а не від парламенту, створеного революцією. Прусський король розумів, що оскільки проти загальнонімецької конституції вже висловилися уряди Австрії, Баварії та Саксонії, позитивна відповідь створить для нього складну ситуацію.

Через деякий час Австрія, розчарована тим, що їй не запропонували імперську корону, відкликала своїх представників із Франкфуртського парламенту. Це саме вчинили інші німецькі держави, що призвело до втрати парламентом авторитету. Засідання було перенесено до Штутгарту у Вюртемберзі. У червні 1849 р. вюртемберзький король силою розігнав парламент. Тим часом у травні 1849 р. в Пруссії за новим виборчим законом ліквідували завойоване народом загальне виборче право й запровадили нову систему, що ґрунтувалася на майновому цензі.

Фрідріх Вільгельм IV

Об'єднання Німеччини парламентським шляхом через волевиявлення народу у роки революції 1848–1849 рр. зазнало невдачі. У політичній сфері єдиним здобутком стало прийняття прусської конституції. Сподівання на об'єднання країни німецькі патріоти стали пов'язувати з Пруссією — єдиною державою, здатною силою об'єднати Німеччину.

- Якою мала бути форма державного устрою об'єднаної Німеччини за конституцією, розробленою Франкфуртським парламентом?

3. Революція в Австрії

Революція в Парижі сколихнула Віденський столичний центр. **13 березня 1848 р.** в австрійській столиці відбулися маніфестації під гаслами «Конституція!», «Свобода!», «Геть Меттерніха!». Імператор Фердинанд I під тиском віденців відправив канцлера К. Меттерніха у відставку, пообіцяв скликати парламент і запровадити конституцію.

Конституція Австрійської імперії, оприлюднена 25 квітня 1848 р., проголошувала свободу слова, друку, зборів і відповідальність уряду перед парламентом (рейхстагом), який складався з двох палат — сенату й палати депутатів. Депутати останньої обиралися, однак виборче право поширювалося лише на власників нерухомості. Вища виконавча влада залишалася за імператором. Більшість австрійських патріотів це не влаштовувало, і боротьба не припинялася.

15–26 травня 1848 р. в столиці відбулися нові революційні виступи. Імператор з урядом утекли з Відня. Фердинанд I був змущений надати повстанцям письмову згоду на запровадження загального виборчого

Повстання у Відні

Франц-Йосиф I

права. Революційні виступи охопили слов'янські землі у складі імперії — Чехію, Галичину, Буковину, Закарпаття, Словаччину, Воєводину, Хорватію.

У червні 1848 р. в Празі, на противагу Франкфурту, відбувся з'їзд представників слов'янських народів Австрійської імперії. Більшість депутатів висловилася за збереження імперії Габсбургів, але за умови перетворення її на багатонаціональну федерацію. Придушення австрійською армією повстання в Празі 12–17 червня 1848 р. зірвало роботу з'їзду.

10 липня 1848 р. розпочав роботу австрійський рейхстаг, більшість місць у якому належала поміркованим лібералам, а чверть депутатів становили селяни. Одним із перших важливих рішень рейхстагу стало скасування панщини за сплату компенсації землевласникам.

6 жовтня 1848 р. віденці підняли нове повстання, намагаючись перешкодити відправленню частин столичного гарнізону на придушення революції в Угорщині. Бої в місті тривали до 1 листопада 1848 р. Близько 5 тис. віденців загинуло.

Наприкінці листопада 1848 р. Фердинанд I зрікся престолу. Новим імператором став його 18-річний племінник **Франц-Йосиф I** (1848–1916). Він відмовився від поступок, зроблених його попередником під тиском революційних виступів, а 7 березня 1849 р. розпустив рейхстаг і призупинив дію конституції. Революція завершилася поразкою, в Австрії запанувала реакція.

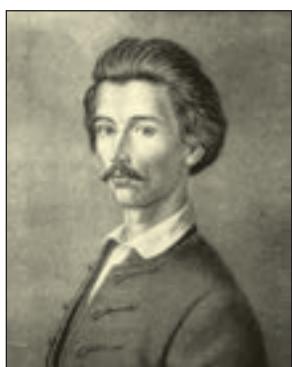
► Якою була головна причина революції в Австрійській імперії?

4. Революція в Угорщині

Угорська революція розпочалася 15 березня 1848 р. виступами радикальної молоді, очолюваної поетом Шандором Петефі. Вони вимагали надання угорцям громадянських прав і свобод, створення власного самостійного уряду. 17 березня 1848 р.

було сформовано перший національний угорський уряд. Одним із його перших заходів стала аграрна реформа, за якою скасувалася панщина, а селяни ставали власниками третини оброблюваної землі. Здійснюючи ці та інші перетворення, новий уряд відмовився розглядати питання про національні права неугорських народів — закарпатських русинів, сербів, хорватів та ін. Це зумовило те, що вони залишилися прибічниками австрійської влади.

У вересні 1848 р. хорватська армія Й. Елачича за наказом імператора розгорнула воєнні дії проти Угорщини. У січні наступного року вона захопила Пешт. Усі рішення

Шандор Петефі

угорського сейму Франц-Йосиф I скасував й оголосив про перетворення Угорського королівства на провінцію імперії. Відповідю на це став контрнаступ угорської армії та вигнання австрійців із країни.

14 квітня 1849 р. угорський сейм проголосив незалежність Угорщини та позбавив династію Габсбургів права керувати країною. Правителем-президентом Угорщини було обрано керівника національно-визвольної боротьби угорців **Лайоша Кошути** (1802–1894).

Франц-Йосиф I звернувся по допомогу до Миколи I. У результаті російської військової інтервенції угорська армія 13 серпня 1849 р. капітулювала. Революція в Угорщині завершилася поразкою. Після її придушення революційний рух в Австрійській імперії почав ущхати.

- Назвіть лідерів Угорської революції. Коли було проголошено незалежність Угорщини?

Мор Тан. *Угорські повстанці в битві під час Угорської революції*

Лайош Кошут

5. Революція в Італії

В Італії революція розпочалася повстанням **12 січня**

1848 р. в Палермо на острові Сицилія. Воно завершилося перемогою. Війська неаполітанського короля залишили острів. Звістка про перемогу активізувала діяльність італійських патріотів. У лютому — березні 1848 р. в Папській області, Тоскані й Сардинському королівстві були даровані конституції, обрано парламенти й сформовано уряди з поміркованих лібералів.

18 березня 1848 р. під впливом звісток про подій у Відні антиавстрійське повстання спалахнуло в Ломбардії, в Мілані. Воно завершилася перемогою революціонерів. Успіхом увінчалося антиавстрійське повстання і у Венеції, де після цього проголосили республіку. Звістка про звільнення від австрійців Ломбардо-Венеції миттю облетіла всю Італію.

Патріотичне піднесення, яке охопило Італію, спонукало короля Сардинії (П'ємонту) **Карла Альберта** 24 березня 1848 р. оголосити війну Австрійській імперії. Завдяки цьому він збирався приєднати

Антоніо Мунці. *Сутички між повстанцями і австрійцями в Болоньї*

Документи розповідають

Прокламація про оборону Римської республіки (3 липня 1849 р.)

«Римляни! До ганьби нападу республіканських військ на дружню республіку генерал Ідіно додав нікчемність зради. Він порушив письмову домовленість не починати атаку раніше понеділка, якої ми досягли з ним.

Повстаньте, римляни! На стіни, до брами на барикади! Доведемо противнику, що навіть за допомогою зради не можна перемогти Рим. Нехай кожна людина візьме в руки зброю і йде у бій, нехай кожен вірить у перемогу. Право переможе і вічний сором нехай вкриє союзників Австрії. Хай живе республіка!».

1. У чому була складність ситуації міста, що перебувало в облозі?
2. До чого керівники республіки закликали римлян?

Б. Е. Брессанін.

Італійські солдати під час оборони Венеції від австрійців

звільнену від австрійців Ломбардо-Венецію. Однак наприкінці липня австрійці завдали поразки сардинській армії та відновили свою владу над Північною Італією.

У середині листопада 1848 р. спалахнуло народне повстання в Римі. Папа Пій IX був змущений погодитися на скликання Установчих зборів. 9 лютого 1849 р. вони позбавили папу світської влади та проголосили Римську республіку. У березні 1849 р. воєнні дії проти Австрії відновив сардинський король. Проте вже через десять днів його армію було розгромлено. Після цього Карл Альберт зрікся влади на користь свого сина. Новий король Сардинії **Віктор Еммануїл II** уклав угоду з австрійцями, відмовившись від претензій на Ломбардію та Венецію. Після цього австрійці на прохання герцога Тоскани придушили революцію у Флоренції. Австрійська армія взяла в облогу Венецію та рушила до Рима. Там до них приєдналися французькі війська, що прибули туди на прохання Папи Римського. Із півдня на Рим розгорнула наступ армія неаполітанського короля. Облога міста тривала два місяці.

З липня 1849 р. Установчі збори в Римі затвердили конституцію Римської республіки — найдемократичнішу з усіх конституцій італійського Рісорджименто. Увечері того ж дня французи захопили місто. Останнім осередком боротьби залишалася Венеція, узята австрійцями в облогу. 22 серпня 1849 р. захисники міста капітулювали. Із загибеллю Венеціанської республіки революція в Італії завершилася.

Основне завдання революції — визволення та об'єднання Італії — залишилося нерозв'язаним. Проте італійці здобули досвід, необхідний для подальшої боротьби.

- Якою подією завершилася революція в Італії?

6. Підсумки революцій 1848–1849 рр. у Європі

Революції 1848–1849 рр. стали помітними подіями тогочасної європейської історії. У Франції революція 1848 р. завершилася поваленням Липневої монархії та встановленням Другої республіки. У Німеччині, Австрії, Угорщині та Італії революції закінчилися поразками. Серед причин цього визначальною була роз'єднаність сил. Ліберали, консерватори, націоналісти та радикали мали різне бачення мети своєї боротьби. Селянство не брало активної участі в революційних подіях, задовольняючись незначним поліпшенням свого становища. Робітників також насамперед хвилювали власні інтереси. Підприємці, які спочатку підтримували революції, перелякані їх розгортанням, стали прихильниками наведення ладу, вбачаючи загрозу для своєї власності.

Вирішальний вплив на результати революцій мала позиція армії. Переход османської на бік повсталих парижан зумовив повалення Липневої монархії у Франції. В інших країнах саме завдяки армії влада змогла придушити погано озброєні загони революціонерів, які чинили їй опір.

Революції 1848–1849 рр. мали значний вплив на Європу. Боротьба за здобуття виборчих прав і запровадження конституцій сприяла формуванню представницької демократії. Європейці стали краще розуміти свою роль у політичному житті країн, боротися за свої права і за те, щоб форма державного устрою відповідала їхнім прагненням. Однак їм необхідно було подолати тривалий шлях, аби втілити ці ідеї в життя.

Висновки

Революції 1848–1849 рр. у європейських країнах стали відображенням протесту проти існуючих форм правління, боротьби за збільшення представництва у владі та поліпшення умов життя різних верств населення, пробудження національної свідомості народів Центральної та Східної Європи.

У 1849 р. контрреволюційні сили змогли подолати революційну хвилю. Однак основи старих порядків були значно послаблені.

Закріпимо знання

- Чому події у Франції започаткували загальноєвропейську революцію 1848–1849 рр.?
- Охарактеризуйте зміни, які відбулися у Франції після революції 1848 р.

Німецька карикатура на поразку революції 1848–1849 рр.

► Складіть коментар до карикатури. Хто є її героями?

3. Чому, на вашу думку, не відбулося об'єднання Німеччини в 1848–1849 pp.?
4. Охарактеризуйте революцію 1848–1849 pp. в Австрійській імперії.
5. Якими, на вашу думку, були причини поразки революції в Угорщині?
6. Як розгортається національно-визвольний рух в Італії у 1848–1849 pp.?
7. Об'єднайтесь у малі групи і порівняйте революції 1848–1849 pp. у Франції, Німеччині, Австрії, Угорщині та Італії за їхніми завданнями і результатами. Що було між ними спільногого та відмінного?
8. Чому події 1848–1849 pp. в Європі отримали називу «Весна народів»?
9. Складіть таблицю «Революційна Європа: “весна народів”».

Країна	Державний устрій до революції	Причини і привід революції	Проти-борчі сили	Лідери/вимоги	Досягнення	Підсумки революції
Франція						
Німеччина						
Італія						
Австрія						
Угорщина						

§ 9. Утворення національних держав Німеччини та Італії

За цим параграфом ви зможете:

- пояснювати, як відбувався процес політичного об'єднання Німеччини та якими були його наслідки;
- визначати особливості процесу подолання політичної роздробленості Італії;
- показувати на карті події, пов'язані з об'єднанням Німеччини та Італії;
- давати характеристику внеску в об'єднання Німеччини та Італії видатних історичних діячів цього періоду — Отто фон Біスマрка, Камілло Ка-вуря, Джузеппе Гарібальді.

Пригадайте:

1. Які події відбувалися в Німеччині під час революції 1848–1849 pp.?
2. Як відбувалася боротьба за об'єднання Італії у 20–30-ті pp. XIX ст. Хто такі карбонарії?
3. Чому під час революції в 1848–1849 pp. не вдалось об'єднати Італію в одну державу?

1. Передумови об'єднання Німеччини

У 50–60-х pp. XIX ст. Німеччина переживала період стрімкого економічного зростання. Унаслідок завершення промислової революції, яка відбулася в цей час, країна посіла третє місце за часткою у світовому промисловому виробництві після Великої Британії.

нії та США. Основу зростання промислового виробництва Німеччини становили досвідчення в машинобудуванні. Запровадження нових машин і технічних уdosкональень сприяло розвитку інших галузей промисловості. Сформувалися великі промислові центри — Рейнська область, Вестфалія, Берлін тощо. Суттєві зміни відбулися в сільському господарстві, де наприкінці 50-х рр. XIX ст. встановилися ринкові відносини. Однією з передумов економічного зростання було подолання митної роздробленості завдяки діяльності Митного союзу, через який німецькі держави виходили на міжнародні ринки.

Підприємці й робітники Німеччини були зацікавлені в національному об'єднанні. Лише єдина держава могла надати їм умови для вільного пересування капіталів і товарів, пошуку кращої праці та умов життя.

Поширення в німецьких землях розуміння необхідності об'єднання супроводжувалося різним баченням того, як воно має відбутися. Німецькі радикали, особливо марксисти, виступали за революцію «знизу», що усуне князівські династії та їхніх союзників. Іншим шляхом, яким і відбулося об'єднання, була революція «згори» — підпорядкування всіх німецьких держав владі однієї — найсильнішої. Послідовники цього шляху поділялися на тих, хто виступав за великонімецьку концепцію об'єднання (утворення Великої Німеччини, яка мала включати Австрійську імперію), і тих, хто виступав за малонімецьку концепцію (об'єднання німецьких держав навколо Пруссії, виключаючи Австрію).

У 50–60-х рр. XIX ст. Митний союз, де головувала Пруссія, а Австрія не брала участі, став центром, навколо якого формувалося спільне економічне життя німецьких земель.

- Які дві німецькі держави претендували на роль об'єднувачів Німеччини?

2. Об'єднання Німеччини

Перехід Пруссії до рішучих дій на шляху об'єднання Німеччини пов'язаний із діяльністю видатного німецького політика **Отто фон Біスマрка** (1815–1898).

Постать в історії

Отто фон Біスマрка небезпідставно вважають найвидатнішим німецьким політиком XIX ст. Він походив із заможного дворянського роду в Бранденбурзі. За поглядами був консерватором, прибічником абсолютної влади прусських королів і лідерства Пруссії в Німеччині. Про О. фон Біスマрка говорили, що він більший монархіст, ніж сам король. Як політику О. фон Біスマрку були притаманні безкомпромісність і жорсткість. Він увійшов в історію як прихильник силової політики. Обійнявши посаду глави уряду Пруссії, О. фон Біスマрк, якого називали «залізним канцлером», саме покладаючись на силові засоби, об'єднав Німеччину та перетворив її на одну з наймогутніших держав Європи.

Отто фон Бі黑马рк

24 вересня 1862 р. прусський король Вільгельм I призначив О. фон Бісмарка міністром-президентом (главою уряду). Своїм головним завданням останній визначив об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю», тобто силовим шляхом.

Готуючись до реалізації своїх планів, О. фон Бісмарк здійснив реорганізацію збройних сил. У результаті цих заходів армія Пруссії стала однією з наймогутніших у Європі. Одночасно з цим «залізний канцлер» уважно стежив за ситуацією на континенті, обираючи сприятливий час для початку рішучих дій. Так, він переконався, що до об'єднання Німеччини схвально ставиться Велика Британія.

Документи розповідають

Із першої промови О. фон Бісмарка перед депутатами ландтагу (парламенту) Пруссії 30 вересня 1862 р.

«Німеччина дивиться не на лібералізм Пруссії, а на її могутність. Нехай Баварія, Вюртемберг, Баден ідуть на поступки лібералізму; ніхто не надасть їм ролі, яку відіграє Пруссія. Кордони Пруссії за Віденськими договорами-домовленостями не сприяють здоровому державному життю. Не промовами й постановами більшості розв'язуються великі питання сучасності — це було головною помилкою 1848 і 1849 рр., а залізом і кров'ю....».

1. Прибічником якого шляху об'єднання Німеччини був О. фон Бісмарк?
2. У чому він вбачав роль Пруссії в процесі об'єднання?

- Війни з якими державами довелось вести Пруссії для об'єднання Німеччини?

Вважаючи, що відповідний час настав, О. фон Бісмарк перейшов до активних дій. Після смерті короля Данії Пруссія й Австрія висунули претензії на німецькі герцогства Шлезвіг і Гольштейн, які перебували в її складі. У 1864 р. після нетривалої війни з Данією Пруссія отримала Шлезвіг, а Австрія — Гольштейн. Наступного удачу О. фон Бісмарк завдав Австрії. 8 червня 1866 р. прусська армія захопила Гольштейн, а 3 липня 1866 р. відбулася вирішальна битва австро-прусської війни в селі *Садова* поблизу Праги. 220-тисячна прусська армія, озброєна швидкострільними рушницями, ущент розгромила 215-тисячну австрійську армію. Шлях на Віденський мирний договір.

23 серпня 1866 р. за посередництва Наполеона III Пруссія та Австрія уклали у Відені мирний договір.

За Віденським миром Пруссія перетворювалася на найбільшу німецьку державу із суцільною територією від Рейна до Німана. Створювався *Північнонімецький союз*, до якого увійшли 17 німецьких держав, а через деякий час — ще чотири держави. Очолював союз прусський король. Уряд формував канцлер, призначений прусським королем за згодою рейхстагу. Першим канцлером став О. фон Бісмарк.

Для Австрії результатом війни 1866 р. стала її поразка в тривалій боротьбі за панування в Німеччині. Перемога Пруссії мала важливе значення для Європи. У її центрі виникла національна німецька держава — Північнонімецький союз. Утрата Австрією становища великої держави Європи відкрила шлях до завершення об'єднання Італії, яке розгорталося. Сучасники розглядали події 1866 р. як революцію. Ця «революція зверху» була передусім революцією «залізного канцлера» Бісмарка. Його роль в об'єднанні Німеччини виявилася надзвичайно вагомою.

► Коли утворився Північнонімецький союз?

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. відносини Пруссії з Францією загострилися. Обидві сторони готувалися до війни й бажали її початку. О. фон Бісмарк розраховував, що завдяки війні з Францією вдасться завершити об'єднання Німеччини та посилити її позиції у Європі. Наполеон III не хотів цього допустити.

За межами створеної Бісмарком німецької державності залишалися південнонімецькі держави. Їх суверенітет ревно захищав Наполеон III, який також претендував на них. Протистояння завершилося франко-прусською війною 1870–1871 рр. Внаслідок перемоги над Францією до Північнонімецького союзу було приєднано південні держави. **18 січня 1871 р.** у Дзеркальному залі Версальського палацу було

Прусські солдати у битві при Садовій

► Перемогу Пруссії у війні з якою державою вирішила битва при Садовій?

проголошено створення Німецької імперії. Прусський король став імператором, а Бісмарк — імперським канцлером.

У справі об'єднання Німеччини було поставлено останню крапку. Нова німецька держава, яка з'явилася в центрі Європи, відтоді відігравала вагому роль у міжнародній політиці. Запізнившись до розподілу сфер впливу в Європі та поза її межами, вона розпочала боротьбу за переділ світу.

- Яка подія завершила створення Німецької імперії?

А. Вернер. *Проголошення Німецької імперії*

3. Початок об'єднання Італії

У середині XIX ст. в боротьбі за об'єднання Італії існувало два напрямки — радикально-демократичний і помірковано-ліберальний. Представники першого напрямку виступали за здобуття незалежності та об'єднання Італії «знизу» шляхом повстання, здійсненого народом, і запровадження в країні республіканської форми правління. Прибічники другого — відстоювали ідею здобуття національного звільнення «згори» завдяки боротьбі, якою керуватиме Сардинське королівство (П'емонт), і бачили майбутню об'єднану Італію монархією.

Поразка революції 1848–1849 рр. привела до розчарування багатьох італійських патріотів в ідеалах радикальних демократів. Так, Дж. Гарібалді та його прибічники дійшли висновку про необхідність союзу з поміркованими лібералами та П'емонтом у боротьбі за об'єднання Італії. Від 1852 р. прем'єр-міністром П'емонту став відомий представник поміркованих лібералів граф **Камілло Бенсо Кавур** (1820–1861).

К. Б. Кавур не сприймав революційного радикалізму і вважав, що Італія може об'єднатися лише за допомогою однієї з великих держав, здатної розгромити Австрію. Аби П'емонт став центром об'єднання Італії, його необхідно шляхом реформ перетворити на сучасну державу з конституційною формою правління та розвиненою економікою. Діяльність уряду К. Б. Кавура сприяла економічному піднесення Сардинського королівства, завдяки чому було посилено його обороноздатність, збільшено й переозброєно п'емонтську армію.

У липні 1858 р. на таємній зустрічі на французькому курорті Пломб'єр К. Б. Кавур домовився з Наполеоном III, що 200-тисячна французька армія допоможе 100-тисячному п'емонтському війську звільнити від австрійців Ломбардію та Венецію. За це П'емонт повертає Франції території Савойї та Ніцци, отримані ним за рішеннями Віденського конгресу.

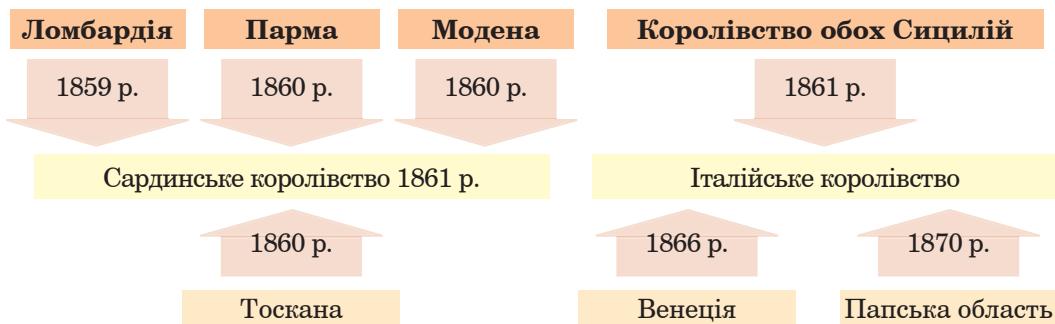
У квітні 1859 р. Австрія, дізнавшись про цю угоду, першою оголосила війну П'емонту та вторглася на його територію. У битвах поблизу Палестро, Мадженто й Соль-

Битва поблизу Сольферіно однією з перших змусила європейців замислитися над наслідками руйнівої сили нової зброї, створеної промисловою революцією. Австрійці в ній були озброєні нарізними рушницями (вони стріляли далі, ніж гладкоствольні), а французи мали нарізні гармати, які стріляли шрапнеллю (зарядом із 60 кульок) на відстань до трьох кілометрів. У битві обидві сторони, не усвідомлюючи сили нової зброї, застосували, як і раніше, атаку зімкненим строем і колонами. Втрати через це були величезними. Австрійці залишили на полі бою 22 тис. солдатів зі 118 тис., а французи та п'емонтці — близько 17 тис. солдатів зі 118 тис. Жахливий вигляд місця битви вразив швейцарця Анрі Дюрана, який усе своє подальше життя присвятив боротьбі проти війни й укладанню міжнародних угод для захисту поранених і полонених. У 1863 р. він заснував організацію Червоного Хреста.

Основні етапи об'єднання Італії

Постать в історії

П'емонтський аристократ Кавур був одним із визначних державних діячів Італії XIX ст. Із 1847 р. він видавав газету «Рісорджименто», де закликав усіх італійських монархів об'єднатися для боротьби з Австрією. К. Б. Кавур не брав участі в революції 1848–1849 рр., але уважно спостерігав за її перебігом. Це допомогло йому дійти висновку, що лише найсильніша держава Італії П'емонт здатна очолити об'єднання країни. У 1852 р. К. Б. Кавур став прем'єр-міністром та за підтримки короля Віктора Еммануїла II розпочав реалізацію своїх планів.

Камілло Кавур

Дж. Гарібальді

В'їзд Гарібальді до Неаполя

феріно об'єднана французько-п'емонтська армія розгромила австрійців і, розвиваючи наступ, звільнила Ломбардію.

Усю Італію охопила хвиля національного піднесення. Однак Наполеон III 11 липня 1859 р. у Вілла-Франко підписав угоду з Австрією, за якою Сардинському королівству передавалася лише Ломбардія, а Венеція залишалася під австрійською владою. Обурений цим Віктор Еммануїл II відмовився передати французам Савойю та Ніццу, оскільки вони порушили попередні домовленості. Ймовірно,

Наполеон III не бажав появі біля південно-східних кордонів його держави сильної об'єднаної Італії.

У липні 1859 р. в Тоскані, Пармі й Модені в результаті народних повстань усунули від влади герцогів із Габсбурзької династії. Новосформовані уряди на початку 1860 р., за результатами проведених плебісцитів, оголосили про приєднання до Сардинського королівства. Проте здійснити це К. Б. Кавур зміг, лише отримавши згоду Наполеона III та віддавши їйому Савойю і Ніццу.

У квітні 1860 р. спалахнуло народне повстання на острові Сицилія. Місцеві радикали, очолювані Дж. Мадзіні, звернулися по допомогу до Дж. Гарібальді. 6 травня 1860 р. з Генуї на допомогу сицилійцям вирушили два пароплави з 1200 добровольцями, очолюваними Дж. Гарібальді. Його прибуття на Сицилію привело до загального повстання проти влади неаполітанського короля. Вирішальна битва відбулася в травні **1860 р.** під Калатафімі. Здобувши в ній перемогу, уже з 10 тис. вояків Дж. Гарібальді захопив Палермо й переправився на територію Апеннінського півострова. **7 вересня 1860 р.** війська Дж. Гарібальді тріумфально увійшли до Неаполя. Король утік, а його армія капітулювала.

Ситуацію на півдні Італії вирішив скористатися К. Б. Кавур. Переконавши Наполеона III, що гарібальдійці збираються рухатися на Рим, де перебували французькі війська, зіткнення з якими було неминучим, він наказав сардинській армії рухатися через Папську область назустріч Дж. Гарібальді. Упродовж вересня 1860 р. вона розгромила папські війська й зайніла більшість папських володінь. 15 жовтня 1860 р. сардинські війська увійшли до Неаполя. Незабаром відбувся плебісцит, на якому неаполітанці й частина захопленої сардинцями Папської області висловилися за приєднання до П'емонту. Радикали, очолювані Дж. Мадзіні, вимагали проголосити республіку, однак К. Б. Кавур переконав Дж. Гарібальді розпустити свою армію та передати владу Віктору Еммануїлу II. Унаслідок цього станом на кінець 1860 р.

майже вся Італія, крім Венеції та невеликої частини Папської області з Римом, увійшли до складу Сардинського королівства.

- Яка територія приєдналася до Сардинського королівства за французько-австрійською угодою 1859 р. у Вілла-Франко?
- Які італійські землі увійшли до складу Сардинського королівства в 1860 р.?

4. Утворення Італійського королівства. Завершення об'єднання Італії

У лютому 1861 р. в Турині зібрався перший загальноіталійський парламент. Зал засідань прикрашали італійські прапори й плакати: «Чи потрібна вам єдина й неподільна Італія на чолі з конституційним королем Віктором Еммануїлом?». У 1861 р. на це запитання більшість виборців Сардинського королівства, Королівства обох Сицилій, Ломбардії, Парми, Модени, Тоскани, частини Папської області відповіла схвально. **17 березня 1861 р.** парламент проголосив Віктора Еммануїла II першим королем об'єднаної Італії. Першим прем'єр-міністром Італійського королівства став К. Б. Кавур. За державним устроєм новостворена держава була конституційною монархією з двопалатним парламентом. Однак унаслідок значного майнового цензу виборче право отримали лише 2,5% населення країни.

► Використовуючи карту, складіть розповідь про об'єднання Італії?

Наполеон III до появи Італійського королівства як можливого майбутнього суперника Франції у Європі поставився прохолодно. У Римі він продовжував тримати французький гарнізон, що заважало завершенню об'єднання Італії.

У червні 1866 р., коли розпочалася австро-прусська війна, італійські війська за відома Пруссії увійшли до Венеціанської області. За підписаним пізніше договором Австрія була вимушена визнати входження Венеції до складу Італійського королівства.

Тепер поза об'єднаною Італією залишився лише Рим із частиною Папської області. У 1867 р. Дж. Гарібальді із загоном добровольців пробився до Рима й розгромив папські війська. Однак французькі частини, які виступили на захист папи, примусили гарібальдійців відступити.

Об'єднання Італії завершилося в 1870 р., коли після поразки у франко-прусській війні та краху Другої імперії французький гарнізон залишив Рим. **20 вересня 1870 р.** гарібальдійці увійшли до міста, яке стало столицею Італійського королівства. Папські володіння відтепер обмежувалися Апостольським палацом у Ватикані.

- Коли утворилося Італійське королівство?
- Яка подія стала завершенням об'єднання Італії?

Висновки

У результаті об'єднання Німеччини та Італії було відновлено історичну справедливість: два численні й давні народи Європи отримали власну державність. Подолання політичної роздробленості створило сприятливі умови для розвитку німецької та італійської нації. У Німеччині об'єднання відбулося «згори», в Італії — завдяки консолідованим діям «згори» і «знизу». Об'єднані Німеччина та Італія розгорнули боротьбу за гідне місце серед провідних держав Європи.

Закріпимо знання

1. Назвіть передумови об'єднання Німеччини.
2. Яким був план О. фон Бісмарка щодо об'єднання Німеччини? Як відповідно до нього відбувалося об'єднання німецьких земель?
3. Охарактеризуйте О. фон Бісмарка як політичного діяча. Якою є його роль в історії Німеччини?
4. Як відбувалося об'єднання Італії? Яку роль у ньому відіграв зовнішній фактор?
5. Чому похід «тисячі» Дж. Гарібальді став каталізатором об'єднання Італії?
6. Проведіть дискусію: «Спільне і відмінне у процесах об'єднання Німеччини та Італії.

§ 10. США у першій половині XIX ст. Громадянська війна 1861–1865 рр.

За цим параграфом ви зможете:

- визначати особливості економічного, суспільного й політичного життя США в першій половині XIX ст.;
- пояснювати, як відбувалася територіальна експансія США на американському континенті;
- аналізувати причини, перебіг, результати Громадянської війни в США;
- характеризувати «Реконструкцію» Півдня.

Пригадайте:

1. Коли утворилися США?
2. Яким був державний устрій США?
3. Що таке плантаційне господарство?

1. Суспільне та економічне життя США в першій половині XIX ст.

На початку XIX ст. США були федерацією штатів, територія якої простягалася на 2 тис. км уздовж Атлантичного узбережжя Північної Америки. Територія країни в 1803–1867 рр. збільшилася з 2,1 до 9,3 тис. км², а кількість населення — від 5,3 до 31,4 млн осіб. Швидке зростання території, дух вільного підприємництва, який панував у США, робили їх привабливими для переселенців. У 1820–1856 рр. до країни емігрувало (в'їхало) понад 4,2 млн осіб.

Від XVII ст. до Північної Америки завозилися чорношкірі раби з Африки. У цей період їхня кількість у складі населення США збільшилася з 1 млн осіб у 1800 р. до понад 4,4 млн осіб у 1860 р. Рабовласницька система господарювання існувала на Півдні країни. Працю чорношкірих рабів тут використовували на плантаціях бавовни, цукрової тростини, рису й тютюну. У першій половині XIX ст. проблема рабовласництва стала однією з найгостріших для американського суспільства.

Усвідомлення аморальності рабства привело до появи руху *аболіціоністів*, які виступали за скасування такої системи, вважа-

*Чорношкірі раби
на плантації бавовни*

➔ Чому саме для вирощування бавовни і тютюну використовувалася рабська праця?

*Американські колоністи.
Середина XIX ст.*

ючи за гріх мати у власності людину. У 1816 р. вони придбали землі на узбережжі Африки та заснували державу Ліберія. Аболіціоністи збиралися викуповувати в планктаторів рабів, звільнити їх і перевозити сюди. Однак рабовласники не бажали відмовлятися від дешевої робочої сили, а більшість чорношкірих, що народилися в Америці, не бажали залишати її. Аболіціоністи вели також роз'яснювальну роботу, видаючи книжки, газети й організовуючи мітинги.

! **Аболіціонізм** (від лат. *abolitio* — скасування) — суспільний рух у США наприкінці XVIII — у XIX ст. за ліквідацію рабства чорношкірих.

Індіанців — корінне населення Америки — різними шляхами позбавляли їхніх земель і, незважаючи на опір, поступово витісняли на захід, до *резервацій*.

Характерною рисою американського життя XIX ст. стало заселення Дикого Заходу. На його неосвоєних землях переселенці засновували нові господарства та ставали *фермерами*. Це було для них утіленням «американської мрії» — уявлення про Америку як країну, де кожний завдяки власній рішучості, підприємливості та наполегливості праці може реалізувати власні прагнення.

! **Фермер** — орендар або власник землі, який веде на ній господарство головним чином власною, а також найманою працею.

Активне освоєння Заходу супроводжувалося появою тут поселень, які з часом перетворювалися на великі міста. Захід ставав ринком збути для промисловості Півночі, а також джерелом сировини й продуктів харчування. Освоєнню країни сприяв розвиток транспорту. Наприкінці 10-х рр. XIX ст. з'явилося багато річкових пароплавів. Численні канали об'єднали річки між собою та з узбережжям Атлантичного океану. У 1830 р. відкрилася перша залізниця завдовжки 64 км, а станом на кінець 50-х рр. XIX ст. США вийшли на перше місце у світі за їх загальною довжиною в країні.

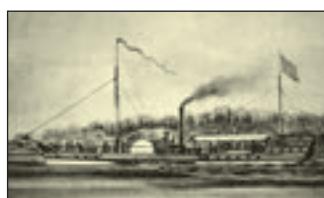
Більшість населення США в першій половині століття працювала в сільському гос-

Потяг в Америці. Середина XIX ст.

У 1807 р. ірландський переселенець, інженер-санмоук Роберт Фултон збудував перший у США колісний пароплав «Клермонт». Він працював на паровій машині Джеймса Ватта та був завдовжки 43 м. Свій перший рейс протяжністю 270 км по ріці Гудзон від Нью-Йорка до Олбані він подолав (проти течії та при сильному зустрічному вітрі) за 32 години.

подарстві: на Півночі та Сході переважали сімейні ферми, на Півдні — планктаторські господарства. У першому десятилітті XIX ст. на Півночі США розпочалася промислова революція. У 1808 р. в країні працювало лише 15 бавовняних фабрик, а на середину століття фабрик і заводів було більше в кілька разів.

У результаті промислової революції сформувалися нові верстви суспільства — промислова буржуазія та наймані працівники. Американське суспільство було дуже рухливим. Американці легко змінювали місце проживання та заняття, якщо вбачали можливість отримати більший прибуток.

- За що боролисяabolіціоністи?
- Які території називали «Диким Заходом»?

2. Політичне життя США

Політичне життя характеризувалося формуванням двопартійної системи, завдяки якій виборну посаду обіймав представник партії, що отримала відносну більшість голосів виборців. Першими політичними партіями США стали **федералісти** (послідовники **Джорджа Вашингтона**, які виступали за міцну федеральну владу, захищали інтереси торговельної та фінансової буржуазії, а також частково багатих планктаторів) і **демократичні республіканці** (прибічники **Томаса Джефферсона**, які виступали за змінення влади штатів і спиралися на підтримку фермерів та інших верств населення із середніми прибутками).

У 1828 р. утворилася **Демократична партія**, яка існує в США й сьогодні. Вона не була прямою спадкоємицею демократичних республіканців, але також підтримувала ідею збільшення повноважень влади штатів. За часів президентства **Джона Адамса** (1825–1829 рр.) його прихильники заснували партію «Національних республіканців», що поділяла позиції колишніх федералістів, які припинили діяльність раніше.

У ситуації загострення суперечностей між Північчю та Півднем зростала потреба в політичній силі, яка буде рішуче протистояти демократам.

У 1854 р. в Чикаго було створено **Республіканську партію**, яка існує в США й сьогодні. Її першим лідером став **Абраам Лінкольн**. Республіканці підтримували фермери, підприємці та наймані робітники Півночі й Заходу.

Ставлення обох партій до однієї з основних тогочасних проблем — рабства — суттєво відрізнялося. Демократи вважали, що кожний штат має сам вирішувати, чи дозволяється на його території рабство. Республіканці не вимагали негайного скасування рабовласництва, однак виступали за його непостирення на нових землях Заходу.

Абраам Лінкольн

- Якими були перші політичні партії США?
- Хто був першим лідером Республіканської партії?

3. Територіальна експансія США

► У результаті яких подій відбулося стрімке зростання території США?

У 1803–1867 pp. американський уряд різними засобами здійснював територіальну експансію в Північній Америці. У 1803 р. за президентства Томаса Джейфтерсона США зробили перше велике територіальне придбання, купивши за 15 млн доларів колонію Луїзіана у Франції. У результаті приєднання США збільшили свою територію вдвічі й отримали великий порт Новий Орлеан.

! **Експансія** (від лат. *expansio* — поширення, розширення) — збільшення зони впливу або панування в різних сферах (територія, економіка, політика) шляхом захоплення земель, ринків збути, джерел сировини інших держав.

У 1812–1814 pp. США вели війну з Великою Британією, намагаючись відібрести в неї Канаду. Однак після того, як британський корпус захопив Вашингтон, а флот

бомбардував портові міста, США погодилися визнати існуючий кордон і відмовилися від своїх намірів. У 1818 р. британці віддали США свою колонію Ред-Рівер. США вирішили скористатися слабкістю Іспанії у зв'язку з війною за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці. У 1813–1819 pp. США частинами окупували півострів Флориду. Після цього вони стали стрімко просуватися до Тихого океану.

Жан-Батист Байо. *Облога Веракруса*

Чимало американських переселенців після здобуття Мексикою незалежності від іспанців оселилися на півночі країни. У 1836 р. в результаті повстання американці проголосили створення незалежної від Мексики держави Техас. Мексиканска влада була змушенна визнати її. Через дев'ять років Техас увійшов до складу США як новий штат. Це стало причиною американо-мексиканської війни 1846–1848 рр. Зазнавши в ній поразки, Мексика втратила не лише Техас, а й усії свої північні землі. Тут було створено штати Аризона, Каліфорнія, Невада, Нью-Мексико та Юта.

У 1846 р. за договором між США та Великою Британією було остаточно визначено північний кордон з англійськими володіннями в Канаді. До США відійшли північно-західні території, де було пізніше створено штати Орегон, Вашингтон та Айдахо.

Останнім великим придбанням США стали Аляска й Алеутські острови, куплені в 1867 р. в Російської імперії за 7,2 млн доларів.

- Що було останнім великим територіальним придбанням США, здійсненим у 1867 р.?

4. «Доктрина Монро»

У перші десятиліття XIX ст. народи Латинської Америки охопила визвольна боротьба, результатом якої стало здобуття ними державної незалежності. Тогочасний президент США федераліст Джеймс Монро (1817–1825 рр.) визнав нові незалежні держави Латинської Америки.

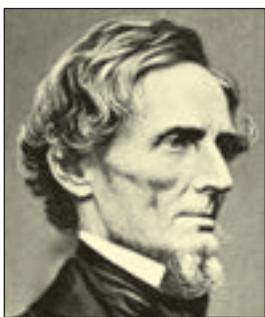
Однак Священний союз в цей час вирішив не обмежувати свою діяльність Європою й відновити колишні іспанські колонії у Латинській Америці. Велика Британія, свою чernoю, виступила проти намірів відродження іспанської колоніальної імперії, оскільки це суперечило її планам розвитку торгівлі з Латинською Америкою, її збиралася своїм флотом захищати комерційні інтереси Британії на американському континенті. Це викликало занепокоєння американської адміністрації, котра не бажала збільшення англійських володінь в Америці. Президент США вирішив оприлюднити свою позицію з традиційним посланням Конгресу й виголосив **22 грудня 1823 р.** заяву, що увійшла в історію як **«доктрина Монро»**. Суть її полягала у невтручанні США в європейські справи. Західна півкуля оголошувалася американською сферою впливу.

Карикатура на «доктрину Монро»

5. Наростання «неминучого конфлікту» в США

Проблема рабовласництва була найскладнішою для тогочасного американського суспільства. В одній державі одночасно існували дві системи — рабства й вільного ринку, капіталів і робочої сили. У 50-х рр. XIX ст. розвиток США призвів до загострення відносин між Північчю та Півднем.

Джефферсон Девіс

У той час, коли охоплена промисловою революцією Північ швидко розвивалася, низька продуктивність праці рабів аграрного Півдня гальмувала розвиток країни. Використання дешевої (майже безкоштовної) праці рабів дозволяло плантаціям отримувати величезні прибутки за мінімальних витрат. У підприємців Півночі, що оплачували найману робочу силу, це викликало заздрість і протести. Планатори Півдня постачали бавовну для європейських, особливо британських споживачів, їх отримували звідти більшість машин та обладнання. Це руйнувало внутрішній ринок США, зачіпало інтереси підприємців Півночі. Якщо тут ставлення до рабства було негативним, то на Півдні переважали уявлення, що «чорношкірий не є рівним білій людині, а рабська покірність вищій расі — це його природний і нормальній стан».

Суперечності стали загострюватися з приєднанням до США нових територій на Заході. Планатори Півдня, маючи значні кошти, скуповували тут кращі ділянки землі. Це викликало обурення простих фермерів, які вимагали від влади заборонити поширення рабства в штатах Заходу.

У 1861 р. президентом США було обрано лідера Республіканської партії **Абрахама Лінкольна**. Республіканці були прибічниками обмеження рабства територією південних штатів. Планатори Півдня вбачали в цих планах загрозу своєму існуванню та взяли курс на відокремлення від США й створення окремої держави.

У лютому 1861 р. утворилася **Конфедерація Американських Штатів** з 11 рабовласницьких штатів Півдня, що оголосили про вихід зі складу США. Своїм президентом обрали **Джефферсона Девіса**, а столицею — місто Річмонд у Вірджинії.

! **Конфедерація** — союз окремих суверених держав, об'єднаних спільними керівними органами, створений із певною метою, переважно зовнішньополітичною та воєнною.

- Коли президентом США було обрано А. Лінкольна?
- Скільки американських штатів у лютому 1861 р. утворили Конфедерацію?

6. Громадянська війна в США

12 квітня 1861 р. конфедерати захопили форт Самтер, який перебував під владою федералів. У відповідь на це А. Лінкольн оголосив про призов до армії США 75 тис. добровольців і запровадження морської блокади Півдня. Ці події започаткували **Громадянську війну** 1861–1865 рр. у США. Під час війни Північ мала перевагу над Півднем за кількістю населення та економічним потенціалом. Однак після початку війни на бік конфедератів перейшло близько третини офіцерів і генералів армії США, які походили з Півдня.

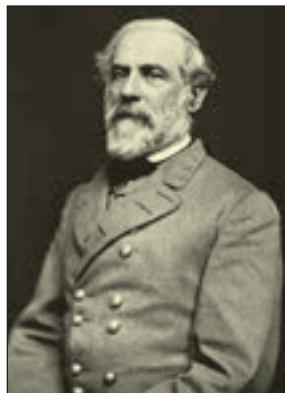
! **Громадянська війна** — збройна боротьба за державну владу між соціальними групами всередині країни.

**Потенціал ворогуючих сторін
у Громадянській війні 1861–1865 рр. у США, %**

Показники	Південні штати (конфедерати)	Північні штати (федерали)
Кількість населення	29	71
Кількість чоловіків призовного віку	19	81
Промислове виробництво	7,4	92,6
Мережа залізниць	25	75

Громадянська війна в США 1861–1865 рр. — війна між 11 рабовласницькими штатами Півдня, які вийшли зі складу Союзної федерації (конфедератами), і федеральним урядом Сполучених Штатів (федералями).

На першому етапі війни в 1861–1862 рр. ініціативу утримував Південь. Федерали, що вели боротьбу за відновлення єдності країни, уникали дій, які в майбутньому могли ускладнити їхні відносини з Півднем. Це дозволило конфедератам, армію яких очолював талановитий генерал **Роберт Лі** (1807–1870), досягти суттєвих успіхів і навіть створити загрозу столиці федерацій — Вашингтону. Найбільшим досвідом федерацій стало здобуття одного з найбільших портових міст Півдня — Нового Орлеана — у квітні 1862 р.

Роберт Лі

Виникла загроза втручання у війну на боці Конфедерації Великої Британії, яка не бажала втрачати своїх постачальників бавовни та ринки збути товарів на Півдні.

У таких умовах адміністрація А. Лінкольна почала діяти більш рішуче. У травні 1862 р. Конгрес США прийняв закон про *гомстеди* (сімейні ферми). За ним будь-який американець, котрий не воював проти Півночі, міг отримати землю у власність за умови, якщо оброблятиме її п'ять років. Цей закон забезпечив підтримку федерального уряду в аграрних штатах Заходу.

Документи розповідають

Із Прокламації про звільнення рабів президента А. Лінкольна

«Я, Абраам Лінкольн, президент Сполучених Штатів, владою головнокомандувача армією і флотом... наказую й оголосив, що всі особи, які вважалися рабами... від цього часу і в подальшому вільні, і що виконавча влада Сполучених Штатів, із військовою та морською владою включно, буде визнавати й охороняти свободу названих осіб... Оголосив і доводжу всім до відома, що такі особи, відповідні умовам, будуть зараховані на військову службу Сполучених Штатів...»

Підсумовуючи, я висловлю щире переконання, що цей акт справедливості виправданій перед Конституцією воєнною необхідністю. Я звертаюсь до гідної поваги думки людства та милості всемогутнього Бога».

1. Як президент використав свою владу головнокомандувача для звільнення рабів?
2. Чому, на вашу думку, воєнна необхідність вимагала звільнення рабів?

22 вересня 1862 р. А. Лінкольн оголосив, що від початку 1863 р. рабство на Півдні скасовується, а колишні раби як вільні громадяни можуть вступати до федеральної армії. Оскільки раби були власністю своїх господарів, яка за американськими законами вважалася недоторканною, А. Лінкольн був змушений використати повноваження головнокомандувача й підписати 1 січня 1863 р. Прокламацію про звільнення рабів.

Завдяки звільненню рабів і наданню їм дозволу вступати до війська на кінець війни у федеральній армії перебувало близько 200 тис. чорношкірих. Від цього часу громадянська війна стала не лише боротьбою за збереження єдності країни, а й проти рабства.

Здійснені заходи дозволили федералам у 1863–1865 рр. досягти перелому в ході війни й узяти до своїх рук воєнну ініціативу. Армія конфедератів генерала Лі в цей період почала відчувати нестачу людей, спорядження та боєприпасів, обумовлену обмеженістю економічного потенціалу Півдня. **1–3 липня 1863 р.** в битві під Геттісбергом у Пенсильванії федеральна армія генерала **Улісса Гранта** (1822–1885) завдала вирішальної поразки конфедератам і примусила їх відступити. Ця битва стала поворотним пунктом війни.

У 1864–1865 рр. У. Грант успішно реалізував грандіозний план розгрому конфедератів у чотирьох одночасних операціях. У результаті цього генерал Лі **9 квітня 1865 р.** поблизу містечка Аппоматтокс, де федерали оточили залишки його солдатів, був змушений підписати з У. Грантом акт про капітуляцію головної армії конфедератів. Фактично війну було завершено.

Чорношкірі в армії федералів

Адам Куерден. Битва під Геттісбергом

Томас Наст. Генерал Лі (праворуч) здається генералу У. Гранту

Однак **14 квітня 1865 р.** у Вашингтонському театрі прибічник конфедератів, актор Джон Бутс пострілом із револьвера убив президента А. Лінкольна. Проте це вже не змінило результатів війни.

Громадянська війна стала найкровопролитнішою в історії США. Конфедерати втратили в ній 258 тис. осіб, а федерали — 360 тис. осіб. Війна закріпила провідну роль Півночі в економічному та політичному житті країни. Було збережено єдність США як держави, зруйновано основи плантаційного господарства й остаточно визначено фермерський шлях розвитку американського сільського господарства.

- Назвіть основні битви громадянської війни.
- Що таке гомстед? Коли було оголошено про скасування рабства?

7. «Реконструкція» Півдня

Після завершення Громадянської війни відповідно до законів, прийнятих республіканською більшістю Конгресу США, у південних штатах розпочалися перетворення, — так звана «Реконструкція» Півдня. За «Законом про воєнну “реконструкцію” (1867 р.) територію колишніх бунтівних штатів Півдня поділили на п'ять військових округів, очолюваних генералами федеральної армії. Під наглядом командувачів округами в кожному штаті на основі загального виборчого права (включно з чорношкірими) обиралися місцеві законодавчі збори, які розробляли нові демократичні конституції. Вони мали затвердити прийняті Конгресом США в червні 1866 р. 14-ту поправку до конституції, за якою право голосу надавалося всім чоловікам — жителям США віком від 21 року (за винятком індіанців) і 13-ту поправку про скасування рабства. Після цього бунтівні штати Півдня знову приймалися до Союзу, а військова адміністрація ліквідувалася. Усіх, хто брав участь у війні на боці конфедератів, позбавляли права обіймати будь-які посади.

«Реконструкція» Півдня — перетворення в південних штатах, здійснювані федеральним урядом США з метою ліквідації органів влади, установ, законів і традицій, що склалися там у період панування плантарів. Розпочалася в березні 1867 р. і фактично завершилася навесні 1877 р.

Після виконання умов «Закону про воєнну “реконструкцію”» Конгрес знову відновив у складі Союзу в 1868 р. Арканзас, Південну Кароліну, Північну Кароліну, Луїзіану, Джорджію, Алабаму та Флориду, у 1870 р. — Міссісіпі, Техас і Вірджинію.

Під час здійснення «Реконструкції» Півдня землі всіх плантарів, які брали участь у війні, було примусово продано з аукціонів. Однак більшість плантарів, які залишилися без рабів, самі продали свої землі. У результаті на Півдні значно збільшилася кількість фермерських господарств. Одночасно з цим чимало колишніх рабів, не маючи освіти, спеціальності, землі й засобів до існування, були приречені на злидні та економічну залежність від білих. У результаті цього афроамериканці, як тепер називали колишніх чорношкірих рабів, утрачали політичну активність і ставали джерелом постійного соціального напруження в регіоні. Чимало колишніх план-

таторів та їхніх прихильників не змирилися з новим становищем білих і колишніх рабів. У 1866 р. на Півдні виник *Ку-клукс-клан* — таємна організація, метою якої було протидіяти «реконструкції» Півдня шляхом поширення переконань у перевазі білої людини. Члени товариства, одягнені в білі балахони з каптурями, залякували афроамериканців, перешкоджаючи їхній участі в голосуванні. У 1870–1871 рр. були прийняті закони про припинення діяльності цього товариства.

Ку-клукс-клан здійснює «суд Лінча»

❗ **Афроамериканці** — назва, що використовується щодо громадян США африканського походження.

Зокрема, «Закон про нагляд», прийнятий Конгресом США в 1871 р., передбачав суворі покарання для тих, хто зазіхав на громадянські права колишніх рабів.

У 1872 р. федеральна влада, вважаючи основні завдання «Реконструкції» Півдня виконаними, здійснила кроки для досягнення примирення з колишніми противниками. Конгресом було прийнято «Закон про загальну амністію», який відновлював у політичних правах усіх колишніх прибічників Конфедерації, за винятком 500 осіб.

На президентських виборах 1876 р. кандидати від демократів і республіканців набрали однакову кількість голосів. За домовленістю між Демократичною та Республіканською партіями президентом США став республіканець **Резерфорд Гейз**. Однак за підтримки демократів він вивів із Півдня останні частини федеральної армії та фактично відмовився від відповідальності центральних органів влади за дотримання громадянських прав афроамериканців. Компроміс демократів і республіканців **1877 р.** вважається датою завершення «Реконструкції» Півдня.

► Коли розпочалася «Реконструкція» Півдня?

🕒 Висновки

Упродовж першої половини XIX ст. за показниками свого економічного розвитку США стали однією з провідних держав світу, посівши друге після Великої Британії місце за часткою у світовому промисловому виробництві.

У результаті територіальної експансії США перетворилися на трансконтинентальну державу, яка простягалася черезувесь Північноамериканський континент від Атлантичного до Тихого океану.

Резерфорд Гейз

Громадянська війна 1861–1865 рр. призвела до розв'язання «неминучого конфлікту» на користь Півночі. Вона закріпила її провідну роль в економічному й політичному житті країни.

Закріпимо знання

1. Розкажіть про особливості суспільного та економічного життя США в першій половині XIX ст.
2. Як відбувалося становлення двопартійної політичної системи в США?
3. Як відбувалося збільшення території США в 1803–1867 рр.?
4. У чому причини появи, сутність і наслідки «доктрини Монро»?
5. Чому відносини між Північчю та Півднем у 50-х рр. XIX ст. набули характеру «неминучого конфлікту»?
6. Охарактеризуйте перебіг Громадянської війни в США. Які події переломні?
7. Як змінювався характер громадянської війни? Що впливало на зміни ходу війни?
8. Що таке «Реконструкція» Півдня? Які зміни вона спричинила в південних штатах?
9. Складіть таблицю «Особливості розвитку США у першій половині XIX ст.».

Сфери життя

Економічна	Соціальна	Внутрішньополітична	Зовнішньополітична
------------	-----------	---------------------	--------------------

10. Об'єднайтесь у малі групи і обговоріть, що було спільним та чим відрізнявся розвиток США і тогочасних провідних європейських країн.
11. Визначте причини, привід і наслідки Громадянської війни в США.
12. Чому не вдалося здійснити радикальну «Реконструкцію» Півдня США?

§ 11. Утворення незалежних держав у Латинській Америці

За цим параграфом ви зможете:

- визначати характерні риси розвитку Латинської Америки наприкінці XVIII — на початку XIX ст.;
- дізнатися про особливості першого успішного антиколоніального повстання в Латинській Америці;
- аналізувати передумови, перебіг і результати боротьби латиноамериканців проти іспанського панування;
- характеризувати процес здобуття незалежності Бразилією.

Пригадайте:

1. Які європейські держави мали колоніальні володіння в Південній Америці наприкінці XVIII ст.?
2. Що таке національно-визвольна боротьба?
3. Наведіть приклади національно-визвольної боротьби народів тогочасної Європи.

1. Латинська Америка наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

Назву «Латинська Америка» використовують стосовно країн Південної та Центральної Америки й островів басейну Карибського моря. Європейські колонізатори, які панували тут упродовж трьох століть і спричинили поширення іспанської, португальської та французької мов, які походять від давньої латинської мови, що й обумовило назву регіону.

Наприкінці XVIII ст. більшість території Латинської Америки належала Іспанії. Її колоніальні володіння були об'єднані в чотири віце-королівства — *Ла-Плата* (сучасні Аргентина, Уругвай, Парагвай, Болівія), *Нова Гранада* (Колумбія, Панама, Венесуела, Еквадор), *Нова Іспанія* (Мексика й частина Центральної Америки), *Перу* (Чилі та Перу). Іспанія володіла також островами Куба, Пуерто-Рико та Гаїті. Португалії належала Бразилія, яка займала близько половини всієї території Південної Америки.

За доби Великих географічних відкриттів португальський мореплавець Педру Кабрал відкрив східну частину Південної Америки. Тривалий час португалці із заснованих тут колоній вивозили лише цінні породи деревини, які називали «пау-бразил». Така назва з часом закріпилася за цією частиною Латинської Америки.

Колонія Сан-Домінго на острові Гаїті складалася з французької (західної) та іспанської (східної) частин, а Гвіана поділялася на британське, нідерландське і французьке колоніальні володіння. В усіх колоніях європейців у Латинській Америці влада належала колоніальній адміністрації, що призначалася з метрополії.

Вирішальне значення для становища людини в Латинській Америці мало її походження та колір шкіри. Перше місце посідали білі, що походили з Європи, далі — креоли — білі, які народилися в колоніях. За ними йшли метиси (народжені від білих та індіанців), мулати (народжені від білих і чорношкірих), самбо (нащадки чорношкірих та індіанців) та індіанці. Нижчими за всіх вважали чорношкірих, які походили від рабів, завезених з Африки.

У складі 16-мільйонного населення іспанських колоній близько 7,5 млн осіб становили індіанці, 5,3 млн — метиси, мулати й самбо, 3 млн — креоли. Населення португальської Бразилії налічувало 3,2 млн осіб, серед яких було 1,3 млн чорношкірих рабів.

Більшість індіанців перебувала у власності держави. Вони сплачували подушний податок, відробляли обов'язкову трудову повинність. Змінювати місце проживання без дозволу колоніальної адміністрації їм заборонялося. *Латифундисти* (великі землевласники) привласнювали землі індіанців і перетворювали їх на батраків. Лише невелику кількість латиноамериканців ста-

Жан-Батист Дебре. *Індіанці Бразилії.*
Середина XIX ст.

новили вільні селяни-скотарі (*гаучо* в Ла-Платі та *льянеро* в Новій Гранаді). Значну частину працюючого населення становили боргові раби-леони, залежність яких від кредиторів передавалася у спадок родині та переходила на наступні покоління.

Більшість місцевої аристократії (креолів) становили досить заможні власники плантацій, торговельних підприємств тощо. Їхнє незадоволення викликали високі податки, дозвіл вивозити свою продукцію лише до метрополії, існування державних монополій (виключних прав) на продаж солі, тютюну та інших товарів. Унаслідок того, що креолам заборонялося обійтися адміністративні посади, вони виступали за надання колоніям самоуправління.

- Як у Латинській Америці називали білих, що народилися в колоніях?

2. Повстання на острові Гаїті

Перше успішне в Латинській Америці антиколоніальне повстання розпочалося в західній французькій частині колонії Сан-Домінго на острові Гаїті. Тут зосереджувалося близько 500 тис. чорношкірих рабів і мулатів, якими володіли 4–5 тис. родин плантарів. Жахливі умови праці на цукрових плантаціях часто викликали спалахи невдоволення. Звістки про події в охопленій революцією Франції мали значний вплив на ситуацію в колонії.

22 серпня 1791 р. на острові спалахнуло повстання, у якому взяли участь понад 10 тис. рабів. Очолив повстанців колишній раб **Франсуа Домінік Туссен** (близько 1743–1803), якого пізніше стали називати **Лувертюром** (від фр. — відкриття) за те, що він відкрив усім шлях до свободи.

Ватажок повстанців виявив неабиякі здібності полководця та політика. Шляхом здійснення блискавичних кампаній він домігся звільнення рабів. Після того, як Національний конвент оголосив про скасування рабства у французьких колоніях і визнав владу Туссена, той підпорядкував своїй владі весь острів і перетворив його на керовану чорношкірими країну під протекторатом Франції.

У 1801 р. Туссен оприлюднив конституцію Гаїті, яка підтвердила скасування рабства, оголосила рівність усіх громадян перед законом, недоторканність приватної власності. Перший консул Наполеон Бонапарт у 1802 р. вирішив відновити французький контроль над Гаїті й спрямував війська на остров.

Я. Суходольський.
Битва в Сан-Домінго

Ф.Д. Туссен-Лувертюр.
Малюнок 1802 р.

мував туди експедиційний корпус із кількох десятків тисяч солдатів. Однак він наштовхнувся на запеклий опір гайтян. Тоді французи запропонували Туссену укласти мирну угоду і, заманивши його в пастку, заарештували. Лідер гайтян помер у французькій в'язниці. Однак опір французам не припинився. Через два роки вони зазнали нищівної поразки.

Повстання на Гайті завершилося перемогою. У **1804 р.** тут було проголошено створення першої в Латинській Америці незалежної держави — **Гайтянської республіки**.

- Коли розпочалося повстання на острові Гайті? Хто його очолював?
- Яку незалежну державу Латинської Америки було проголошено в 1804 р.?

3. Передумови боротьби латиноамериканців проти іспанського панування

Велика французька революція кінця XVIII ст., яка зруйнувала підвалини «старого порядку» і проголосила нові принципи суспільної організації у Франції, знайшла багато прихильників у Латинській Америці. Першим відгуком на неї стало повстання 1791 р. на острові Гайті. Латинська Америка почала пробуджуватися.

Розгортанню національно-визвольної боротьби в іспанських колоніях сприяло послаблення економічних зв'язків із метрополією під час наполеонівських війн. Фактичне знищенння союзного Наполеону I іспанського флоту в битві під Трафальгаром призвело до відсутності основного засобу підтримання відносин з Іспанією.

Ініціаторами національно-визвольної боротьби латиноамериканських колоній виступили креоли. На початок XIX ст. національні почуття креолів настільки зросли, що вони стали усвідмлювати себе не європейськими переселенцями, а латиноамериканцями, корінними жителями цієї землі, що мають виключне право визначати її долю. Креоли вже мали перед собою приклад успішної перебудови держави в Північній Америці з колишніх англійських колоній і познайомилися з ідеями, які дозволили їм зробити теоретичне обґрунтування свого права на незалежність.

Останнім поштовхом до початку боротьби стали події в Іспанії, коли в 1808 р. туди вторглися французькі війська, а на її престол Наполеон I посадив свого брата Жозефа Бонапарта. Перед жителями іспанських колоній у Латинській Америці виникла складна проблема ставлення до нової влади: підтримати її, підкорятися старому королю або взяти владу у свої руки. Відмова Хунти, яка очолила боротьбу з французькими загарбниками в Іспанії, піти на поступки колоністам і надати їм самоврядування збільшила кількість прибічників остаточного розриву з метрополією. Важливу роль у поширенні в Латинській Америці уявлень про необхідність боротьби проти колоніальної експлуатації відіграв масонський рух, започаткований венесуельцем **Франциско де Мірандою** (1754–1816). Таємні організації масонів нелегально видавали й поширювали документи Великої французької революції кінця XVIII ст., пропагували ідеї здобуття незалежності від метрополії та побудови власної державності за зразком СІША.

- Що стало поштовхом до початку війни за незалежність країн Латинської Америки?

4. Війна за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці (1810–1826 рр.)

У літку **1810 р.** в найбільших центрах іспанських колоній (Буенос-Айресі, Каракасі, Кіто, Боготі) спалахнули повстання, унаслідок яких було повалено панування метрополії. Ці події вважають початком Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці. Оскільки в різних частинах континенту вона мала свої особливості, визначають три головні регіони: Венесуела і Нова Гранада (сучасна Колумбія), південь Латинської Америки, Мексика.

! Масонство — наднаціональний релігійно-етичний рух, прихильники якого закликали до морального вдосконалення людей та об'єднання їх на принципах свободи, рівності й братерства.

Спочатку центром боротьби стала Венесуела, де національно-визвольний рух очолювало створене креолами «Патріотичне товариство». Воно вимагало від креольської Хунти, до якої перейшла влада в Каракасі після повалення влади іспанців, рішучих дій. Одним із лідерів молодих венесуельських патріотів став **Симон Болівар** (1783–1830).

Постать в історії

Симон Болівар — видатний латиноамериканський військовий і державний діяч, лідер Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці. Він походив із заможної венесуельської креольської родини. У 1799–1806 рр. навчався в Європі, був свідком подій, що в той час відбувалися в Іспанії, Італії та Франції. Під впливом поглядів європейських просвітителів Болівар заприєгнув звільнити Латинську Америку від іспанського панування. До Венесуели він повернувся переконаним республіканцем і розпочав боротьбу з колонізаторами. С. Болівар відіграв вирішальну роль у Війні за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці.

Симон Болівар

5 липня 1811 р. в Каракасі Національний конгрес проголосив створення незалежної республіки **Венесуела**. Її конституція визначила основні громадянські права, скасувала дворянські титули та феодальні повинності. Однак нова влада не ліквідувала рабства та не задовольнила потреб індіанців й метисів. Цим скористалися іспанці, які, нацькувавши частину селян проти господарів-креолів, залучили їх на свій бік.

У 1812 р. іспанці розгромили повстанців і витіснили їх на чолі із С. Боліваром до Нової Гранади. Тут також спалахнуло повстання, після перемоги якого утворилися незалежні від метрополії Сполучені провінції Нової Гранади. Зібрали знову вели-

ке військо, С. Болівар розпочав новий наступ. У літку 1813 р. він оволодів більшою частиною території Венесуели й відновив її незалежність. Однак у 1814 р. іспанці знову розгромили Венесуельську республіку. У травні 1816 р. іспанські війська захопили Нову Гранаду. С. Болівар, рятуючись від переслідувань, виїхав на острів Гаїті, де зібрав загін із 300 вояків. Із ними в грудні 1816 р. він повернувся до Венесуели.

Хосе Франсіско де Сан-Мартін

Поразки змусили С. Болівара піти на рішучі кроки. Він оголосив про скасування рабства й наділення селян землею в разі перемоги. Це дозволило Болівару залучити значну кількість добровольців до своєї армії. У 1816 р. розпочався новий етап війни, що завершився в **1821 р.** визволенням від іспанців Венесуели й Нової Гранади, а згодом об'єднанням їх у федераційну республіку **Велика Колумбія**. Президентом країни тимчасово обрали С. Болівара.

У цей же час на півдні Латинської Америки відбувалася визвольна війна. **9 липня 1816 р.** тут було проголошено незалежність *Сполучених провінцій Ла-Плати* (від 1826 р. — Аргентина). На початку 1817 р. генерал-креол **Хосе Франсіско де Сан-Мартін** (1778–1850) перейшов через гірські пасма Анд до Чилі, де розгромив іспанську війська. **5 квітня 1818 р.** було проголошено незалежність Чилі. У 1820–1821 рр. Сан-Мартін здійснив похід до Перу, де після перемоги над іспанцями **28 липня 1821 р.** урочисто проголосив незалежність країни. Однак іспанці не склали зброї та продовжували утримувати високогірні райони Верхнього Перу. Лише через три роки завдяки допомозі С. Болівара цю частину країни остаточно звільнили від іспанців. Утворену тут державу на честь лідера Війни за незалежність назвали Болівією.

Хосе Марія Морелос

У вересні 1810 р. війна за незалежність охопила Мексику. Вона поєднувалася з боротьбою чорношкірих рабів, індіанців-селян і міської бідноти проти гноблення. Спочатку повстання очолював сільський священик **Мігель Ідальго** (1753–1811), а після його загибелі — священик **Хосе Марія Морелос** (1765–1815). У 1813 р. повстанці проголосили незалежність Мексики, але через два роки іспанці розгромили їх і відновили своє панування. Політична нестабільність у метрополії та постійні репресії спонукали місцеву креольську верхівку до поновлення боротьби. Нове антиіспанське повстання очолив полковник-креол **Агустін де Ітурбіде** (1783–1824). У 1821 р. було проголошено незалежність Мексики, яка через два роки стала республікою. У 1823 р. південні регіони, що відокремилися від неї, утворили окрему незалежну державу — *Сполучені провінції Центральної Америки*.

У січні 1826 р. латиноамериканцям здався останній іспанський гарнізон. Війна за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці завершилася перемогою прихильників самостійного розвитку. У володінні Іспанії залишилися лише острови Куба та Пуерто-Рико в Карибському морі.

- Коли було проголошено незалежність Сполучених провінцій Ла-Плати?

5. Здобуття Бразилією незалежності

Упродовж XVIII ст. Бразилія успішно розвивалася завдяки відкритим тут покладам алмазів і золота. Її населення збільшилося в десять разів і зрівнялося з метрополією. У період «золотої лихоманки» 1740–1760 рр. сюди щорічно завозилося 50 тис. чорношкірих рабів. Розвиток Бразилії прискорився після того, як сюди в 1808 р. внаслідок вторгнення наполеонівських військ до Португалії переїхав королівський двір. У 1815 р. Бразилія здобула новий політичний статус і перетворилася з колонії на рівноправну частину Португальського королівства.

Після повернення в 1821 р. до Португалії короля **Жоана VI** (1816–1826 рр.) правлячі кола метрополії спробували повернути Бразилію до колоніального стану. У відповідь на це в країні став швидко поширюватися рух під гаслом «Незалежність або смерть!». Місцева знать, подлавши за допомогою загонів ополчення португальські гарнізони, створила бразильський уряд і примусила залишеного королем принца-регента Педру видати маніфест про незалежність країни. **7 вересня 1822 р.** вона домоглася

Педру I

Педру Америку. *Незалежність або смерть.*

- Проаналізувавши картину, складіть розповідь про проголошення незалежності Бразилії.

від принца затвердження рішення уряду про повний розрив відносин із Португалією. Цей день вважається офіційною датою проголошення незалежності країни. Бразилія стала імперією на чолі з імператором **Петру I**. За формулою державного правління вона була конституційною монархією. Чорношкірі раби не встигли підняти повстання та взяти участь у боротьбі. Через це в Бразилії упродовж наступних 66 років для третини населення країни зберігалося рабство.

- Яка з нових незалежних держав Латинської Америки була конституційною монархією?

Висновки

На середину 20-х рр. XIX ст. Латинська Америка фактично звільнилася від колоніального панування. Першою країною регіону, де внаслідок перемоги національно-визвольного повстання скасували рабство і встановили республіку, стала Гаїті. Унаслідок перемоги Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці утворилися нові держави: Мексика, Сполучені провінції Центральної Америки, Велика Колумбія, Перу, Болівія, Чилі, Сполучені провінції Ла-Плати, Уругвай і Парагвай. У Бразилії місцева аристократія домоглася перетворення країни на незалежну імперію. Ліквідація колоніального режиму та здобуття політичної незалежності дозволили латиноамериканським країнам звільнитися від багатьох обмежень і розпочати самостійний розвиток.

Закріпимо знання

1. Яким було становище Латинської Америки наприкінці XVIII — на початку XIX ст.?
2. Розкажіть про перебіг, результати та наслідки повстання на острові Гаїті.
3. Розкрийте передумови боротьби жителів Латинської Америки проти іспанського панування.
4. Охарактеризуйте перебіг Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці.
5. Як відбулося здобуття незалежності Бразилією?
6. Складіть таблицю «Утворення незалежних держав у Латинській Америці».

Дата створення	Назва держави

7. Проведіть дискусію за темою: «Вплив європейських подій на розгортання боротьби за створення незалежних держав у Латинській Америці». Чому саме в середині 20-х рр. XIX ст. Латинська Америка змогла звільнитися від колоніального панування? Які чинники були вирішальними: внутрішні чи зовнішні? Обґрунтуйте свою точку зору.
8. За додатковими джерелами складіть історичний портрет Симона Болівара.

Узагальнення знань за розділами «Європа та Америка наприкінці XVIII — на початку XIX ст.» і «Європа та Америка у добу революцій і національного об'єднання (1815–1870 рр.)»

1. Складіть перелік подій, що відбувалися в Європі та Америці в окреслений період. Які з них ви вважаєте найважливішими? Обґрунтуйте свій вибір.
2. Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію?
3. Поясніть значення понять і термінів: «індустріальне суспільство», «громадянське рівноправ'я», «парламентська демократія», «революція», «нація», «інтервенція», «терор», «диктатура», «термідоріанці», «консульство», «імперія», «громадянські права», «Кодекс Наполеона», «наполеонівські війни», «Сто днів», «Священний союз», «промислова революція (переворот)», «урбанізація», «міграція», «ідеологія», «консерватизм», «лібералізм», «націоналізм», «радикалізм», «соціалізм», «реставрація», «чартистський рух», «тред-юніони», «карбонарії», «західники», «слов'янофіли», «весна народів».
4. Виконайте завдання за історичною картою.
  - 1) Простежте, як змінювалися кордони країн Європи наприкінці XVIII — на початку XIX ст. З'ясуйте, унаслідок яких подій це відбувалося.
  - 2) Визначте, які територіальні зміни відбулися в Європі за рішеннями Віденського конгресу.
  - 3) Покажіть місця революційних і національно-визвольних рухів у Європі в 1815–1847 рр.
  - 4) Покажіть нові держави, що утворилися в Європі у 1815–1847 рр.
  - 5) Покажіть країни, охоплені національно-визвольною боротьбою в період «весни народів».
  - 6) Покажіть незалежні держави, що утворилися в Латинській Америці.
5. Визначте місце Великої французької революції кінця XVIII в історії Франції та всесвітній історії.
6. Обговоріть у малих групах і представте висновки класу:
  - 1) вплив Великої французької революції та політики Наполеона на розвиток європейських країн;
  - 2) суттєві відмінності між тогочасними основними ідеологічними концепціями й ваше ставлення до них;
  - 3) особливості політичного й соціально-економічного розвитку країн Європи та Америки в першій половині XIX ст.;
  - 4) характерні риси процесу становлення принципів парламентської демократії Нового часу у зазначеній період;
  - 5) роль соціальних, політичних і національних чинників у «весні народів».

РОЗДІЛ III

Європа та Америка в останній третині XIX — на початку XX ст.

§ 12. Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку провідних країн Західної Європи та Америки

За цим параграфом ви зможете:

- визначати характерні риси соціально-економічного розвитку тогочасних провідних країн світу;
- аналізувати формування колоніалізму та його наслідки для народів світу;
- розкривати особливості політичного розвитку й робітничого руху у провідних країнах світу.

Пригадайте:

1. Що таке промислова революція (переворот)? Коли і де вона почалася?
2. Якими були наслідки промислової революції (перевороту)?
3. Покажіть на карті провідні країни світу у першій половині XIX ст.
4. Назвіть провідні тенденції соціально-економічного і політичного розвитку країн у першій половині XIX ст.

1. Розвиток промисловості

Друга половина XIX ст. — початок ХХ ст. характеризувалися подальшим розвитком індустриального суспільства у провідних країнах світу.

За цей період промислове виробництво зросло майже втричі. Особливо швидко розвивалася важка промисловість. Виплавка сталі, чавуну, видобуток вугілля, виробництво машин та обладнання стали основними показниками могутності країн.

! **Індустриалізація** — створення великої машинної індустрії, що виготовляє машини та обладнання і є базовою для подальшого розвитку промисловості.

Виплавка сталі, млн тонн

Рік	Англія	Франція	Німеччина	США
1871	0,3	0,08	0,25	0,07
1900	4,9	1,56	6,6	10,2

Виплавка чавуну, млн тонн

Рік	Англія	Франція	Німеччина	США
1871	6,6	0,9	1,56	1,7
1900	9	2,7	8,5	13,8

Видобуток вугілля, млн тонн

Рік	Англія	Франція	Німеччина	США
1871	117	13,3	37,9	41,9
1900	225	33,4	149,8	240,8

Найбільших успіхів було досягнуто в металургії, машинобудуванні, транспорті. Разом із появою нових галузей промисловості — електротехнічної, хімічної тощо — це докорінно змінило повсякденне життя людей.

- Що наприкінці XIX ст. стало визначати могутність країни?

Розгортання *індустріалізації*, тобто створення великих підприємств, потребувало нових форм організації виробництва та великих фінансових інвестицій. Для залучення капіталу з метою вирішення великих економічних завдань набуло поширення *акціонування*.

! **Акціонування** — об'єднання капіталу кількох власників із подальшим отриманням прибутку та розподілом його залежно від внесеної частки.

Значні фінансові ресурси, зосереджені в руках вузького прошарку банкірів і промисловців, зумовили посилення їхньої ролі в економічному та політичному житті суспільства. Цей вузький прошарок отримав назву «*фінансова олігархія*».

Створення великої машинної індустрії привело до концентрації виробництва і виникнення нових форм виробничих об'єднань — *монополій* у формах *синдикатів*, *трестів*, *картелів*, *концернів*, що відрізнялися рівнем об'єднання сфер діяльності та інтересів.

! **Монополія** — це встановлення підприємцем або групою підприємців контролю над однією чи кількома галузями виробництва з метою збільшення прибутків і ліквідації конкуренції.

! **Синдикат** — монополістичне об'єднання, характерною рисою якого є розподіл замовлень, закупівля сировини та реалізація готової продукції через одну систему збуту. Члени синдикату зберігають виробничу самостійність, але втрачають комерційну.

! **Трест** — монополістичне об'єднання, в рамках якого всі учасники повністю втрачають самостійність, як виробничу, комерційну, так і юридичну. Керує трестом головна компанія або правління. Найчастіше утворюються в одно-рідних галузях промислового виробництва.

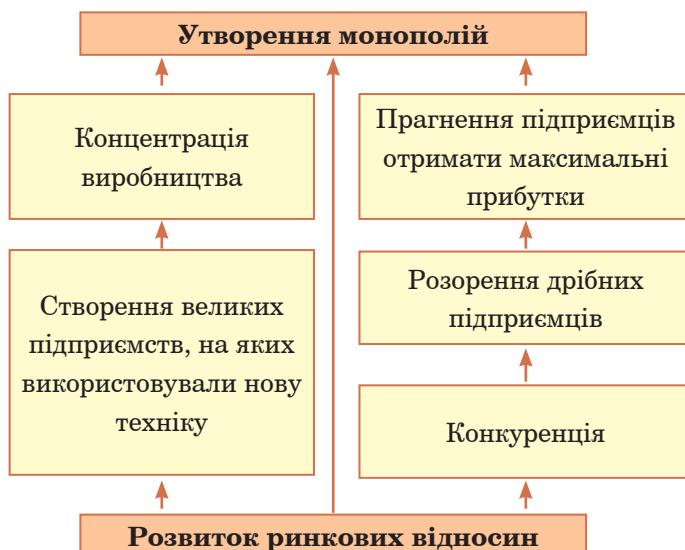
! Картель — монополістичне об'єднання, учасники якого укладають між собою договір про регулювання обсягів виробництва, умов збуту й найму робочої сили з метою отримання монопольного прибутку. Члени картелю зберігають виробничу та комерційну самостійність. Найчастіше утворюються в одній галузі промисловості.

! Концерн — одна з найрозвинутіших форм монополій, об'єднання багатьох промислових, фінансових та торговельних підприємств, що формально зберігають самостійність; централізації, як правило, підлягають капіталовкладення і фінанси.

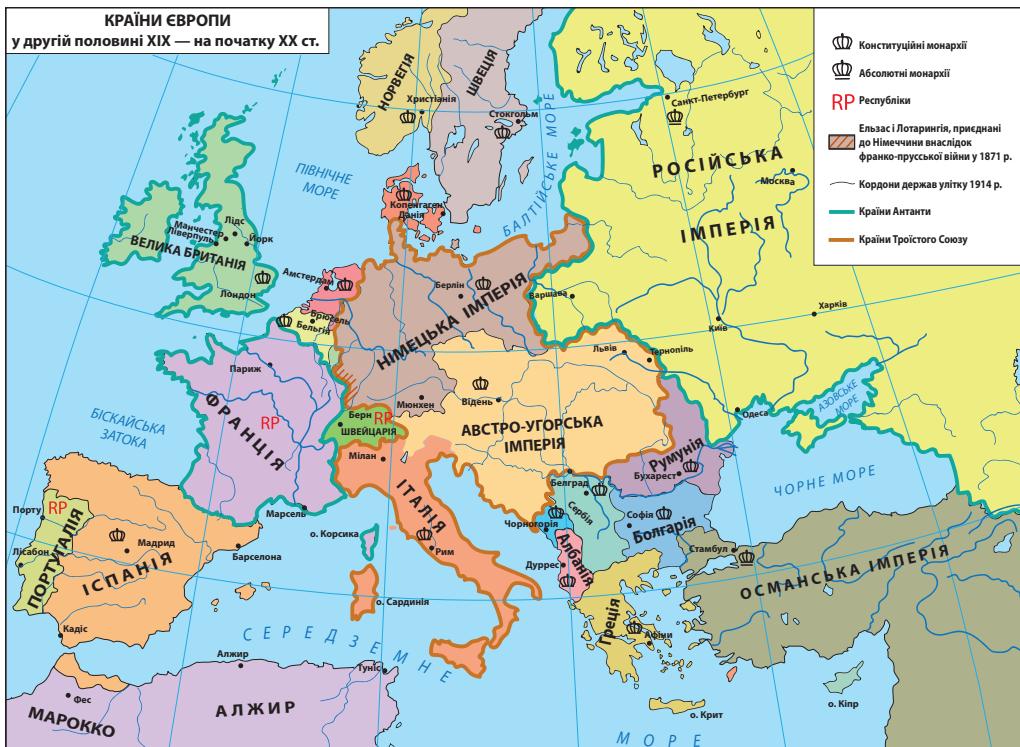
Раніше за інші країни цей процес розпочався в США і згодом набув найбільшого розмаху. Монополії намагалися встановити своє панування на ринку в провідних галузях промисловості, їм ставало дедалі тісніше в національних кордонах від «надлишку» капіталу. Експансія його в слаборозвинені країни давала можливість одержувати вищі прибутки.

Завод компанії «Сіменс і Гальске». Берлін, 1875 р.

Стрімке зростання промисловості, з одного боку, зумовило розширення внутрішніх ринків, а з іншого — сприяло зростанню зовнішньої торгівлі. Національним виробникам було тісно на внутрішньому ринку, і вони прагнули завоювати нові ринки збуту. Це зумовлювало гостру боротьбу за контроль над ринками. Найбільш поширеним став *демпінг*, тобто імпорт тих чи інших товарів за заниженими цінами

з метою знищити конкурентів. У відповідь на захист національного виробництва ставала держава, яка почала обмежувати доступ іноземних товарів. Така державна політика (побудована на захисті власного виробника), що змінила вільну торгівлю (фритредерство), отримала назву *протекціонізм*.

! Протекціонізм — політика держави, спрямована на захист власної економіки від іноземної конкуренції.

Обмеження торгівлі, висока вартість доставки товару і, відповідно, зростання собівартості зумовили появу нового явища в економічному розвитку. Замість вивезення товару промислово розвинені країни почали вивозити капітал у ті країни, де прибуток був значно вищим. Вивезення капіталу стало вагомим чинником у формуванні світового ринку. Лідерами в експорті капіталу були Англія, Франція, Бельгія, США та ін.

Важливу тенденцію в розвитку провідних країн світу було зростання ролі держави в економічних процесах. Держава з «нічного охоронця» перетворювалася на регулятора економічних процесів. Державні субсидії, замовлення, регулювання ставали вагомими чинниками економічного розвитку, особливо в тих країнах, де промисловий переворот розпочався пізніше, — Німеччині, Росії, Італії, Австро-Угорщині, Японії.

Завершення становлення нової економіки спричинило значні соціальні зміни. Сформувалися основні групи індустріального суспільства — підприємці та наймані робітники. Із середовища різних соціальних груп виокремився прошарок суспільства, який згодом отримав назву «середній клас» — це люди з певним достатком,

майном, рівнем освіти та соціальним статусом. Чим більше в суспільстві представників середнього класу, тим воно стабільніше.

- Кого називали «фінансовою олігархією»?
- Що таке монополія?

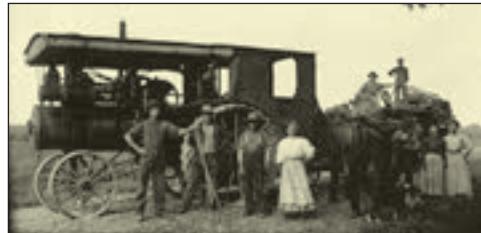
Частка провідних країн світу в промисловому виробництві на 1900 р., %

Країна	%	Країна	%	Країна	%
Велика Британія	18,5	Росія	8,8	Італія	2,5
США	23,6	Австро-Угорщина	4,7		
Німеччина	13,2	Франція	6,8	Інші країни	21,9

2. Розвиток сільського господарства

У розвитку сільського господарства чітко визначилися два напрямки господарювання: *фермерський*, поширений у США й Канаді, та *прусський* (еволюція поміщицького господарства). Сутність цих напрямків полягала в переході сільського господарства від натурального до товарного.

Фермерський шлях передбачав здійснення цього процесу відразу, тоді як прусський полягав у поступовому пристосуванні існуючих відносин до потреб ринкової економіки. Для Європи було характерним поєднання цих напрямків. Це пояснюється тим, що земельна аристократія, яка відігравала провідну роль у країнах Центральної та Східної Європи, чинила активний опір необхідним змінам. Незалежно від того, у який спосіб розвивалося сільське господарство, виробництво його продукції помітно зросло, проте воно не встигало за розвитком промисловості та зростанням міст. У результаті європейські країни були основними імпортерами сільгосппродукції з Америки та Росії.

Американські фермери біля сільськогосподарської машини

Сільське господарство європейських країн, що базувалося на дрібному селянському господарстві, починаючи від 70-х рр. XIX ст., вразила тривала криза. Розвиток транспорту привів до того, що сільськогосподарська продукція із США, Канади, Аргентини, Австралії була значно дешевшою за європейську.

Європейські селяни, потрапивши в лещата конкуренції, масово розорювалися, продавали свої ділянки, майно й переселялися до міст, де поповнювали найбідніші верстви міського населення.

- Звідки імпортували сільгосппродукцію європейські країни?

3. Формування колоніалізму

Від часу Великих географічних відкриттів формування світової системи господарства на основі експансії європейського капіталу нерідко здійснювалося насильниць-

кими методами. Європейці підкорювали своїй владі народи та країни Африки, Азії, перетворюючи їх на свої володіння. Формувався колоніалізм як система відносин між країнами. На межі XIX — XX ст. завершився процес створення колоніальних імперій. Вони стали основною ознакою великих держав — Великої Британії, Франції, Німеччини, США, Росії, Японії. Колонії були джерелом ресурсів і ринком збуту товарів.

! **Колоніалізм** — політичне, економічне й духовне поневолення слаборозвинутих країн більш розвинутими.

! **Колоніальна імперія** — велика держава (метрополія) із залежними територіями (колоніями), які зазнають нещадного пограбування та експлуатації.

Отже, наприкінці XIX ст. в країнах Західної та Центральної Європи й Північної Америки завершився процес становлення індустриального суспільства. Ці країни утворювали зону «передового розвитку». Країни Південної, Південно-Східної та Східної Європи, Росія, Японія стали на шлях індустриального розвитку дещо пізніше.

Розміри колоніальних володінь та кількість населення великих держав

Країна	1875 р.		1900 р.	
	Площа, млн км ²	Населення, млн осіб	Площа, млн км ²	Населення, млн осіб
Велика Британія	22,5	250	32,7	370
Франція	1	6	11	50
Німеччина	—	—	2,6	12
США	1,5	0,05	1,9	9
Японія	—	—	0,03	2,8

Решта країн лишалися економічно відсталими. Наявний у них традиційний (агарний) спосіб виробництва не забезпечував розвитку. З іншого боку колоніалізм руйнував старе традиційне господарство та включав колонії у більш прогресивний на той час економічний процес.

► Коли завершився процес створення колоніальних імперій?

4. Політичний розвиток. Робітничий рух

Незважаючи на революції у XVIII — XIX ст., у Європі зберігалося чимало пережитків минулого. Тут утворилося лише три республіки — Франція, Швейцарія, Сан-Маріно; в інших державах залишилася монархія. У політичному житті важливу роль продовжували відігравати родова аристократія, яка становила основу військової еліти й державної бюрократії, та буржуазія, що сформувалася внаслідок промислової революції. Більшість населення була усунена від участі в політичних процесах.

Поява монополій обумовила зміни в політичному розвитку провідних країн світу. На межі XIX — XX ст. тут виник імперіалізм.

! **Бюрократія** — система управління, за якої перевага віддається формальностям, а не змісту діяльності.

! **Імперіалізм** — монополістична стадія розвитку капіталізму.

На стадії імперіалізму в політичному та економічному житті провідних країн світу панівні позиції посіла фінансова олігархія, що зосереджувала в своїх руках увесь контроль над промисловим і фінансовим капіталом.

Економічні зміни, які відбулися під впливом промислової революції, призвели до того, що найчисленнішим класом суспільства стали наймані робітники. На відміну від селян і ремісників, вони були позбавлені власних засобів виробництва, а отже, гарантованих можливостей до існування. Вони заробляли собі на життя, продаючи свою робочу силу власникам підприємств. Втрата роботи була для них справжньою життєвою катастрофою, відкидала до межі голодного існування.

Природне прагнення робітників до соціальної стабільності спричинило масовий робітничий рух, домінуючу ідеологією якого в другій половині XIX ст. став *марксизм*.

У 1868 р. англійські профспілки об'єдналися в **Британський конгрес тред-юніонів**. Перша соціал-демократична партія виникла в Німеччині в 1875 р. У 80-ті рр. XIX ст. такі партії були створені в Бельгії, Англії, Нідерландах, Австрії та інших країнах. Соціал-демократи своєю метою вважали захист інтересів людей праці, перш за все робітників, їх боротьбу за зміни у суспільстві на засадах соціальної справедливості.

! **Соціал-демократія** — загальна назва соціал-демократичних і соціалістичних партій, що виникли в останній третині XIX — на початку ХХ ст. Нині в світі понад 80 партій цього напрямку, що мають широку соціальну базу.

Спочатку уряди провідних європейських держав дивилися на конфлікт між робітниками й роботодавцями як на проблему, що їх не стосується. Проте органіованість, розмах і могутність робітничого руху перетворили цю проблему на одну з най-

головніших в останній чверті XIX ст. Уряди почали перейматися тим, як зберегти соціальну стабільність та уникнути соціального вибуху або революції.

Наприкінці XIX ст. робітничий рух досяг значних успіхів у відстоюванні прав робітників і став більш організованим. Майже в усіх країнах були створені профспілки й соціал-демократичні партії, які координували свою діяльність у межах *ІІ Інтернаціоналу* (1889–1914 рр.). У робітничому русі з'явився ще один інструмент впливу на державні уряди — робітнича солідарність працівників різних країн.

Учасники Цюрихського конгресу II Інтернаціоналу (1893). Зліва направо: доктор Симон, Ф. Симон, К. Цеткін, Ф. Енгельс, Ю. Бебель, А. Бебель, Е. Шаффер; крайній праворуч — Е. Бернштейн

Робітничий рух став вагомою силою в боротьбі за демократію. Політичний устрій більшості європейських держав був ще далеким від неї. Загальне виборче право, до того ж тільки для чоловіків, існувало в деяких країнах. У більшості право голосу мала незначна частка населення. Представницькі органи відігравали допоміжну роль. Під тиском робітничого руху в країнах Заходу почалася «епоха реформізму». Її ініціаторами були здебільшого ліберальні партії. Завдяки реформам було забезпечене відносний соціальний мир від 1870 до 1917 р., зміцнено демократичні інститути й започатковано досконале соціальне законодавство, яке забезпечувало зростаючий життєвий рівень основної маси населення.

- Що змінилося у політичному та економічному житті країн світу на стадії імперіалізму? Коли утворився Британський конгрес тред-юніонів?

Вплив Інтернаціоналів на робітничий рух другої половини XIX — початку ХХ ст. не був визначальним. Так, якщо на початок століття у Європі налічувалося 100 млн промислових робітників, то кількість членів партій, що входили до II Інтернаціоналу, не перевищувала 4,2 млн осіб. Водночас членами профспілок були 8,5 млн осіб, а членами кооперативів — 4,5 млн.

Висновки

В останній четверті XIX ст. в провідних країнах світу розгортається процес індустріалізації. Зростання промисловості породжує таке явище, як монополії, що, своєю чергою, обумовило виникнення імперіалізму.

На новій основі відбувається боротьба між провідними країнами за лідерство у світі. Економічна й воєнна могутність, наявність колоній стали основними ознаками величі країни. Установилося панування Заходу над рештою світу, розгорнулася боротьба за його переділ.

Принципи свободи, демократії, правової держави визнавалися більшістю політичних сил.

Вагомим чинником політичного розвитку провідних країн світу на шляху до демократизації та соціальної справедливості стає робітничий рух.

Закріпимо знання

1. Охарактеризуйте зміни у розвитку промисловості провідних країн світу в цей період.
2. Що змінилося у тогочасному сільському господарстві?
3. Які наслідки для країн світу мало формування колоніалізму?
4. Що було характерне для політичного життя провідних країн світу в цей період?
5. Які нові явища визначили розвиток тогочасного робітничого руху?
6. Проведіть дискусію за темою: «Роль робітничого руху в суспільному житті провідних країн світу в останній четверті XIX ст.».

Практичне заняття

Еволюція європейської соціал-демократії: від марксизму до легальної парламентської діяльності

Запитання і завдання для повторення

- 1.** Що таке соціалізм? Якими були його ідейні засади?
- 2.** Що таке марксизм? Якими були його ідейні засади?
- 3.** Що таке соціал-демократія?
- 4.** Коли і де у Європі з'явилися перші соціал-демократичні партії? За що вони виступали?

Мета: 1) на підставі аналізу наведеного тексту визначити, у чому полягала еволюція тогочасної європейської соціал-демократії;
 2) шляхом дискусії сформувати уявлення про значення еволюції європейської соціал-демократії для становлення громадянського рівноправ'я і парламентської демократії в країнах Заходу.

Хід роботи

I. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

Практика робітничого руху та революційної боротьби наприкінці XIX ст. засвідчила, що частина положень теорії марксизму в реальному житті не спрацьовує, а теоретична спадщина містить значні суперечності. Висновки «Маніфесту Комуністичної партії» не підтверджувалися життям: становище пролетаріату не погіршувалося, сам капіталізм не розвалювався тощо.

Дедалі більше ставало зрозумілим, що життя складніше за схеми теоретиків марксизму. Спроби його прибічників перейти від теорії до практики і розпочати перевбудову суспільства одразу спричинили чимало проблем. Зокрема, вони не розуміли, як будувати стосунки з іншими партіями, як ставитися до існуючих органів влади, як вести боротьбу за реалізацію своїх вимог в наявних умовах, реалізувати свої програми тощо. Усе це дедалі більше вело до необхідності перегляду й пристосування до сучасних потреб основних зasad марксизму.

Наприкінці XIX ст. серед партій II Інтернаціоналу сформувалося декілька течій, котрі, вважаючи себе марксистськими, по-різному бачили завдання соціалістичного руху в тогочасному західному суспільстві.

Ліві марксисти продовжували відстоювати ідеї «Маніфесту Комуністичної партії» й виступали за їх поглиблення у напрямку радикалізації, ігноруючи нові реалії західного суспільства; *праві* визнавали лише ідеї, які висловлювали К. Маркс і Ф. Енгельс наприкінці свого життя, й прагнули переглянути чимало положень марксизму відповідно до нової ситуації у суспільстві, а *централісти* намагалися дотримуватися духу йожної букви марксизму без будь-яких відхилень і змін.

Основні течії в марксизмі наприкінці XIX — на початку XX ст.

Так, **Едуард Бернштейн** (1850–1932) доводив, що в міру розвитку капіталізму його соціально-економічна система набуває здатності пристосовуватися до нових умов. Це, на думку Бернштейна, проявляється в ослабленні періодичних криз, пом'якшенні соціальних суперечностей та ускладненні соціальної структури суспільства, поліпшенні економічного й політичного становища пролетаріату тощо. Із цього він робив висновок, що краху капіталізму не буде.

Теоретик «ревізіонізму» наголошував, що від часу виникнення марксизму світ зауважив значних змін, що обумовлює необхідність ревізії його основних положень, — зокрема, стосовно перспектив розвитку капіталізму й здійснення соціалістичної революції. Оскільки капіталізм здатний еволюціонувати, він вважав, що необхідно відмовитися від підготовки революції і зосередити зусилля на боротьбі за реформування суспільства мирним шляхом. Внаслідок усього цього соціал-демократичні партії, на думку теоретика «ревізіонізму», повинні докладати зусиль, щоб інтегруватися до існуючих політичних структур у своїх країнах, займатися легальною парламентською діяльністю й домагатися проведення реформ.

Бернштейн заперечував запропонований К. Марксом і Ф. Енгельсом поділ на класи і вважав, що класова структура західного суспільства поступово змінюється — формується «нова середня верства», що стане основою його стабільності.

Із критикою Е. Бернштейна виступив **Карл Каутський** (1854–1938), який, власне, і назвав його «ревізіоністом». Він стверджував, що лише «соціалістичне суспільство дасть своїм членам добробут і забезпеченість..., а також стане основою для вищої свободи». Водночас К. Каутський, виступаючи за соціалістичну революцію, говорив про її віддалену перспективу й віддавав перевагу боротьбі за соціальні реформи. Соціал-демократи, на його думку, не повинні для цього йти на співробітництво з буржуазними урядами. Соціалістична революція, вважав Каутський, не може відбутися швидко, вона «готується роками і десятиріччями політичної й економічної боротьби». При цьому він не відкидав можливості, що повалення капіталістичного ладу відбудеться без революції, якщо панівні верстви добровільно підуть на поступки трударям.

Едуард Бернштейн

Карл Каутський

Основні течії в марксизмі наприкінці XIX — на початку ХХ ст.

Марксизм	Соціал-реформізм
Соціалізм — неминучий та закономірний етап історичного розвитку суспільства, що приходить на зміну капіталізму; справедливий соціально-економічний устрій, заснований на повній соціалізації виробництва та управлінні за єдиним планом.	Соціалізм — принцип максимально можливої реалізації основних цінностей — свободи, справедливості, солідарності — в усіх сферах суспільного життя; інституційне та організаційне оформлення соціалізму може набути різних форм залежно від стану розвитку суспільства, нагромадженого досвіду та практичних дій.
Перехід до соціалізму здійснюється шляхом усвідомлення робітничим класом своєї історичної місії та революційної, насильницької ліквідації капіталізму.	Перехід до соціалізму здійснюється шляхом поступових реформ, спрямованих на заміну капіталістичних відносин конкретними соціалістичними альтернативами і поширення демократії на всі сфери життя суспільства.
Соціаліазація як повна номінальна суспільна власність без точного визначення її носія та організаційних форм.	Соціаліазація як передача прав розпорядженням засобами виробництва різним носіям суспільних інтересів, не пов'язана з тотальним одержавленням або номінальною експропріацією.
Держава — інструмент в руках економічно панівного класу.	Держава — демократичний інститут, який діє в інтересах всього суспільства.

Наприкінці XIX — на початку ХХ ст. в міжнародній соціал-демократії розгорнулася боротьба між бернштейніанцями з одного боку та революційним (лівим) крилом марксизму з іншого. Ця боротьба гостро проявилася в II Інтернаціоналі. Лівих поглядів, зокрема, дотримувалася й активно їх пропагувала фракція більшовиків Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) на чолі з **Володимиром Ульяновим (Леніним)** (1870–1924), який узявся за теоретичне пристосування марксизму до реалій Росії та за практичне втілення ідеї соціалістичної революції.

Більшовики — представники політичної течії (фракції) у РСДРП (від 1917 р. — самостійна політична партія, очолювана В. Леніним). Поняття «більшовик» виникло на II з'їзді РСДРП (1903 р.) після того, як прихильники В. Леніна здобули більшість голосів, а їхні противники — меншість (меншовики).

Володимир Ульянов
(Ленін)

?

Запитання та завдання

- Складіть план наведеного тексту та підготуйте за ним відповідь на запитання, у чому полягала еволюція тогочасної європейської соціал-демократії.
- На думку К. Каутського, «...використання державного апарату для задоволення потреб експлуатуючого класу вже не складає сутності держави і не знаходиться з нею у нерозривному зв'язку. Навпаки, демократична держава за її тенденціями спрямована на те, щоб бути ... органом більшості населення, тобто трудящих класів...». У чому полягає еволюція поглядів К. Каутського на державу, порівняно з уявленнями про неї засновників марксизму?
- «Усі результати досліджень Маркса і Енгельса, — вважав Е. Бернштейн, — можуть зберегти свою достовірність, якщо їх не зможуть спростувати нові наукові дослідження, оскільки ані марксизм, ані будь-яка інша система поглядів не може володіти абсолютною істиною». Яке ваше ставлення до цього твердження? Чи погоджуєтесь ви з ним? Поясніть свою точку зору.
- Проведіть дискусію за темою: «Яке значення мала еволюція європейської соціал-демократії від марксизму до легальної парламентської діяльності для формування парламентської демократії в країнах Заходу».

ІІ. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

§ 13. Франція

За цим параграфом ви зможете:

- розповідати про франко-німецьку (франко-prusську) війну;
- давати оцінку подіям Паризької комуни;
- характеризувати розвиток Третьої республіки у Франції.

Пригадайте:

- Коли у Франції існували Друга Республіка і Друга імперія?
- Який зовнішньополітичний курс проводив Наполеон III?
- Яка країна стояла на чолі об'єднання Німеччини? Яким методом це об'єднання здійснювалося?

1. Франко-німецька (франко-prusська) війна

Причиною франко-німецької (франко-prusської) війни стало суперництво між Францією та Пруссією за гегемонію в Центральній Європі. Франція, яка остерігалася зміцнення Пруссії, намагалася перешкодити об'єднанню німецьких земель під її верховенством. Обидві країни прагнули війни, щоб остаточно розв'язати суперечності, які назрівали.

Французька артилерія

В. Камфаузен. *Наполеон III і Бісмарк бесідують після битви під Седаном*

Поштовхом до війни стали династичні суперечки навколо іспанського трону. У 1868 р. в Іспанії відбулася революція, унаслідок якої королеву Ізабеллу II було позбавлено престолу. Правлячі кола Іспанії тим часом вели пошуки нового монарха. У липні 1870 р. престол запропонували родичеві прусського короля Леопольду Гогенцоллерну. Боячись опинитися між двох вогнів, Франція почала наполягати на тому, щоб кандидатура Леопольда як претендента на престол не розглядалася ні тоді, ні будь-коли в майбутньому. Подальші наполягання Франції закінчилися тим, що прусський король Вільгельм I надіслав французькому послу «Емську депешу», підкориговану канцлером Отто фон Бісмарком. У ній, зокрема, містилася фраза про те, що «Його Величинство король відмовляється прийняти французького посла».

Французький уряд сприйняв це як образу 19 липня 1870 р. оголосив війну Пруссії. Майстерно розіграна О. фон Бісмарком провокація мала успіх. Пруссія в очах громадськості виступала як жертва агресії.

Почавши війну, Франція виявилася непідготовленою до неї. Її армія поступалася прусській як кількісно (250 тис. проти 400 тис. вояків), так і якісно.

На початку серпня три німецькі армії вторглися в межі Франції. 20 серпня 1870 р. 80-тисячну французьку армію було оточено в районі фортеці **Мец** (капітулювала 27 жовтня 1870 р.), а 1 вересня така сама доля спіткала 100-тисячне військо під командуванням маршала Патріса Мак-Магона в районі міста Седан, де перебував і сам імператор Франції Наполеон III. **2 вересня 1870 р.** після нетривалих переговорів Наполеон III підписав акт про капітуляцію французької армії.

- Якими були причини франко-прусської війни? Що було приводом до її початку?
- Біля якого міста імператор Франції Наполеон III був змушений капітулювати разом з армією?

2. Повалення Другої імперії. Франкфуртський мир

Звістка про полон імператора сколихнула Париж. **4 вересня 1870 р.** населення вийшло на вулиці міста. Францію було проголошено республікою (**Третя республіка у Франції**). Влада перейшла до Тимчасового уряду національної оборони, який представляв блок опозиційних політичних сил — від монархістів до радикально налаштованих республіканців. Його очолив генерал **Луї Трошю**.

К. Фрейберг. Здача Меця

Прагнучи припинити війну, новий уряд запропонував Пруссії перемир'я і сподівався в подальшому домовитися про почесний мир. У відповідь Пруссія висунула відверто загарбницькі вимоги.

Республіканці, які прийшли до влади у Франції, вважали прийняття таких умов національним приниженням. Вони боялися, що на республіку впаде тінь підозри в зраді державних інтересів.

Отже, становище, у якому опинилася Франція, не залишало надій на швидке завершення війни. 16 вересня 1870 р. прусські війська з'явилися на підступах до Парижа. Місто було повністю блоковано. 27 жовтня 1870 р. французька армія, оточена в Меці, капітулювала.

Залишалося закликати народ Франції до загальнонародної війни за визволення країни. Але побоювання того, що національно-визвольна війна може перерости в громадянську, як це сталося в 1792–1793 рр., стримувало уряд від такого кроку. Він дійшов висновку, що немає іншого виходу, як укласти мир на умовах, запропонованих Пруссією, і почав очікувати на сприятливий момент. Тим часом він лише імітував національну оборону, за що отримав назву «уряду національної зради».

Затягування війни поставило Париж у нелегке становище. Його гарнізон налічував майже 500 тис. озброєних людей — погано навчених, але боєздатних в умовах міста. Тому прусська армія не наважувалася відразу йти на штурм, а вдалася до тривалої облоги. 325-тисячне вороже військо оточило місто й наприкінці грудня 1870 р. почало обстрілювати його з важкої артилерії.

Громадяни опинилися перед загрозою холоду і голоду. Процвітав «чорний ринок». Неможливість підвезення сировини й вивезення готової продукції паралізували промисловість, а разом із нею і всю ділову активність мільйонного міста. Тисячі родин існували завдяки винагороді, яку одержували за службу в Національній гвардії — 1,5 франка на день. Жителі міста не могли оплачувати квартири, промисловці й торговці — повернути взяті кредити.

План Трошу (Глава уряду Національної оборони генерал Трошю вручає прусському королю Вільгельму I ключі від Парижа).

Карикатура

Адольф Тьєр

У місті зростала соціальна напруженість, де на тлі напівголодного існування більшості його жителів особливо впадала в око ситість мешканців багатих кварталів.

Усю відповідальність за поразку у війні, зловживання, голод парижани небезпідставно покладали на уряд. Невдоволення ним іноді виливалося в стихійні повстання. Так відбулося, зокрема, 31 жовтня 1870 р., коли стало відомо, що уряд хоче вступити в переговори з Пруссією. Національні гвардійці заарештували й утримували як заручників міністрів. Тим самим було зірвано перемир'я, підготовлене **Адольфом Тьєром**, главою уряду.

За таких умов головне своє завдання уряд вбачав не в обороні столиці, а в угамуванні парижан.

На початку 1871 р. становище, що склалося, уряд оцінив як безнадійне. Усі спроби прорвати блокаду виявилися марними. Далі відтягувати укладення миру було неможливо.

Для нейтралізації опозиції закрили демократичні патріотичні клуби, які виконували роль політичних партій, і низку опозиційних газет.

На репресії парижани відповіли новою спробою повстання. Придушивши його, уряд остаточно розв'язав собі руки.

У той час у Дзеркальній залі Версальського палацу прусського короля Вільгельма I у присутності правителів німецьких держав було проголошено німецьким імператором. 28 січня 1871 р. між Францією та об'єднаною Німеччиною було підписано перемир'я. За його умовами форти Парижа та армійські запаси зброї передавалися німцям.

Однією з умов перемир'я за наполяганням О. фон Бісмарка було схвалення умов мирного договору Національними зборами.

На виборах до Національних зборів Франції перемогли сили, які виступали за негайнє укладення миру — монархісти й частина республіканців. Головою виконавчої влади збори призначили А. Тьєра. Він подав на розгляд попередні умови миру, які передбачали передачу Німеччині Ельзасу та частини Лотарингії, а також виплату 5 млрд франків **контрибуції**. Національні збори схвалили угоду. Остаточно мир було підписано у Франкфурті **10 травня 1871 р.**

Контрибуція — грошова сума, яку накладає держава-переможець на переможену державу або на населення захопленої території.

Після затвердження Франкфуртського договору Національними зборами Франції депутати від Ельзасу і Лотарингії, зі слізами на очах залишаючи зал засідань, заявили: «Ми проголошуємо, що ельзасці та лотарингці належать і будуть належати французькій нації. Ми присягаємося самі, від імені наших виборців, від імені наших дітей і дітей їхніх дітей, що будемо французами, будь-якими засобами будемо домагатися цього в узурпатора».

- На яких умовах було підписано мир між Францією та Німеччиною?

3. Паризька комуна

Паризька комуна 1871 р. — повстання населення, доведеного до відчаю голodom і злиднями внаслідок франко-прусської війни.

Паризька комуна завершила цикл демократичних за духом повстань, які періодично виникали у Франції протягом XIX ст.

Її керівниками були діячі, які вірили в те, що ціною геройчних зусиль можна встановити на землі царство свободи та справедливості. Вони вважали себе продовжувачами справи революціонерів кінця XVIII ст.

Від попередніх революційних виступів Паризька комуна відрізнялася тим, що вона значною мірою була зумовлена суперечностями індустріального суспільства. Її передували роки безпрецедентного в історії Франції економічного піднесення, яке, проте, мало і зворотний бік — різке зубожіння значної кількості дрібних власників. Вони йшли працювати на заводи і фабрики, де умови праці були вкрай важкими, а заробітна плата — мізерною. Машинне виробництво знецінювало досвід і кваліфікацію колишніх ремісників і мануфактурних робітників.

Накопичена ненависть до експлуататорів раніше чи пізніше вирвалася б на поверхню. Поштовхом до повстання парижан стало невдоволення політикою уряду А. Тьєра. Укладення миру з Німеччиною спровокувало обурення парижан, які до того ж підозрювали А. Тьєра в прагненні відновити монархію.

У той час значна кількість демократів вбачала захист від реакції та реставрації монархії в децентралізації влади. Парижани вимагали відновлення самоврядування столиці. У ролі захисників інтересів парижан виступала Національна гвардія — найбільш організована сила столиці. 24 лютого 1871 р. було утворено Республіканську федерацію Національної гвардії на чолі з Центральним комітетом. Фактично Національна гвардія стала центром опозиції уряду.

Приводом до початку повстання стало припинення виплати винагород солдатам Національної гвардії. У місті, економіка якого ще не відродилася, тисячі людей залишилися без засобів до існування. Коли Національні збори анулювали відсторочення з виплати заборгованості, за лічені дні до виплати було пред'явлено 150 тис. боргових зобов'язань.

18 березня 1871 р. за наказом уряду війська здійснили спробу захопити артилерію Народної гвардії, що була зосереджена на Монмартрському пагорбі. Їхній рух перепинили жінки, і солдати відступили без бою.

Барикади комунарів

Через це А. Тьєр віддав наказ про евакуацію урядових установ до Версаля. Разом з урядом зі столиці виїхали представники заможних верств суспільства. Єдиною авторитетною силою в Парижі залишився ЦК Національної гвардії, який перебрав на себе владу в столиці та призначив на 26 березня 1871 р. вибори до Паризької комуни (так за традицією у Франції називався орган самоврядування Парижа). Спроби примирити уряд і ЦК Національної гвардії успіху не мали. Уряд дав зрозуміти, що вважає паризьких опозиціонерів злочинцями, із якими мають розмовляти гармати.

У виборах, що відбулися 26 березня 1871 р., взяли участь 229 тис. осіб із 485 тис., внесених до списку. До комуни обрали 86 осіб, із яких 20 відразу подали у відставку. 16 квітня 1871 р. провели довибори. Членами комуни стали різні за професією громадяни — лікарі, журналісти, робітники, чиновники. У політичному відношенні вони належали до прудоністів, неоякобінців і бланкістів. Частина з них входила до секції Міжнародного товариства робітників (Інтернаціоналу). Політичні розбіжності ускладнювали роботу комуни, ставили під загрозу її єдність і навіть існування.

Комуна заявила про свої наміри здійснити глибокі перетворення, за які боролося не одне покоління французьких революціонерів: регулярну армію заступав озброєний народ; проводилася демократизація державного апарату, що передбачала виборність і змінність чиновників; ліквідовувався поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову.

Вводилась також нова організація праці. На підприємствах установлювався робітничий контроль. Частина підприємств передавалася робітничим кооперативам.

Запроваджувалося безкоштовне обов'язкове світське навчання.

Комуна видає робітникам інструменти, закладені під час облоги в ломбарди

Головною турботою комуни залишалася війна з Версалем. Не маючи підтримки провінцій, комунарам доводилося розраховувати виключно на власні сили.

Перші сутички між захисниками комуни та її ворогами почалися вже у квітні. Жодна зі сторін тоді не здобула вирішальної переваги.

У травні настав злам. Уряд А. Тьєра, отримавши допомогу від німецького командування зброєю та солдатами (полонені під час війни французькі солдати були достроково звільнені), перейшов у наступ, і 21 травня 1871 р. війська версальців вдерлися до

Парижа. Бої тривали до 28 травня 1871 р. Останній форп, який захищали комунари, капітулював **30 травня 1871 р.** 72-денно влада Паризької комуни скінчилася.

Дорого коштувала Франції впертість політиків, які не бажали йти на компроміс, і народних вождів, які вважали, що саме вони покликані здійснити свою високу історичну місію. Але пам'ять людська на рідкість вибіркова. Для одних комуна стала трагічною сторінкою історії Франції, для інших — святом перемоги демократії та справедливості.

Під час придушення Паризької комуни загинуло близько 880 версальців і 20–35 тис. комунарів.

► Які реформи проводили комунари?

Комунари захищають барикаду на вулиці Ріволі

4. Становлення Третєої республіки. Політичні кризи

Третю республіку було проголошено у 1870 р., але тільки 1875 р. оформлено конституційно. Законодавча влада в країні належала двопалатному парламенту. Палата депутатів обиралася прямим загальним голосуванням. Жінки та військовослужбовці участі у виборах не брали. Сенат обирається представниками органів місцевого самоврядування. Головою виконавчої влади вважався президент. Фактичним головою уряду як органу виконавчої влади був прем'єр-міністр.

У перші роки існування республіки в парламенті переважали монархісти. На виборах 1876 р. республіканці завоювали більшість у палаті депутатів і поступово усунули монархістів від влади.

Уряд республіканців провів низку важливих реформ. У 1880 р. було проголошено амністію учасникам Паризької комуни, у 1881 р. прийнято закон про свободу друку та проведення зборів, а також закон про освіту дітей віком від 6 до 13 років. Закон 1884 р. дозволив вільну діяльність профспілок та організацію страйків.

Керівники Третєої республіки вважали себе продовжувачами справи Французької революції кінця XVIII ст. Від неї Третя республіка успадкувала державний триколірний прапор, національний гімн «Марсельєзу», національне свято 14 липня — день узяття Бастилії.

100 франків. Третя французька республіка (1870–1940 pp.)

Французький прапор

Незважаючи на усунення монархістів від влади, наприкінці XIX ст. в політичному житті Франції головною проблемою стала боротьба між республіканцями та монархістами. Останні протягом 70–90-х рр. XIX ст. прагнули дискредитувати республіканську форму правління, використовуючи як легальні, так і нелегальні методи боротьби. За короткий проміжок часу Францію сколихнули три потужні політичні кризи: справа Буланже, Панамський скандал, справа Дрейфуса.

Після поразки у франко-пруській війні (1870–1871 рр.) у Франції ширилися шовіністичні настрої та заклики до реваншу. Такими настроями прагнули скористатися монархісти, які заявляли, що крайні потрібен диктатор, який об'єднав би народ та армію для переможної війни проти Німеччини. За таких умов швидко зростав рух, пов'язаний з ім'ям генерала **Жоржа Буланже**.

Його прихильники намагалися використати з власною метою *корупційний скандал*, що розгорівся 1887 р. навколо президента Ж. Греві (його зять виявився причетним до продажу орденів Почесного легіону — вищої нагороди Франції). Ж. Греві довелось піти у відставку, а буланжисти на додаткових виборах у Парижі здобули перемогу. Ж. Буланже став лідером опозиції і готовував політичний переворот, але змову було викрито й доведено зв'язок генерала з монархістами. Він втік до Бельгії, дискредитувавши і себе, і свій рух, який занепав.

! **Корупція** (від лат. *corrumpere* — псувати) — злочини, пов'язані з прямим використанням будь-якими посадовцями прав і можливостей, зумовлених їхнім службовим становищем, із метою власного збагачення. Корупцією називають також підкуп посадовців та їхню продажність.

У 1895 р. відбулася чергова урядова криза, пов'язана з корупційним скандалом навколо **Панамського каналу**. Для його будівництва було залучено кошти приватних осіб. Керівники акціонерного товариства витратили значну частину коштів, зібраних продажем акцій, та опинилися на межі банкрутства. Намагаючись ввести акціонерів в оману й уникнути відповідальності, вони підкупили десятки депутатів та урядовців. Однак усе викрилося, і вибухнув скандал. Багато злочинців були піддані суду. Грандіозна фінансова афера призвела до відставки членів республіканського уряду й передачі влади радикалам.

Але найбільший вплив на подальший розвиток Франції мала **справа Дрейфуса**. Восени 1894 р. стало відомо, що таємні документи французького генерального штабу потрапили до німецької розвідки. Підозра впала на капітана Альфреда Дрейфуса, вихідця з родини багатих єврейських банкірів. Його засудили й заслали на один

з островів Французької Гвіани. Незабаром з'ясувалося, що винуватцем був дворянин угорського походження майор Естергазі. Проте перегляд справи Дрейфуса не відбувся. Під тиском громадськості військові органи віддали Естергазі під суд, який його виправдав, аби зберегти сумнівну «честь мундира».

Чергове свавілля судових органів та антисемітизм сколихнули французьку громадськість і спричинили політичну кризу. Суспільство розкололося на два табори: дрейфусари й антидрейфусари. На підтримку А. Дрейфуса стали відомі люди Франції: письменники, публіцисти, громадські діячі. У Парижі та в багатьох інших містах відбувалися мітинги й демонстрації. Кабінет міністрів був змушений подати у відставку. Новий уряд намагався стабілізувати політичну ситуацію в країні. У 1899 р. воєнний трибунал знову визнав А. Дрейфуса винним, але президент його помилував і відпустив на свободу. Остаточно справу було розв'язано лише в 1906 р., коли А. Дрейфуса повністю реабілітували.

Справа Дрейфуса мала далекосяжні наслідки для політичного розвитку Франції. У результаті перемоги дрейфусарів армія остаточно була поставлена під контроль прихильників республіки. Було офіційно визнано, що непорушність прав людини та громадянина є вищим принципом Республіки, якого потрібно дотримуватися повсюдно. Оскільки дрейфусарів вважали лівими, а антидрейфусарів — правими, то Третю Республіку стали ідентифікувати з лівими силами. А справжніми республіканцями почали вважати лише тих, хто відстоював права людини та громадянина.

Напередодні парламентських виборів 1902 р. колишні дрейфусари — соціалісти, радикали й ліві республіканці — уклали між собою передвиборчу угоду про утворення лівого блоку під гаслом захисту Республіки. Їм протистояли колишні антидрейфусари — монархісти, націоналісти та клерикали. Вибори

*Карикатура Каран д'Аша
«Сімейна вечірка»*

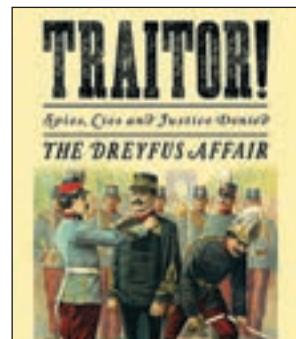

- *Тільки не будемо говорити про «справу Дрейфуса»*

- *Все ж поговорили...*

► Чим була зумовлена така реакція у суспільстві на «справу Дрейфуса»?

*Розжалування
Дрейфуса*

завершилися перемогою лівого блоку. Від цього часу й до початку Першої світової війни партії лівого блоку складали урядові коаліції. Провідну роль у цих коаліціях відігравали радикали, лідером яких був **Жорж Клемансо**.

Політичні скандали у Франції

Скандали	Наслідки
Справа Буланже	Поразка прихильників монархії. Зміщення республіканських інститутів влади
Панамський скандал	Створення системи запобігання корупції у вищих ешелонах влади
Справа Дрейфуса	Зміщення демократичних інститутів. Остаточна перемога прихильників республіки

Важливою в політичному житті Франції стала подія, яка увійшла в історію під назвою «**Казус Мільєрана**». У 1899 р. лідер французьких соціал-реформістів Александр Мільєран прийняв пропозицію обійтися посаду міністра торгівлі — у жодній країні світу міністрів-соціалістів тоді ще не було. Учинок («казус») Мільєрана викликав справжню бурю серед соціалістів. По-перше, він увійшов у буржуазний уряд, а соціалісти вважали своєю метою боротьбу проти буржуазії, по-друге, до цього уряду входив кат Паризької комуни генерал Гастон Галіффе, а соціалісти завжди підтримували Комуну. Зрештою, соціалісти розкололися на дві групи — «міністеріалів» на чолі з лідером соціалістів **Жаном Жоресом**, які підтримали А. Мільєрана, і «антиміністеріалів», які засудили цей учинок. Але, зрештою, все вляглося, коли ліві партії стали домінуючими в політичному житті Франції.

Таким чином, у результаті бурхливого політичного життя у Франції без революційних заворушень утвердилися принципи демократії та прав людини, за які боролося не одне покоління французьких революціонерів.

- Назвіть головні сили, які вели боротьбу за владу в Третій республіці.

Александр Мільєран

Жорж Буланже

5. Особливості економічного розвитку

В останній четверті XIX ст. Франція продовжувала залишатися аграрно-індустріальною країною: 43% її працездатного населення було зайнято в сільському господарстві. У країні збереглася велика кількість дрібних підприємств ремісничого типу з невеликою кількістю робітників (не більше 10). Вони виробляли знаменитий фран-

шузький шовк, одяг, взуття, вина, парфуми тощо. Як правило, такі підприємства постуپалися у своєму розвитку і технічному оснащенні німецьким та американським.

На розвиток промисловості країни негативно впливала низька купівельна спроможність селян. 85% селянських господарств мали наділі від 1 до 10 га і, відповідно, не могли купувати сучасну сільгосптехніку, добрива. Тому врожайність була низькою. Це звужувало внутрішній ринок і не стимулювало розвиток промисловості.

Однак інтенсивно розвивалася металургія — на основі нових технологій (марте-нівський спосіб) і великих покладів залізної руди. Швидкими темпами відбувалося залізничне будівництво (довжина французьких залізниць перевищувала англійські та німецькі). З'явилися новітні галузі — хімічна, автомобільна, авіаційна, машинобудівна. Негативний вплив на розвиток цих галузей промисловості здійснювала дорожнеча сировини порівняно з Німеччиною та Англією.

Як і в інших провідних країнах, наприкінці XIX ст. у Франції розгорнувся процес монополізації. У металургії, вуглевидобуванні та машинобудуванні з'явилося кілька великих фірм, які згодом об'єдналися у концерни на чолі з де Ванделем і Шнейдером. В автомобільній галузі лідерство захопила фірма «Рено», яка посіла друге місце у світі. Але за рівнем концентрації виробництва Франція поступалася США, Німеччині, Англії.

На розвитку промисловості суттєво по значилася гонка озброєнь, яка набирала обертів з кінця XIX ст.

Символом успіхів Франції в економічному розвитку стало відкриття в 1889 р. в Парижі **Всесвітньої виставки**, яка була присвячена століттю взяття Бастилії. Знаменита **Ейфелева вежа**, побудована Гюставом Ейфелем із металевих конструкцій, слугувала входом до виставки.

Ще одним негативним чинником для економічного розвитку країни стало повільне зростання кількості населення, що призводило до дорожнечі робочої сили.

Важливим фактором розвитку країни стало масове вивезення капіталу за кордон. Але, на відміну від багатьох країн, експорт капіталу відбувався переважно у вигляді позик урядам інших держав.

Використання парової машини для молотіння зерна

Всесвітня виставка в Парижі 1889 р.

➔ Чому Ейфелева вежа стала символом виставки?

Підсумовуючи економічний розвиток Франції, можна сказати, що від середини і до кінця століття життєвий рівень населення зрос у 1,5–2 рази.

- Які чинники впливали на розвиток економіки Франції наприкінці XIX — на початку ХХ ст.?

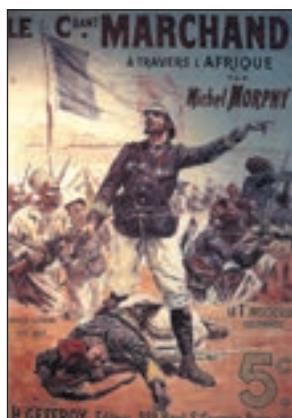
6. Колоніальна та зовнішня політика

Після франко-prusської війни зовнішня політика уряду була зосереджена у двох головних регіонах: на континенті та в колоніях.

Прихильники «континентальної політики» вважали головним завданням Франції реванш за поразку у франко-prusській війні й повернення Ельзасу і Лотарингії. Оскільки за кількістю населення та промисловою могутністю Німеччина переважала Францію, «континенталісти» вирішили знайти союзників. Такими вони вбачали

Росію, яка мала найбільшу сухопутну армію, та Англію, яка мала найбільший флот.

Прихильники «колоніальної політики» першочерговим завданням вважали розширення колоніальної імперії. Французькі війська зосередилися на завоюваннях в Африці та Індокитаї. Головним суперником Франції тут була Англія. Так, у 1898 р. справа ледь не закінчилася відкритою збройною сутичкою, коли загони французів, що рухалися із Західної Африки, і англійців, що прямували з Єгипту, зіткнулися біля селища Фашода в Судані. Французи, які поступалися кількісно, були змушені відступити. У боротьбі з Англією прихильники «колоніальної політики» навіть виступали за союз із Німеччиною. Але після утворення в 1882 р. Троїсто-го союзу (Німеччина, Австро-Угорщина та Італія) більшість французьких політиків дійшли висновку, що головна небезпека для Франції надходить від Німеччини.

Плакат, що ілюструє експедицію французів через Африку

Документи розповідають

Е. Етьєн (політичний діяч) про мету колоніальної політики Франції (1894 р.)

«Яка наша мета? Ми створили і ми маємо намір зберегти й розвивати колоніальну імперію, щоб забезпечити майбутнє нашої країни на нових континентах, забезпечити нашим товарам ринки, а нашій промисловості джерела сировини. Це незаперечно.

Я мушу заявити, що коли є виправдання витратам і людським жертвам, яких вимагає створення наших колоніальних володінь, то воно полягає в надії на те, що французький промисловець, французький торговець зможуть спрямувати в колонії надлишки французького виробництва».

1. Поміркуйте, яку мету переслідував французький уряд, здійснюючи колоніальну експансію.

У 1891–1893 рр. було укладено російсько-французький союз. Угода з Англією 1904 р. про врегулювання територіальних претензій у Північній Африці й на Далекому Сході поклала край англо-французькому суперництву й стала першим кроком у створенні союзу двох держав. Вона дістала назву «сердечної згоди» («Антант кордіаль») — **Антант**. У 1907 р. до нього долучилася Росія.

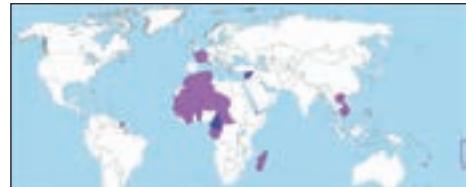
Вважаючи зіткнення з Німеччиною неминучим (Німеччина двічі намагалася спровокувати нову війну з Францією — в 1875 та 1887 рр.), але без успіху, французький уряд розпочав будівництво великого флоту, військової авіації та модернізованої армії. Постійно зростали й військові витрати, які становили третину бюджету країни.

- Яка країна була головним суперником Франції в колоніальному питанні?

У другій половині XIX ст. Франція здобула нові колонії в Південно-Східній Азії:

- 1862 р. — Кохінхіну (Південний В'єтнам);
- в 1863 р. — Камбоджу;
- 1883 р. — Аннам (Центральний В'єтнам);
- 1884 р. — Тонкін (Північний В'єтнам);
- 1893 р. — Лаос.

Усі ці території були об'єднані під єдиною назвою Французький Індокитай, кордони якого були офіційно закріплені в 1907 р. Також Франція здобула низку територій в Північній, Тропічній та Східній Африці (так звана Французька Західна Африка, Французька Екваторіальна Африка, Французьке Сомалі), а також острів Мадагаскар.

Висновки

Поразка Наполеона III у франко-пруській війні стала поштовхом до повстання в Парижі й повалення монархії. У Франції було проголошено Третю республіку. Нові лідери пішли на примирення з Німеччиною. Як наслідок, у Парижі спалахнуло повстання, була встановлена влада Паризької комуни. Проте війна з версальцями виявилася для Комуни невдалою, і вона зазнала поразки.

Франція була принижена умовами миру, утратила провінції Ельзас і Лотарингію.

В останній чверті XIX ст. Франція пройшла складний етап у політичному розвитку становлення ліберально-демократичних цінностей, доляючи корупцію у вищих ешелонах влади.

В економічній сфері Франція посіла третє місце серед європейських держав після Англії та Німеччини.

У зовнішній політиці Франція проводила активну колоніальну політику. За своїм розміром Французька колоніальна імперія була другою після Англійської. Натомість у Європі Франція прагнула реваншу, що зумовлювало гостре франко-німецьке протистояння та розгортання «гонки озброєнь».

Закріпимо знання

1. Чому Франція зазнала поразки у війні з Пруссією?
2. Які чинники відіграли вирішальну роль у розвитку подій, що увійшли в історію під назвою Паризької комуни? Яку головну мету мали комунари?
3. Чим було зумовлене зволікання з конституційним оформленням Третьої республіки у Франції?
4. Чому у Франції впродовж останньої чверті XIX ст. періодично виникали політичні скандали?
5. У чому полягала суть «казусу Мільєрана»?
6. Чому Франція пішла на укладення союзницьких відносин із Росією?
7. Визначте основні риси розвитку економіки Франції в останній чверті XIX ст. Запишіть їх тезами.

§ 14. Німецька імперія

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати розвиток Німеччини в останній третині XIX — на початку ХХ ст.;
- вказувати чинники, які були визначальними у розвитку країни;
- розкрити роль О. фон Бісмарка у становленні Німецької імперії;
- пояснити причини переходу Німеччини до «світової політики».

Пригадайте:

1. Коли завершилося об'єднання Німеччини? Яка подія цьому сприяла?
2. Як були взаємопов'язані процеси об'єднання в єдину державу Німеччини та Італії?

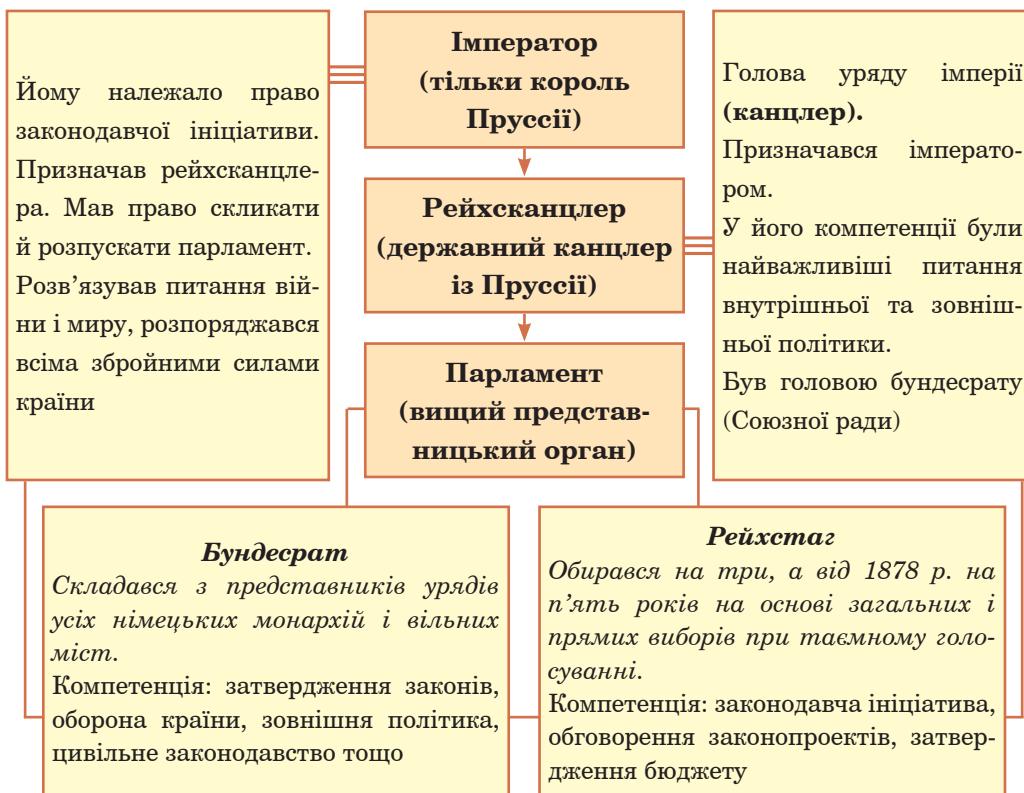
1. Становлення Німецької імперії

Після франко-прусської війни всі німецькі землі об'єдналися в єдину Німецьку імперію, яка складалася з 22 монархій і трьох вільних міст.

Згідно з імперською конституцією 1871 р., главою держави вважався імператор. Ним міг бути лише король Пруссії. Парламент складався з двох палат. Верхня палата (бундесрат), або Союзна рада, призначалася з представників усіх монархій і вільних міст (58 членів). Нижня палата (бундестаг) обиралася загальним голосуванням. Парламент (рейхстаг) був обмежений у правах, оскільки закони, які він приймав, належало затверджувати імператору.

На момент створення Німецької імперії в парламенті більшість належала представникам консервативної партії, яка виражала інтереси юнкерів, великих промисловців і фінансистів. Опонентами консерваторів була Ліберальна партія, яка захи-

Вищі органи влади Німецької імперії за Конституцією 1871 р.

щала інтереси промисловців. Обидві партії підтримували уряд. У 1881 р. утворилася Католицька партія. Вона виступала на захист католицького населення Німеччини і через це опинилася в опозиції до уряду. В опозиції перебувала і Соціал-демократична партія, яка мала значне представництво в парламенті й виражала інтереси робітничого класу.

Винятковий конституційний статус мав канцлер. Йому належала величезна влада. Він мав право безпосередньо звертатися як до бундесрату, так і до бундестагу з будь-якими питаннями, виносити на затвердження законопроекти. Посаду канцлера О. фон Бісмарк робив під себе, заклавши в основу принцип правління імперію тандему «імператор — канцлер».

Прийняття конституції було лише першим кроком у формуванні імперських органів влади й системи управління. Цей процес розтягнувся до 1878 р. і дістав називу «ліберальної ери». У цей період було за-

Головна імперська резиденція в Берліні

сновано єдині імперські органи управління, створено єдину армію (400 тис. осіб у мирний час), єдиний внутрішній ринок, єдину банківську й фінансову систему, систему залізниць тощо.

- Яким був політичний устрій Німеччини в другій половині XIX ст.?
- Хто визначав політику Німеччини в перші 20 років після об'єднання?

2. Особливості економічного розвитку

Після об'єднання Німеччини склалися країні умови для розвитку економіки. Цьому сприяли завершення промислового перевороту й утворення єдиного загальнонімецького ринку, приєднання багатьох на корисні копалини районів Ельзасу та Лотарингії, п'ятимільярдна контрибуція, нові відкриття в науці й техніці.

Період бурхливого економічного піднесення Німеччини в 70-ті рр. XIX ст. дістав назву «грюндерство» (від нім. — засновувати). У 1871–1875 рр. виникла велика кількість фірм, компаній, банків. Здавалося, що всі німці кинулися в гонитву за легкою здобиччю, захопилися прагненням спекуляції. Коли з Франції в спеціальних потягах стало надходити «французьке золото», уряд розпочав виплати своїх боргів — погашення державних облігацій і воєнних позик. На руках у населення опинилися солідні суми «вільних» грошей. Кожен, хто мав хоч якість збереження, прагнув їх укласти у якийсь банк або в купівлю акцій. Центром грюндерства був Берлін. Хвилі такого піднесення стали зручним полем для діяльності всіляких аферистів. Але «противезіння» настало дуже швидко. Економічна криза 1873 р. привела до закриття не лише сумнівних фірм і банків, а й великої кількості підприємств. Криза виявила зловживання та махінації в таких розмірах, що суди вже не хотіли брати справи до розгляду. Одні втратили останнє, а інші стали ще багатшими.

Чинники, які впливали на розвиток Німеччини

Позитивні	Негативні
<ul style="list-style-type: none"> – Завершення об'єднання Німеччини, створення єдиного внутрішнього ринку. – П'ятимільярдна контрибуція з Франції. – Здійснення індустріалізації за підтримки держави. – Кваліфікована, дисциплінована робоча сила. – Використання найновіших наукових і технічних досягнень. 	<ul style="list-style-type: none"> – Мілітаризація. – Обмеженість природних ресурсів. – Значне державне втручання і контроль

Розвиток економіки Німеччини в 1871–1914 рр. мав свої особливості.

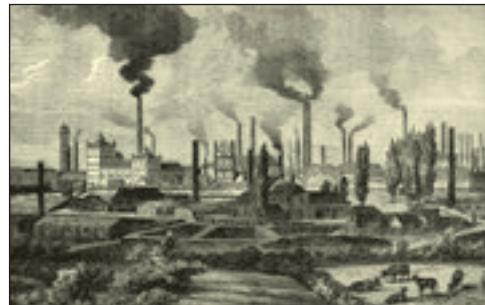
- Велику роль у створенні важкої промисловості відігравали державні замовлення, субсидії, пільги, будівництво заводів за рахунок держави.
- Промисловість будувалася на новітній промисловій базі. Хімічна, електротехнічна, металообробна, машинобудівна галузі набули прискореного розвитку.
- Для виробництва характерними були висока концентрація та швидкі темпи розвитку в кількох районах Рейнської області, Пурі, Берліні, Сілезії.

Поміщицьке господарство поступово, еволюційним шляхом, переходило до капіталістичного, товарного виробництва.

Незважаючи на значні успіхи в розвитку промисловості, частка Німеччини у світовому виробництві становила 13%, тоді як Великої Британії — 32%. Однак із кожним роком німецькі якісніші та дешевші товари завойовували світовий ринок.

Наприкінці XIX ст. в Німеччині, як і в інших індустріальних державах, з'явився монополій. У 1914 р. їх налічувалося 600. 85% фінансових капіталів контролювали вісім банків. Найвідомішими були монополії Круппа, Рейнсько-Вестфальський чавуноливарний картель, Німецький союз прокатних заводів, Рейнсько-Вестфальський кам'яновугільний синдикат та ін.

- Які риси були притаманні розвитку економіки Німеччини після об'єднання?
- Що таке грюндерство?

Завод Круппа

Хімічні фабрики у Людвігсгафен, 1881 р.

3. Політика канцлера О. фон Бісмарка

Першим німецьким імператором був король Пруссії Вільгельм I. Фактично ж країною протягом 20 років керував канцлер О. фон Бісмарк, який користувався повною довірою імператора. Він був видатним політиком і дипломатом, наділеним тверезим розумом, величезною волею та енергією. За це він дістав прізвисько «залізний канцлер». Головним напрямком його внутрішньої політики було забезпечення централізації влади в імперії через ліквідацію автономних прав окремих монархій і католицької церкви. У 1872 р. О. фон Бісмарк домігся прийняття закону, згідно з яким духовництво позбавлялося права нагляду за школами. Священикам заборонялося вести політичну агітацію. Замість церковного вводилися інститут громадянського шлюбу, державна реєстрація народження та смерті. Політика, спрямована проти впливу католицької церкви, дісталася офіційну назву «боротьба за культуру» («культуркампф»).

*Між Берліном і Римом.
Карикатура на «культуркампф»*

О. фон Бісмарк розгорнув боротьбу проти соціалістів. У 1878 р., після двох терористичних замахів на імператора, він запропонував рейхstagові прийняття «Виключний закон проти соціалістів», який фактично забороняв діяльність соціалістичних організацій і робітничих газет. Соціал-демократична партія була вимушена перейти на напівлегальний стан.

Поряд із репресивними заходами О. фон Бісмарк провів низку соціальних реформ. У 1881 р. він оголосив про початок «ери робітничого законодавства». У наступні три роки рейхstag прийняв закони про страхування робітників від нещасних випадків на виробництві та від хвороб. У 1889 р. було прийнято закон про надання пенсії за віком (від 70 років) та в разі втрати працездатності. У 1891 р. з'явився закон про 11-годинний робочий день і про заборону дитячої праці до 13 років. У середині 90-х рр. XIX ст. Німеччина стала державою з найбільш передовим соціальним законодавством. Соціальні реформи супроводжувалися і державною підтримкою бізнесу. У 1879 р. канцлер Бісмарк добився прийняття рейхstagом протекціоністського митного тарифу. Новий курс економічної і фінансової політики Німеччини відповідав інтересам великих промисловців і землевласників.

Такий економічний курс привів до перегрупування у політиці. Ліберали були витиснені з великої політики. Союз промисловців і юнкерів зайняв пануючі позиції в політичному житті і в державному управлінні.

При всій реформаторській діяльності головною турботою канцлера була армія, яка стала наймогутнішою на континенті і мала забезпечувати його зовнішньополітичні праґнення.

Основні напрямки внутрішньої політики О. фон Бісмарка

Основною метою зовнішньополітичного курсу Німецької імперії стало створення військово-політичної коаліції європейських держав, спрямованої проти Франції. Правлячі кола в Берліні спиралися на Австро-Угорщину, яка після франко-прусської війни пішла на зближення з Німеччиною та Італією — суперницею Франції в Середземному морі та на півночі Африки. Із метою нейтралізації та можливого залучення Росії до коаліції, потенційного союзника Франції, було висунуто ідею спільної боротьби проти соціал-демократії та взагалі революційного руху. 6 травня 1873 р. Росія та Німеччина підписали союзний договір. Через місяць аналогічну угоду підписали Росія та Австро-Угорщина. Так утворився союз трьох імператорів, що дало Німеччині можливість погрожувати новою війною Франції (франко-німецькі тривоги).

Союз трьох імператорів проіснував до 1887 р., поки не загострилися російсько-німецькі й російсько-австрійські відносини.

7 жовтня 1879 р. Німеччина та Австро-Угорщина підписали союзний договір, спрямований як проти Франції, так і против Росії. У 1882 р. до цього догово-

ру приєдналася Італія. У результаті було створено Троїстий союз, що свідчило про прагнення Німеччини посісти провідне становище в Європі.

Владнавши європейські справи, у 80-х рр. XIX ст. О. фон Бісмарк почав приділяти більше уваги колоніальним загарбанням.

У 1884 р. Німеччина встановила протекторат над частиною Південно-Західної Африки (Намібія) і Центральною Африкою (Того, Камерун). Наступного року контроль розширився на частину Східної Африки (Танганьїка). Так було створено Німецьку колоніальну імперію. Німеччина отримала всі необхідні атрибути, щоб вважатися великою державою.

- Назвіть основні напрямки політики, що проводив канцлер О. фон Бісмарк.
- Які колоніальні придання здійснила Німеччина наприкінці XIX ст.?

Союз трьох імператорів.

Поштова листівка

4. Німецька соціал-демократія

Швидкий економічний розвиток привів до утворення численного робітничого класу. Велика концентрація виробництва сприяла його організованості.

В умовах дій виключного закону проти соціалістів німецьким соціал-демократам доводилося існувати напівлегально. Їх Готська програма (1875 р.), яка містила низку радикальних положень (про диктатуру пролетаріату, про соціалістичну революцію), стала зразковою для всієї європейської соціал-демократії. Після скасування виключного закону проти соціалістів теоретичною основою СДПН слугувала Ерфуртська програма (1891 р.), яка відповідала основним положенням марксизму. Німецькі соціал-демократи були наймогутнішою робітничою партією Європи. На початку ХХ ст. соціал-демократична партія налічувала 1 млн членів. Соціал-демократи мали найбільшу фракцію в парламенті — 109 депутатів із 397.

У 1899 р. один із лідерів і теоретиків соціал-демократії Е. Бернштейн у книзі «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії» заявив, що капіталізм здатний реформуватися в бік соціальної справедливості і що передумови для соціалістичної революції ще не дозріли. Ця спроба перегляду марксизму була оголошена ревізіонізмом, правим ухилом у соціал-демократії. Виступ Е. Бернштейна призвів до розколу в соціал-демократичному русі Німеччини на правих (Е. Бернштейн), центристів (А. Бебель, К. Каутський) і лівих (К. Лібкнехт, Р. Люксембург). Після Першої світової війни розкол було закріплено її організаційно.

- Яка течія була домінуючою в робітничому русі Німеччини?
- Що призвело до розколу в німецькій соціал-демократії?

5. Початок правління кайзера Вільгельма II. Перехід до «світової політики»

У 1888 р. імператором Німеччини став Вільгельм II. Молодий монарх узявся особисто керувати країною, а для цього він прагнув позбутися владолюбного О. фон Бісмарка, із яким розходився в поглядах із багатьох питань. Вільгельм II вважав за потрібне проводити більш активну зовнішню політику, не боячись застосовувати силу проти своїх конкурентів, відійти від союзу «трьох імператорів». Вільгельм II негативно оцінював виключний закон проти соціалістів. Його довелося скасувати, а О. фон Бісмарк 1890 р. пішов у відставку.

Вільгельм II

Після цього колоніальна експансія Німеччини посилилася. «Ми вимагаємо для себе місце під сонцем», — заявив новий канцлер Бернгард Бюлов, висловлюючи інтереси німецьких промислових, фінансових і військових кіл.

Ідеологічним підґрунтям нової «світової політики» кайзера стала доктрина пангерманізму, носієм якої був Пангерманський союз. Доктрина стверджувала, що німці переважають усі народи й мають панувати над ними. Пангерманісти закликали проводити політику сили щодо інших держав, створити могутню армію й флот і готоватися до війни за передділ світу.

До планів німецької експансії входило загарбання англійських і французьких колоній та прикордонних районів Франції (експансія на Захід), захоплення частини Російської імперії («Дранг нах Остен») — Балтії, України, Північного Кавказу, проникнення на Близький Схід. Такі плани пангерманістів знайшли відгук в уряді. Армія стала головною турботою держави, а мілітаризм, тобто нарощування військової могутності, — урядовою доктриною.

Бернгард Бюлов

У 1913 р. військові витрати становили 50% бюджету. З ініціативи міністра флоту адмірала Тірпіца Німеччина почала створювати величезний військовий флот, який за кількістю й могутністю незабаром став другим після англійського.

Німецький військовий корабель. 1910 р.

- Коли імператором Німеччини став Вільгельм II?
- Якими є основні положення доктрини пангерманізму?

Експансія (від латин. *expansio* — поширення) — розширення сфери панування (впливу) держав або транснаціональних корпорацій (ТНК), що здійснюються як економічними (вивезення капіталу, кабальні позички), так і позаекономічними методами (дипломатичний тиск, збройне захоплення тощо).

Документи розповідають

1) Із промови канцлера Німецької імперії князя Б. Бюлова в рейхстазі 6 грудня 1897 р.

«Проте ми, в усякому разі, додержуємося тієї думки, що Німеччину від самого початку не слід виключати зі змагання інших народів за панування над країнами, які мають багаті перспективи. Ті часи, коли німець одному зі своїх сусідів поступається землею, іншому — морем, а собі залишає небо, де панує чиста теорія, — ці часи минули. Ми вважаємо одним із найголовніших наших завдань заохочення та розвиток інтересів нашого пароплавства, нашої торгівлі та нашої промисловості саме у Східній Азії... Нарешті, ми готові рахуватися з інтересами інших великих держав у Східній Азії як твердо переконані, що і наші власні інтереси так само знайдуть до себе належну увагу. Одним словом: ми не хочемо нікого відсувати в тінь, але й для себе вимагаємо місця під сонцем...».

2) Із промови канцлера Німецької імперії князя Б. Бюлова в рейхстазі 11 грудня 1899 р.

«Ми не потерпимо, щоб яка-небудь іноземна держава, щоб який-небудь чужоземний Юпітер сказав нам: «Що вдієш? Світ уже поділений!». Ми не хочемо нікому заважати, але ми й не дозволимо нікому заступати нам дорогу. Ми не будемо пасивно стояти осторонь... тим часом як інші ділять світ. Ми не можемо й не хочемо цього терпіти. Ми маємо свої інтереси в усіх частинах світу... Якщо англійці говорять про Велику Британію, французи — про нову Францію, росіяни займають Азію, то ми вимагаємо створення Великої Німеччини... Ми тільки тоді зможемо триматися на висоті, коли зрозуміємо, що для нас неможливий добробут без великої могутності, без сильної армії, без сильного флоту...».

1. Визначте основні причини, які спонукали Німеччину вимагати перерозподілу колоній на свою користь.
2. Чи можна було примирити інтереси Німеччини в її зовнішній політиці з інтересами інших держав, зокрема, Англії?

Висновки

Остання четверть XIX ст. стала періодом стрімкого піднесення економіки Німеччини, особливо новітніх її галузей: хімічної, електротехнічної, машинобудівної.

Два десятиліття після об'єднання напрямок розвитку Німеччини визначав канцлер О. фон Бісмарк. Завдяки своїй політиці йому вдалося консолідувати країну, погасити основні внутрішні суперечності та проблеми.

Завдяки успіхам в економіці прусський мілітаристський дух отримав нове дихання, і Німеччина стала висувати претензії на переділ світу на свою користь.

Закріпимо знання

- Чому Німеччина наприкінці XIX ст. досягла промислової першості в Європі?
- Яку мету ставив перед собою О. фон Бісмарк, запроваджуючи в Німеччині соціальне законодавство?
- Чи досягла мети політика «культуркампфу»?
- Що зумовлювало могутність робітничого і соціал-демократичного руху в Німеччині?
- Якою була мета «світової політики» Вільгельма II? Що зумовило агресивний зовнішньополітичний курс Німеччини?
- Складіть політичний портрет канцлера Німеччини О. фон Бісмарка.

§ 15. Велика Британія

За цим параграфом ви зможете:

- пояснювати, чому наприкінці XIX — на початку ХХ ст. у світі відбулася зміна лідерів в економічному розвитку;
- характеризувати внутрішній розвиток Великої Британії;
- визначати суть ірландського питання для Англії;
- розкривати основні риси зовнішньої політики Англії.

Пригадайте:

- Коли в Англії почалася «Вікторіанська епоха»?
- Із якою метою в Англії були проведені парламентські реформи 1832, 1867 рр.?

1. Втрата Англією промислового лідерства

Наприкінці XIX ст. Велика Британія продовжувала залишатися однією з наймогутніших і найбагатших країн світу. Вона займала лідерські позиції у світовій торгівлі та вивезенні капіталу. Англійські капіталовкладення за кордоном перевищували капіталовкладення решти держав разом узятих. Лондон став головним торговельним і фінансовим центром світу. Англію називали «володаркою морів».

Водночас в економіці країни почали проявлятися певні негативні тенденції. Зростання промислового виробництва (2,1%) було нижчим, ніж в інших країнах (у США — 4,2%, у Німеччині — 4,1%). Технічне обладнання на багатьох заводах застаріло, і за деякими показниками Англія відставала від США та Німеччини. На початку ХХ ст. Німеччина випередила її за виплавкою сталі, США — за виробництвом чавуну, сталі та кам'яного вугілля. Завдяки кращій технології та вищій продуктивності праці американські й німецькі товари стали дешевшими за англійські.

У сільському господарстві Великої Британії переважало дрібне селянське господарство. Сільське господарство не забезпечувало потреб Англії, тому їх нестача перекривалася імпортом з колоній, що були водночас джерелом дешевої сировини і ринком збути.

Отже, збереження та розширення імперії вважалося одним із найважливіших завдань Англії, як основа її стабільності й процвітання.

- Якими були особливості економічного розвитку Великої Британії в другій половині XIX ст.?

Завод велосипедів у Ковентрі. 1911 р.

2. Внутрішньополітичне життя Англії. Ірландське питання

Другу половину XIX ст. в Англії, як ви вже знаєте, називають «Вікторіанською епохою» за ім'ям королеви Вікторії, яка перебувала на престолі від 1837 до 1901 р. Це був період найбільшої могутності Великої Британії. Тоді швидко зростали її колоніальні володіння, англійська промисловість ще втримувала перше місце у світі.

На парламентських виборах вели між собою боротьбу дві головні партії — консерватори та ліберали.

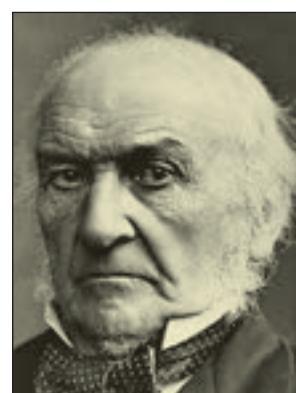
Консерватори виражали інтереси великої земельної аристократії та частини великої буржуазії (фінансистів). Головним лідером консерваторів вважався Б. Дізраелі.

Лібералів підтримувала переважна частина великої та середньої буржуазії, а також значна частина робітничого класу. Керівником ліберальної партії був видатний державний діяч **В. Гладстон**.

Ліберали обстоювали принцип вільної торгівлі та виступали проти політики протекціонізму, на противагу консерваторам, які боролися за те, щоб захистити англійську промисловість від конкуренції.

У 1867 р. консервативний уряд **Б. Дізраелі** провів парламентську реформу, яка удвічі збільшила кількість виборців. Заступивши його 1871 р., ліберальний уряд В. Гладстона офіційно визнав законною діяльність профспілок, у тому числі й страйки.

Натомість консерватори остаточно скасували заборону на страйки та дозволили діяльність кооперативів.

Вільям Гладстон

Бенджамін Дізраелі

Чарльз Парнелл

У 1875 р. консерватори ухвалили закони про обмеження робочого дня 54 годинами на тиждень і про охорону дитячої праці. Прийняття на роботу дітей, яким ще не виповнилося десяти років, заборонялося.

Натомість ліберали у 1884 р. провели ще одну виборчу реформу. Вона дала право голосу більшості робітників і селян.

Наприкінці XIX ст. розширення прав робітничих організацій зумовило розгортання подальшої боротьби робітників за свої соціальні й політичні права. На чолі цієї боротьби були профспілки — тред-юніони, об'єднані з 1886 р. в Британський конгрес тред-юніонів.

Кінець XIX ст. відзначився й подальшим посиленням боротьби ірландців за свої національні права. Попри 400-річну англійську колонізацію, ірландці не втратили самобутності. Вони зберегли свої релігію, мову, культуру.

Наприкінці XIX ст. розгорнувся масовий рух ірландців за аграрну реформу та самоуправління (*гомруль*). Його очолив Чарльз Парнелл, обраний до англійського парламенту в 1875 р. Він використовував усі можливі парламентські методи — обструкцію, позови, запити, аби тільки привернути увагу громадськості до проблем Ірландії.

Гомруль (від англ. *home rule* — «самоуправління») — одна з головних вимог ірландського національного руху кінця XIX ст.

Обструкція (від лат. *obstructio* — перешкода) — зрив роботи парламенту за допомогою спосабами.

Бойкот — назва походить від прізвища капітана Ч. К. Бойкота, до якого вперше було застосовано таку форму боротьби; означає повну відмову від спілкування; спосіб політичної та економічної боротьби, що припускає повне або часткове припинення стосунків з якою-небудь державою, організацією, установою або окремою особою.

Одночасно в Ірландії селяни, керовані «Земельною лігою», розгорнули боротьбу проти англійських лендлордів. Вони нищили їхні маєтки, урожай, худобу. Одним із нових методів боротьби став бойкот.

У 1886 р. уряд В. Гладстона вирішив внести до парламенту закон про гомруль, але його було відхилено. Це привело до поразки лібералів на виборах. До влади майже на 20 років прийшли консерватори.

На початку ХХ ст. становище в Ірландії загострилося, радикальна частина ірландського національно-визвольного руху утворила партію, яку назвали «**Шинн Фейн**» («Ми самі»). Вона виступила за самостійну Ірландську державу під гаслом «Ірландія для ірландців». Щоб уникнути розширення конфлікту, у 1912 р. до пар-

ламенту знову було внесено закон про гомруль. Прийнятий двічі палатою громад, він двічі ж відхилявся палатою лордів. В самій Ірландії спалахнула боротьба між юніоністами (за союз з Англією) та прихильниками незалежності.

У 1914 р. палата громад утретє схвалила законопроект, і він став законом, але його дія не поширювалася на шість північних графств, населених переважно протестантами. Згодом це рішення породило проблему Ольстера.

- Коли відбулась друга парламентська реформа?
- Шо таке гомруль?

3. Особливості робітничого руху. Утворення лейбористської партії

Кінець XIX — початок ХХ ст. був періодом піднесення англійського робітничого руху. Втрата промислової монополії, загострення конкуренції на світовому ринку, прагнення підприємців зменшити витрати на виробництво привели до зниження життєвого рівня англійського робітничого класу, який у відповідь посилив боротьбу за свої права. Значно виросла кількість страйків, збільшилася чисельність профспілок — тред-юніонів. У 1913 р. кількість їх членів досягла 4 млн.

За кількістю та організованістю профспілок Англія на той час посідала перше місце у світі. Вони стали включаючися в політичну боротьбу. У 1900 р. було створено комітет робітничого представництва для виборів до парламенту робітничих депутатів, а у 1906 р. він був перейменований на робітничу (лейбористську) партію, яка взяла участь у виборах 1906 р. і провела до парламенту 29 своїх депутатів. Двопартійна система похитнулася. Поряд із консерваторами й лібералами виростала нова сила — *лейбористи*.

Лейбористи впродовж тривалого часу не мали своєї програми. Головним завданням вони вважали проведення до парламенту своїх депутатів, де вони голосували б за внесення рішень на захист прав робітників, блокуючись із лібералами.

- Коли утворилася Лейбористська партія?

4. Реформізм

Піднесення робітничого руху та загострення боротьби за соціальні права привели найбільш далекоглядних діячів ліберальної партії до розуміння необхідності соціальних реформ, які полегшили б становище робітників, обмежили привілеї багатіїв, установили класовий мир і не допустили б можливості соціального вибуху. Одним із найперших ідеологів і практиків ліберального реформізму був політичний діяч Великої Британії Девід Ллойд-Джордж.

*Кейр Харді, один
із засновників
Лейбористської партії*

Постать в історії

Син учителя, адвокат за фахом, талановитий промовець, далекоглядний політик, Девід уперше потрапив до парламенту у 1890 р. 27-річний громадський діяч незабаром став одним із лідерів ліберальної партії. Широку популярність він здобув завдяки своїм виступам проти дармоїдів-багатіїв. Ллойд-Джордж вважав, що треба вжити дієвих заходів, аби покінчити з «принизливим жебрацтвом» робітників. Обійнявши в уряді лібералів посаду міністра торгівлі, яка мала в Англії велике значення, а 1908 р. — посаду міністра фінансів, Ллойд-Джордж у 1906—1911 рр. подав до парламенту низку законів, які заклали підмурівок соціального законодавства.

Девід Ллойд-Джордэж

За його ініціативою було прийнято закон про безоплатну початкову освіту і харчування у шкільних їdalнях для дітей малозабезпечених батьків. Потерпілі від нещасних випадків на роботі дістали право на безоплатне лікування і допомогу з інвалідності.

У 1908 р. парламент ухвалив закони про 8-годинний робочий день для гірників і про пенсії за старістю для працюючих. Такі пенсії народ назвав «пенсіями для покійників», оскільки їх давали тим, кому виповнювалося 70 років, а до такого віку мало хто доживав. Однаке, ці заходи парламенту були кроком уперед у створенні системи соціального забезпечення. Потім було впроваджено допомогу з безробіття та в разі хвороби. Ці виплати складалися з внесків робітників і підприємців, субсидій держави. Підприємці вже не могли перешкоджати профспілковій агітації та вимагати від профспілок відшкодування збитків, спричинених страйками.

Великий резонанс викликав представлений Ллойдом-Джорджем проект бюджету на 1909 р. Він передбачав асигнування 1% коштів на проведення соціальних реформ і значне збільшення витрат на озброєння. Витрати передбачалося покрити різким збільшенням податків на земельні володіння, спадщину, а також підвищенням акцизів на тютюн, алкогольні напої та поштові марки.

Лондон на поч. ХХ ст.

Палата громад, де ліберали разом із лейбористами становили надійну більшість, схвалила проект бюджету. Призначувана королем палата лордів, де правила земельна й фінансова аристократія, відхилила його. Тоді Ллойд-Джордж розгорнув боротьбу проти палати лордів, вимагаючи зменшити її повноваження або й зовсім їх ліквідувати. У 1911 р. палата громад ухвалила закон про звуження повноважень па-

лати лордів. Тепер якщо палата громад тричі ухвалювала проект закону, він набирає чинності попри заперечення палати лордів. Після цих нововведень «революційний» бюджет Ллойда-Джорджа став законом.

- Які «революційні» зміни здійснив Ллойд-Джордж?

5. Зовнішня та колоніальна політика Англії

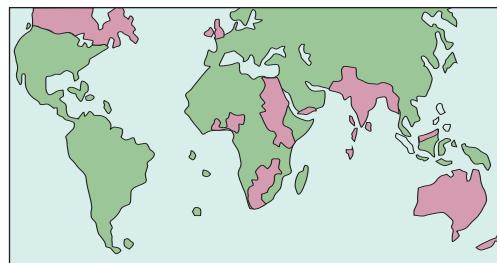
У сфері зовнішньої політики правлячі кіла Англії дотримувалися принципу «європейської рівноваги», згідно з яким жодна держава не повинна домінувати в континентальній Європі. Для збереження рівноваги Велика Британія протидіяла сильнішим державам, не даючи їм можливості посісти провідне становище у Європі. Зберігаючи домінування на морі, вона не боялася збройного вторгнення на свою територію.

Другий принцип англійської зовнішньої політики — принцип «бліскучої ізоляції». Це означало, що Англія утримувалася від укладення тривких союзів з іншими державами. У правителів і дипломатів цієї країни було гасло: «В Англії немає вічних ворогів і постійних друзів; у неї є лише вічні і постійні інтереси».

Майже до кінця XIX ст. англійські правлячі кіла головним своїм ворогом вважали Францію — основну суперницю в колоніальних загарбаннях. Від початку ХХ ст. на перший план вийшли англо-німецькі суперечності. Економічна, військова та морська могутність Німеччини невпинно зростала.

Одним із головних напрямків англійської зовнішньої політики кінця XIX ст. було розширення колоніальної імперії. У 1875 р. уряд Б. Дізраелі купив у Єгипту контрольний пакет акцій побудованого французами Суецького каналу. Це забезпечило Англії контроль над важливою для її флоту водною артерією, яка відкрила найкоротший шлях до Індії та інших колоній. У 1876 р. королева Вікторія прийняла титул імператриці Індії. Англійські колоніальні владіння почали офіційно називатися Британською імперією.

У 80–90-х рр. XIX ст. колоніальна експансія Великої Британії досягла найбільшого розмаху. На той час англійці оволоділи Бірмою, Нігерією, Сомалі, Кенією,

Англійські колонії (картосхема)

Пароплав проходить через Суецький канал, який був збудований у 1859–1869 рр.

- Яке значення мав канал для Великої Британії і загалом для світової торгівлі.

Бури під час англо-бурської війни

Танганьїкою, Угандою та частиною Південної Африки. Площа самої Великої Британії становила менше ніж 1% від площини її колоніальних володінь, кількість населення — менше ніж 12%.

Прагнучи створити неперервну лінію британських володінь в Африці від Каїра до Кейптауна й захопити природні багатства Південної Африки (золото, алмази), англійці 1899 р. розпочали війну з двома невеликими південноафриканськими республіками — Трансвааль та Оранжевою. Населяли їх бури — вихідці з Голландії, які колонізували ці території, а місцеве населення перетворили на рабів. Війна з бурами тривала два з половиною роки. Спочатку англійці зазнали поразки. Бури спиралися на допомогу Німеччини та інших суперників Англії.

Їхню боротьбу підтримувала частина світової громадськості. Але сили були нерівними. У 1902 р. Республіки Трансвааль та Оранжева стали частиною Британської імперії. Зваживши на інтереси білого населення цих колоній, Англія вирішила надати їм права домініонів — самоврядних частин Британської імперії зі своїми парламентом та урядом.

Це дало змогу бурам із часом стати домінуючою силою в політичному житті колоній, які у 1910 р. було об'єднано в *Південно-Африканський Союз (ПАС)*. Статус домініону отримали всі колонії, заселені білими переселенцями: Канада (1867 р.), Австралія (1901 р.), Нова Зеландія (1907 р.).

Домініони брали участь в імперських конференціях, на яких обговорювалися питання оборони, зовнішньої та торговельно-фінансової політики.

Крім колоніальних загарбань, Англія брала активну участь у розподілі сфер впливу в Китаї, Ірані, Таїланді (Сіамі), Туреччині, активно боролася за ринки Латинської Америки.

- Якого принципу дотримувалася Англія у відносинах з іншими державами?
- Яка колонія Англії першою отримала статус домініону?

Висновки

Наприкінці XIX ст. стали проявлятися всі ознаки втрати Англією промислової першості. Але англійці мало цим переймалися, головною їх турботою була колоніальна імперія, над якою «ніколи не заходило сонце». Колонії були головним джерелом доходів і збуту продукції промисловості.

У другій половині XIX ст. Англія продовжила свій шлях у становленні ліберально-демократичної держави шляхом поступових реформ політичної та соціальної сфери суспільного життя. Країна уникнула революційних заворушень.

Закріпимо знання

1. Чому наприкінці XIX ст. Велика Британія почала втрачати провідні позиції у світовій економіці?
2. Що спонукало правлячі кола Великої Британії до проведення парламентських і соціальних реформ?
3. Як утворилася лейбористська партія?
4. Схарактеризуйте колоніальну політику Англії в другій половині XIX — на початку ХХ ст. Які колоніальні надбання здійснила Англія в цей період?
5. Яким було становище Ірландії в Британській імперії? Як розгорталася боротьба за гомруль?
6. Визначте основні підсумки «Вікторіанської епохи» для Англії.

§ 16. Італія

За цим параграфом ви зможете:

- пояснювати особливості розвитку Італії після об'єднання;
- характеризувати «проблему Півдня»;
- розкривати основні риси «Ліберальна ера» Дж. Джолітті;
- визначати пріоритети зовнішньої політики Італії.

Пригадайте:

1. Коли і як відбулося об'єднання Італії?
2. Хто такий Дж. Гарібальді? Яка його роль в історії об'єднання Італії?

1. Італія після завершення процесу об'єднання

3 жовтня 1871 р. відбулася історична подія: за результатами референдуму місто Рим увійшло до складу Італії, чим завершилося об'єднання країни. Однак ледве вщухла ейфорія від об'єднання, як визначилася занадто висока його ціна: дві війни проти Австрії, утримання значної армії та флоту, визнання фінансових зобов'язань колишніх італійських держав підірвали й без того слабке фінансове становище. До цього додавалися відсутність значної промислової бази, низький рівень розвитку сільського господарства, убогість і неписьменність більшої частини населення. Але правляча еліта була сповнена бажанням перетворити Італію на «велику державу», на «таку, як усі».

Нова об'єднана країна за формулою правління була конституційною монархією. Законодавча влада належала королю та двопалатному парламенту. Правом голосу користувалися чоловіки, які досягли 25-річного віку, уміли читати й писати, а також мали певний статок. Таких із 27-мільйонного населення було 600 тис. осіб (2% населення країни). Виконавча влада повністю належала монархові.

Католицький священик. XIX ст.

Король Віктор Еммануїл II

Значну роль у політичному житті країни відігравала католицька церква. Священик був основною фігурою на селі. Від його проповідей залежало ставлення селян до влади. Щоб обмежити вплив католицької церкви, їй було заборонено політичну діяльність.

У 1871 р. король підписав закон, за яким Папа Римський оголошувався особою священною і недоторканною. Його територіальні володіння обмежувалися Ватиканським палацом і ще кількома будівлями.

Після утворення єдиної держави політичну боротьбу між собою вели дві політичні партії (точніше, політичні блоки): Історична права, або «праві», та Історична ліва, або «ліві».

«Праві» представляли інтереси земельної аристократії, фінансистів, «ліві» — інтереси промисловців. Почеково міняючись у владі у владі, вони були спільні в прагненні перетворити Італію на велику державу. Основні розбіжності між ними полягали в поглядах на внутрішню політику. Наприкінці XIX — на початку ХХ ст. з розширенням виборчих прав кількість політичних партій зросла. У 1892 р. виникла Соціалістична партія італійських трудящих (від 1895 р. — Італійська соціалістична партія), у 1895 р. — Італійська республіканська партія, яка, крім республіканських ідеалів, обстоювала демократичні й соціалістичні права, а також радикальна, що продовжувала революційні традиції Дж. Мадзіні й Дж. Гарібальді. Після сходження на папський престол Пія X активно прилучилася до політичної боротьби католицька церква, із політичної діяльності якої було знято заборони.

Ці партії, урізноманітнивши та ускладнивши політичну палітру, кардинально не змінили співвідношення сил між «лівими» і «правими», які були уособленням ліберального й консервативного напрямків розвитку. «Праві» домінували в політичному житті протягом кількох років після об'єднання, але після «парламентської революції» 1876 р. змущені були поступитися владою. Від кінця 80-х рр. XIX ст. до початку ХХ ст. «праві» знову, із невеличкою перервою, перебували при владі. Зрештою, їх заступили «ліві».

- Яка подія стала завершенням об'єднання Італії?
- Які політичні сили вели боротьбу за владу в Італії після об'єднання?

2. Економічний розвиток

Об'єднання країни створило умови для активного економічного розвитку. Проте стартові можливості виявилися занадто слабкими. Внутрішній ринок був вузьким, промисловість розвинена слабко, до того ж лише на півночі країни. Більша частина населення жила в злиднях, наймитуючи в поміщицьких господарствах. Протягом

перших 20 років після об'єднання темпи розвитку країни були невисокими, проте в цей період відбулися структурні зрушенні в економіці, соціальній сфері, які стали основою промислового піднесення наприкінці XIX — на початку ХХ ст.

Так, у сільському господарстві великих поміщицькі господарства втягувалися в ринкові відносини, відбувалася його спеціалізація та вирізnenня трьох головних галузей: зернової; вирощування винограду, цитрусових і оливок; скотарства.

Наприкінці XIX ст. держава почала активно втручатися в економічні процеси. Її коштом створювалася мережа залізниць, надавалися дотації та державні замовлення великим промисловцям, частина підприємств перебувала під управлінням військового міністерства, установлювалися державні монополії на деякі види продукції.

Завдяки державній підтримці на початку ХХ ст. постають монополістичні об'єднання, які встановлювали контроль над основною частиною промисловості. У машинобудуванні виникли такі монополії, як «Ансальдо», «Бреда»; у хімічній — «Піреллі», «Монтекатіні», в автомобілебудуванні — «Фіат», «Спа», «Ланча». Найбільші банки країни — Римський банк, Італійський комерційний банк — через акціонерні товариства встановлювали контроль над цілими галузями промисловості.

Ще однією особливістю промислового розвитку країни була його нерівномірність: Північ країни була промислово розвиненою, із відносно високим рівнем життя та зайнятості населення, тоді як Південь залишався аграрним придатком із низьким життєвим рівнем населення.

Від 1900 до 1914 р. випуск промислової продукції зріс на 90%. Італія з аграрної країни перетворилася на аграрно-індустріальну. І все ж, незважаючи на вражаючі економічні показники, вона відставала від провідних країн і за рівнем доходів на душу населення посідала одне з останніх місць у Європі.

► Який регіон Італії був найбільш розвинутим?

3. Трудова еміграція

Становлення ринкових відносин, індустріалізація позначилися на італійському суспільстві. Пристосовуючись до нових умов, воно зазнавало значної трансформації. Промисловість, що розвивалася, спричинила появу прошарку найманої робочої сили, який зазнавав значної експлуатації. Але вона не могла поглинуть всієї маси селянства, що розорювалося й шукало країзої долі в містах, а також природного приросту населення внаслідок демографічного вибуху. Надлишок робочої сили привів до масової трудової еміграції до США, Німеччини, Франції, Швейцарії, Бразилії та інших країн.

Ринок у Вероні на початку ХХ ст.

Mіграція в Америку

зилії, Аргентини. Загалом Італію залишило 7,7 млн осіб. Проте це не розв'язало проблеми безробіття та злиденності населення більшої частини країни, особливо на Південі та на острові Сицилія.

З одного боку, еміграція стала національною трагедією: країна втрачала найбільш активну частину населення; з іншого — емігранти передавали на Батьківщину своїм родичам гроші, що, акумулюючись через банки, інвестувалися в промисловість.

Трудова еміграція — явище економічного життя, яке характеризується від'їздом працездатного населення з районів аграрного перенаселення або хронічної дегресії для заробітку або постійного проживання до інших територій, країн.

- Яка головна причина масової трудової еміграції італійців в останній чверті XIX — на початку ХХ ст.?

4. «Ера Джолітті»

Події, що мали місце наприкінці XIX ст. змусили правлячі кола вдалися до реформ, що розгорнулися на початку ХХ ст. та увійшли в історію як «Ера Джолітті» за прізвищем політичного діяча, якому судилося відіграти важому роль в історії Італії першої чверті ХХ ст. — **Джованні Джолітті**. У 1901 р. став міністром внутрішніх справ заявив: «Соціалізм може бути переможеним лише зброєю свободи». Ці слова стали гаслом його курсу, коли у 1903 р. він став прем'єр-міністром. Він започаткував масштабні реформи, які вивели італійське суспільство на новий рівень розвитку.

В економічній сфері Джолітті сприяв розвиткові торгівлі й підприємництва, розширенню внутрішнього ринку, здійснював заходи з посилення ролі держави в економічних процесах (націоналізував залізниці, надавав державні субсидії та замовлення, дешеві кредити), впорядкував фінанси і борги країни. Все це сприяло стрімкому економічному зростанню, особливо на півночі країни, де постали могутні індустріальні центри.

Для зняття соціальної напруженості й посилення демократичних тенденцій провів дві виборчі реформи, які сприяли розширенню виборчих прав. У 1912 р. було запроваджено загальне виборче право для чоловіків. Було знято обмеження на утворення робітничих організацій та профспілок, визнано право на страйк, запроваджувалися громадські роботи і трудове законодавство, що обмежувало робочий день і забороняло нічну працю жінок та підлітків.

Джованні Джолітті

Щоб знизити безробіття, сприяв еміграції італійців за Океан. Лише в 1913 р. до США виїхало 800 тисяч італійців.

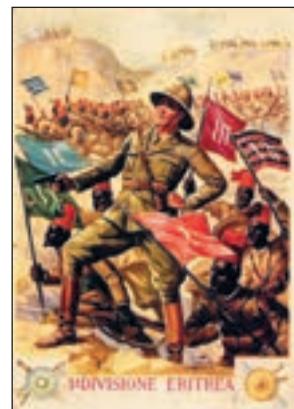
І все ж, попри широту, реформи не встигали за вимогами часу. Політична стабільність і економічне зростання були занадто хиткими, непевними, і через незначне потрясіння все могло опинитися на межі кризи. І такою кризою стала участь Італії у Першій світовій війні.

- Який період розвитку Італії називають «ерою Джолітті»?

5. Зовнішня політика

Прагнення Італії стати великою державою визначало зовнішньополітичний курс країни: загарбання колоній — головна ознака величини. Для колоніальних війн потрібні були армія і флот. Уряди країни докладали для цього значних зусиль.

У 80-ті рр. XIX ст. головним напрямком колоніальної експансії стала Північно-Східна Африка. У 1885 р. італійська армія захопив місто Массауа на узбережжі Червоного моря, що стало основою для завоювання першої колонії — Еритреї. У 1888 р. Італія оголосила свій протекторат над Сомалі, але отримала тільки частину країни (рештою заволоділи Англія та Франція). Подальші колоніальні прагнення Італії були спрямовані в Ефіопію. Проте здійснитися цим планам не судилося. У 1896 р. 17-тисячна італійська армія була розгромлена 100-тисячною абіссинською (ефіопською) поблизу міста **Адуа**. Цю поразку сприйняли як національну ганьбу. Командувача військ засудили. Прем'єр-міністр пішов у відставку. Від планів створення колоніальної імперії довелось тимчасово відмовитись.

Плакат, присвячений італійським колоніальним військам в Еритреї

Документи розповідають

Із маніфесту імператора Ефіопії (Абіссинії) Менеліка II до народу 17 вересня 1895 р.

«Із-за моря прийшли до нас вороги; вони порушили недоторканність наших кордонів і прагнуть знищити нашу віру, нашу Батьківщину. Я все перетерпів і довго вів переговори, щоб зглянутися на нашу країну, якій так жорстоко доводилося страждати в останні роки. Але ворог невпинно йде вперед: він... загрожує, нашій землі та нашему народу... Я збираюся виступити на захист країни і дати відсіч ворогу. Нехай усякий, у кого є сила, йде за мною... Залишитися вдома ніхто не повинен, оскільки всі зобов'язані виступити в похід на захист Батьківщини й домашнього вогнища».

1. Завдяки чому народ Ефіопії зміг захистити свою незалежність?

У європейських справах зовнішньополітичний курс визначався укладеним 1888 р. союзницьким договором із Німеччиною та Австро-Угорщиною, спрямованим, насамперед, проти Франції. Антифранцузький характер зовнішньої політики був зумовлений тим, що Франція ще за часів Наполеона III відібрала в Італії Савойю та Ніццу, чинила перешкоди проникненню Італії в Африку (окупувала Туніс і частину Сомалі), на Балкані та Близький Схід. Лише у війні 1911 р. Італії вдалося захопити в Османської імперії Лівію.

- Які колоніальні придбання здійснила Італія?

Висновки

Правлячі кола Італії після об'єднання переймалися ідеєю зробити країну великою державою. Проте промислове зростання країни не супроводжувалося добробутом населення.

У другій половині XIX ст. відбувається масова еміграція італійців за Океан, що стала національною трагедією.

Зрештою, злиденне становище населення призвело до соціального вибуху. Щоб приборкати сповзання країни до революції правлячі кола вдалися до ліберальних реформ. «Ера Джолітті» лише відтермінувала соціальні потрясіння.

З кінця XIX ст. Італія, вважаючи себе великою державою, теж намагається обзавестися важливим атрибутом цього статусу — колоніями. Проте на цьому шляху успіхи були мінімальні. До Першої світової війни Італія володіла Еритреєю, Італійським Сомалі і Лівією.

Закріпимо знання

1. Яку ціну заплатила Італія за об'єднання? Схарактеризуйте наслідки об'єднання Італії.
2. Назвіть риси економічного розвитку Італії наприкінці XIX ст.
3. Чим була зумовлена масова еміграція італійців за океан? Як вона впливала на розвиток країни?
4. Які реформи були проведені урядом Джованні Джолітті на початку ХХ ст.?
5. Що спонукало Італію до колоніальних загарбань? Які основні підсумки колоніальної політики Італії?
6. Обговоріть у групах. Трудова еміграція: позитивні і негативні сторони для розвитку країни.

Італійська марка,
присвячена укладенню
Троїстого союзу

§ 17. США

За цим параграфом ви зможете:

- пояснювати, чому наприкінці XIX ст. США стають лідером світового економічного розвитку;
- характеризувати внутрішній розвиток США;
- визначати суть антитрестівського законодавства;
- розкривати основні риси зовнішньої політики США, пояснювати, що означає «політика великого кийка» і «дипломатія долара».

Пригадайте:

1. Які головні підсумки для США Громадянської війни та «Реконструкції» Півдня?
2. Які території були приєднані до США у першій половині XIX ст.?

1. Стрімке економічне зростання

Наприкінці XIX — на початку ХХ ст. економіка США переживала бурхливе піднесення. Завдяки постійному припліву емігрантів швидкими темпами збільшувалося населення. За період з 1871 р. по 1913 р. воно зросло з 39,8 млн до 96,5 млн осіб.

На початку ХХ ст. США вийшли на перше місце у світі за обсягом промислової продукції, технічним оснащеннем і продуктивністю праці. Загальна вартість промислової продукції США вдвічі перевищувала вартість німецької та майже у 2,5 раза — англійської.

Провідну роль в американській промисловості відігравали добре оснащені великі підприємства. Становлячи 2,2% від загальної кількості підприємств, вони виробляли половину промислової продукції. Великі підприємства нерідко об'єднувались у трести, які монополізували виробництво основних товарів. На початку ХХ ст. найбільшим впливом користувалися нафтовий трест Рокфеллера (виробляв 90% нафтопродуктів) і металургійний трест Моргана (виплавляв 66% сталі). На 1900 р. у країні налічувалося 440 промислових і транспортних трестів, які виготовляли $\frac{3}{4}$ продукції США.

Середня заробітна плата американських робітників перевищувала оплату висококваліфікованих робітників Англії та Німеччини.

Нафтоперегінний завод «Standard Oil» в Клівленді, штат Огайо (1899 р.)

Святкування завершення будівництва Трансамериканської залізниці

В американському сільському господарстві переважали сімейні ферми. Його технічне обладнання перевищувало рівень європейських країн. За виробництвом найважливіших сільськогосподарських продуктів — зерна, м'яса, бавовни — США посідали перше місце у світі та стали їх головним постачальником продукції до Європи.

- Назвіть найбільші монополістичні об'єднання США?

Американські фермери біля сільськогосподарської машини

2. Політичне життя та суспільні рухи СПА

В останній чверті XIX ст. у США остаточно утвердилася республіка президентського типу та двопартійна система. Прихильники політиків півночі США склали ядро республіканської партії, а півдня — демократичної. До 80-х рр. XIX ст. при владі майже беззмінно перебували республіканці. Потім на десятиліття їх змінили демократи. До початку ХХ ст. різниця між республіканською та демократичною партіями практично стерлася, обидві партії обстоювали тогочасний суспільний і державний устрій США.

Президенти США (1877–1921 рр.)

Президент	Роки президентства	Партійна належність
Раттерфорд Б. Хейс	1877–1881	Республіканець
Джеймс А. Гарфілд	1881 (загинув у результаті замаху)	Республіканець
Честер А. Артур	1881–1885	Демократ
Гровер Клівланд	1885–1889	Демократ
Бенджамін Гаррісон	1889–1893	Республіканець
Гровер Клівланд	1893–1897	Демократ
Вільям Мак-Кінлі	1897–1901 (загинув у результаті замаху)	Республіканець
Теодор Рузвельт	1901–1909	Республіканець
Вільям Говард Тафт	1909–1913	Республіканець
Томас Вудро Вільсон	1913–1921	Демократ

Швидкий економічний розвиток привів до появи «великих грошей», що потягло за собою зростання корупції. Значна кількість державних посад стали прибутковими для тих осіб, що їх обіймали. Кожна партія, яка приходила до влади, намагалася висунути на ці посади своїх людей, які іноді навіть не мали й уявлення про свої нові обов'язки, але мали потрібні зв'язки у вищих партійних структурах. Тому дер-

жавний апарат працював україн неефективно. Права простих громадян постійно порушувалися, процвітало хабарництво.

Такий стан викликає масовий суспільний рух за реформи та демократизацію.

Наприкінці XIX ст. серед американських фермерів виник масовий рух, спрямований проти залізничних, промислових і торговельних монополій. Оформлювалася Популістська («народна») партія. Вимоги популістів мали антимонополістичний характер. Вони виступали за націоналізацію залізниць, телеграфного та телефонного зв'язку, конфіскацію надлишків землі, збільшення податків із багатіїв. Популісти брали участь у виборах президента. На базі цієї партії згодом виник рух прогресистів.

Прогресисти вимагали демократизації виборчої системи, зниження податків, установлення урядового контролю над трестами. Деякі прогресисти зажадали впровадження в США системи соціального страхування на кшталт європейської та прийняття закону про 8-годинний робочий день.

Видатним лідером прогресистів був губернатор штату Вісконсін *Роберт ЛаФоллет*, якого згодом обрали сенатором. У своєму штаті він провів демократичну податкову реформу, установив контроль над міським транспортом і залізницями.

Від кінця XIX ст. демократичні журналісти й письменники у своїх публікаціях викривали численні факти підкупу урядовців, фінансового шахрайства, експлуатації праці жінок, дітей. Фактично преса в країні перетворилася на «четверту владу», впливаючи на політичне життя, створюючи відповідну суспільну думку з того чи іншого питання.

Незважаючи на поразку в Громадянській війні й період Реконструкції колишні конфедерати, які згуртувалися навколо Демократичної партії, зберегли свою владу на Півдні США. Їм вдалося прийняти низку законів, які утискали громадянські права афроамериканців. Так, на чорношкірих виборців накладалися спеціальний податок або позбавляли виборчих прав неписьменних тощо. Поступово на Півдні США склалася система расової дискримінації — обмеження громадян-

Дж. Кепплер Пук.

Вплив трестів на сенат. 1889 р.

➔ Що хотів показати карикатурист?

Робітниці-афроамериканки

Семюел Гомперс

ських прав за расовою ознакою. Згодом вона була доповнена **расовою сегрегацією** (від лат. segregatio — відділення) — системою окремого проживання та розвитку білошкірого і чорношкірого населення. Існували школи, магазини, ресторани, кафе, цілі квартали тільки для білих. Таке становище не могло влаштовувати чорношкіре населення США, і вони розпочали боротьбу за свої права.

Найбільш організованим був робітничий рух, але, на відміну від європейських країн, він мав переважно економічний характер (поліпшення умов і оплати праці). Робітники віддавали перевагу профспілковому руху. Найбільша профспілкова організація — *Американська федерація праці (АФП)*, очолювана Семюелом Гомперсом, стояла на позиціях співробітництва та «ділового юніонізму» з роботодавцем. С. Гомперс вважав, що завдання профспілок (тред-юніонів) — не політика, не виступи проти суспільства, а ділова співпраця з підприємцями в організації виробництва та захисту економічних інтересів членів профспілки.

Завдяки наполегливій боротьбі лише за перше десятиліття ХХ ст. середня заробітна плата робітників збільшилася на 23%. Зріс прошарок високооплачуваних категорій працівників, особливо в автомобільній і металургійній галузях промисловості.

Під тиском широких суспільних рухів лідери республіканців і демократів усвідомили необхідність змін у житті країни. Від початку ХХ ст. у країні були започатковані реформи, які крок за кроком демократизували життя в США.

Значного розвитку в США набула боротьба проти трестів, картелів, які обмежували конкуренцію підприємців і торговців, пропонуючи споживачеві товари

1 травня 1886 р. робітники США розпочали загальний страйк, вимагаючи 8-годинного робочого дня. 3 травня 1886 р. в Чикаго поліція відкрила вогонь по робітниках, що зібралися на мітинг. Шестеро з них загинуло. Наступного дня протестувальники зібралися в Хаймаркет-сквер на мітинг проти дій поліції, під час якого невідомий кинув у правоохоронців бомбу (один поліцейський загинув). У відповідь поліція почала стріляти. Керівники страйку були заарештовані та звинувачені в організації терористичного акту. На суді це не було доведено, але присяжні визнали робітників винними. Четверо керівників було повішено. Відтоді американські робітники, а від 1889 р. і робітники інших країн на згадку про ту трагедію стали відзначати 1 Травня як День пролетарської солідарності.

за завищеними монопольними цінами. У 1890 р. американський конгрес прийняв «антитрестівський закон», який запропонував сенатор Вільям Шерман. Закон Шермана передбачав кримінальне покарання підприємців за змову щодо встановлення єдиних цін. Таким чином, свобода і демократія в країні пов'язувалися зі збереженням конкуренції в економіці США.

Першими жертвами антимонопольного закону Шермана в 1901 р. стало створене банком Моргана об'єднання залізниць північного сходу США, у 1911 р. — корпорація «Стандарт Ойл» і «Амерікан табекко».

- Назвіть партії, що становили основу двопартійної системи в США.
- У якому році відбулися події, що стали підставою для відзначення дня 1 Травня?
- До якої компанії було вперше застосовано закон Шермана?

Карикатура на закон Шермана

► Чи став закон Шермана могильщиком трестів? Свою думку обґрунтуйте.

3. «Справедливий курс» Теодора Рузвелтта

Прихильником прогресистів оголосив себе президент **Теодор Рузвельт** (1858–1919). Прийшовши до влади у 1901 р., він провів низку реформ, які започаткували реформаторську діяльність («прогресивна ера» (1901–1914 рр.)).

Реформи перш за все були спрямовані на розширення демократичних прав і боротьбу з корупцією. У конституції штатів вносилися поправки про право законодавчої ініціативи громадян, про право на відкликання виборних посадових осіб. Запроваджувалися відкриті конкурси на заміщення державних посад. У 1913 р. вступила в силу поправка до конституції США, яка встановлювала норму прямих виборів сенаторів.

Крім того, ідея Т. Рузвелтта полягала в тому, що держава, всупереч доктрині лібералізму, повинна регулювати розвиток економічних і трудових відносин, а саме: взяти під контроль діяльність трестів та обмежити негативні їх прояви — схильність до ліквідації конкурентів, до встановлення монопольного становища на ринку тощо. Він вважав за необхідне регулювати відносини між працею й капіталом, щоб усунути загрозу соціальних революцій.

Теодор Рузвельт

У посланні конгресові 1902 р. Т. Рузвелт заявив про готовність уряду бути арбітром між робітниками й підприємцями, проводити «справедливий курс» у робітничому питанні.

Першим прогресистським заходом Т. Рузвелтаря був судовий процес 1901 р. проти залізничної компанії, яку контролював Морган. Її звинуватили в монополії, що перешкоджала вільній торгівлі. Суд визнав компанію винною та ухвалив розділити її на дві частини.

Після цього відбулося ще 25 судових процесів проти монополій, які принесли Т. Рузвелтові славу «руйнівника трестів» і навіть «революціонера».

Продовжуючи політику розширення державного втручання в економіку, Т. Рузвелт у 1906 р. провів через конгрес закон, який дозволяв урядові контролювати залізничні тарифи. Одночасно було прийнято два популярні закони про державний контроль над виготовленням ліків, харчових продуктів, про контроль над умовами праці.

Відповідно до своїх обіцянок проводити «справедливий курс» щодо робітників, уряд неодноразово втручався у страйки на користь страйкарів.

Іншим напрямом діяльності уряду Т. Рузвелтаря, що приніс йому популярність, була охорона природи. На той час у США почали усвідомлювати, що великі природні скарби Америки не є невичерпними і що хижакське вирубування лісів, забруднення землі й річок відходами промисловості загрожують людині великими лихом. З ініціативи Т. Рузвелтаря було прийнято закон, який збільшував розміри земельного фонду, що мав охоронятися, майже вп'ятеро. Мальовничі, багаті на рідкісні рослини й тварини, райони оголошувалися державними заповідниками. Спеціальні урядові комісії мали стежити за чистотою річок, проводити меліорацію землі, дбати про насадження нових лісів.

На виборах 1908 р. президентом США було обрано кандидата республіканців **Вільяма Тафта**. Він продовжив реформи, спрямовані на розширення державного контролю над монополіями.

Вільям Тафт

Уряд Тафта організував 45 судових процесів проти трестів, у тому числі проти нафтової компанії Рокфеллера та металургійного тресту Моргана. Їх визнали винними в порушенні правил свободи торгівлі.

Зберігаючи недоторканним принцип приватної ініціативи, уряд Тафта розширив державний контроль над тарифами залізниць, які перебували в приватному володінні.

- Якого президента США називали «руйнівником трестів»?

4. «Нова демократія» В. Вільсона

На виборах 1912 р. через розкол колишніх прихильників республіканської партії переміг кандидат демократів **Вудро Вільсон**, який залишався при владі до 1920 р. Він провів низку законів ліберального характеру («нова демократія»). Було встановлено високий прогресивний податок на прибутки і змінено порядок виборів до сенату. Якщо раніше сенатори призначалися законодавчими зібраннями штатів, то тепер вони обиралися народним голосуванням.

Вудро Вільсон

Важливим внутрішньополітичним заходом В. Вільсона до початку Першої світової війни було фактичне впровадження державної загальнонаціональної банківської системи. Відповідно до закону про Федеральну резервну систему, прийнятого у 1913 р., поряд із приватними банками створювались і резервні, контролювані урядом. Їм передавалися головні банківські функції, у тому числі випуск паперових грошей. У 1914 р. було прийнято закон про притягнення до суду осіб і власників підприємств, які застосовували нечесні методи конкуренції.

► Які реформи здійснив В. Вільсон?

6. Зовнішня політика США

У зовнішній політиці США проявлялися дві тенденції: експансіонізм та ізоляціонізм. Зростання економічної могутності породжувало прагнення зовнішньої експансії.

Експансіоністи заявляли, що настав час, коли США мають втратитися в боротьбу за панування на морі. Головним ідеологом експансіоністів став морський офіцер, історик і публіцист **Альфред-Тайєр Мехен**. Він стверджував, що морська могутність — це головний чинник, який визначає долю країни в боротьбі за життя та право на існування. На його думку, аби забезпечити США перемогу в боротьбі з іншими націями, є тільки один практичний вихід: створення сильного військово-морського флоту, будівництво нових баз, захоплення колоній, завоювання віддалених земель та утвердження панування на морі.

А. Т. Мехен вважав першочерговим завданням створення баз на островах Тихого та Атлантичного океанів і спорудження Панамського каналу, який сполучив би два океани. Першочерговим об'єктом експансії мала бстати Латинська Америка.

Від кінця XIX ст. правлячі кола США почали активно втілювати в життя ідеї А. Т. Мехена. У 1898 р. США розпочали війну проти Іспанії, яка придущувала антиколоніальне повстання на Кубі. Приводом до війни став вибух на американському крейсері «Мен» у порту Гавани. Американський флот розгромив іспанські ескадри поблизу Куби та Філіппін. Іспанія була змушенна піти на укладення миру.

Американські війська на Кубі радіють у зв'язку з перемогою

*«Великий кийок» Т. Рузельта.
Карикатура*

За мирним договором Куба оголошувалася незалежною. США отримали острів Пуерто-Рико в Карибському морі, а в Тихому океані Філіппіни, острів Гуам, згодом острови Самоа та Гаваї.

Президент Теодор Рузельт продовжив експансіоністську політику, що дісталася називу «*політика великого кийка*». Практичним утіленням її виявилися дії щодо Куби та Колумбії.

У 1902 р. США поширили на Кубі поправку до конституції, яку запропонував американський сенатор О. Платт. Кубі заборонялося укладати договори з іншими державами без згоди США. Тим часом на острові дозволялося створювати американські бази та вводити туди війська.

У 1903 р. США запропонували Колумбії проект будівництва каналу через Панамський перешайок, але та його відхилила. Тоді США підтримали панамських сепаратистів, які під жерлами гармат американського флоту проголосили республіку Панаму. У спеціально відведеній зоні під

охороною американських військ було побудовано канал завдовжки 81 км. Політика «великого кийка» викликала невдоволення у країнах Латинської Америки.

Президент США Вільям Тафт запропонував «*дипломатію долара*» — замасковану політику здійснення економічної експансії. Надалі ці дві лінії США тісно перепліталися. Найбільш активно відчули на собі прояв такої політики країни Латинської Америки.

- Які дві зовнішньополітичні лінії мали місце в зовнішній політиці США?
- Які територіальні надбання здійснили США після війни з Іспанією?

☒ Висновки

Станом на кінець XIX ст. США стали провідною індустриальною державою світу, а зростання військово-економічного потенціалу дозволило перейти до здійснення активної зовнішньої політики.

Наприкінці XIX — на початку ХХ ст. основним змістом внутрішньої політики стала боротьба із засиллям монополій і підвищення життєвого рівня і соціального захисту населення.

 Закріпимо знання

- Якими були головні чинники швидкого економічного розвитку США в останній чверті XIX — на початку ХХ ст.?
- Що передбачав закон Шермана? Коли він був прийнятий? Яка роль цього закону в економічному розвитку США?
- Якими є причини розгортання боротьби громадськості та уряду США проти монополій?
- Як відбувався процес демократизації внутрішньополітичного життя США?
- Коли «Доктрина Монро» втратила актуальність для правлячих кіл США?
- Що таке «дипломатія долара» і «дипломатія великого кийка»?
- Заповніть таблицю «Внутрішня політика президентів США початку ХХ ст.»

Президенти	Т. Рузвельт, В. Тафт	В. Вільсон
Роки перебування при владі		
Партійна належність		
Внутрішньополітичний курс		

§ 18. Російська імперія

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати участь Російської імперії в Кримській війні;
- аналізувати причини, перебіг і наслідки модернізації Росії, здійсненої під час реформ 60–70-х рр. ХІХ ст.;
- визначати напрямки зовнішньополітичної експансії царської Росії;
- розповідати про боротьбу народників проти самодержавства в Росії; причини, перебіг і наслідки Першої російської революції;
- пояснювати суть столипінських реформ.

Пригадайте:

1. Якими були основні риси економічного, політичного й суспільного життя Російської імперії в першій половині ХІХ ст.?
2. Які війни вела Росія у першій половині ХІХ ст.?
3. Чому її називали «жандаром Европи»?

1. Реформи 60–70-х рр. ХІХ ст.

Поразка в Кримській війні спонукала царя Олександра II до негайних реформ. Тогочасна Росія була єдиною європейською країною, де використовувалася підневільна праця. Збереження кріпосного права означало б невідворотне перетворення Російської імперії на другорядну державу.

Борис Кустодієв. *Визволення селян*
(Читання маніфеста 19 лютого 1861 р.)

Олександр II

За це вони, перебуваючи в становищі «тимчасовозобов’язаних», виконували низку повинностей на користь землевласника. Власником наділу селянин ставав після його викупу. Термін викупу землі чітко не визначався, а його умови передбачали, що 75–80% вартості селянського наділу поміщикам або цінними паперами виплачувала держава, а решту — сам селянин. Виплачена поміщику державою сума стягувалася із селянина протягом 49 років у розмірі 6% річних.

Незважаючи на те, що після реформи 1861 р. залишилися великі поміщицькі землеволодіння, реформа усунула перешкоду для швидкого економічного розвитку країни. На селі з’явилися заможні селяни, які використовували найману робочу силу, і бідняки, що шукали додаткових джерел заробітку. Завдяки цьому російські фабрики й заводи отримали джерело надходження дешевої робочої сили. Водночас реформа сприяла збільшенню внутрішнього ринку, що стало стимулом для розвитку промислового виробництва.

Селянська реформа 1861 р. та інші реформи 60–70-х рр. ХІХ ст. в Російській імперії мали характер запізнілої модернізації, здійсненої владою під тиском історичних обставин.

Модернізація — оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, здійснення змін відповідно до сучасних вимог.

Ліберали вважали за доцільне здійснити селянську реформу таким чином, щоб створити сприятливі умови для розвитку ринкових відносин у сільському господарстві. Консерватори, які становили більшість поміщиків-землевласників, погоджувалися на реформу лише як на вимушенну поступку. Вони намагалися зберегти більшість землі й тривалу напівкріпосницьку залежність селян.

Кріпосне право в Російській імперії було скасовано «Маніфестом 19 лютого 1861 р.», підписаним у цей день Олександром II. За документом, селяни отримували особисту свободу й деякі громадянські права — одружуватися, відкривати торговельні й промислові підприємства, укладати майнові угоди тощо. У паралельно прийнятому «Положенні» визначалися окремі питання реформи: розміри земельних наділів, повинності, викупна операція тощо. Усі селянські дoreформені наділи вважалися власністю поміщика й були в селян на правах землекористування. За це вони, перебуваючи в становищі «тимчасовозобов’язаних», виконували низку повинностей на користь землевласника.

Задля зменшення земельних наділів селянин ставав після його викупу. Термін викупу землі чітко не визначався, а його умови передбачали, що 75–80% вартості селянського наділу поміщикам або цінними паперами виплачувала держава, а решту — сам селянин. Виплачена поміщику державою сума стягувалася із селянина протягом 49 років у розмірі 6% річних.

Незважаючи на те, що після реформи 1861 р. залишилися великі поміщицькі землеволодіння, реформа усунула перешкоду для швидкого економічного розвитку країни. На селі з’явилися заможні селяни, які використовували найману робочу силу, і бідняки, що шукали додаткових джерел заробітку. Завдяки цьому російські фабрики й заводи отримали джерело надходження дешевої робочої сили. Водночас реформа сприяла збільшенню внутрішнього ринку, що стало стимулом для розвитку промислового виробництва.

Селянська реформа 1861 р. та інші реформи 60–70-х рр. ХІХ ст. в Російській імперії мали характер запізнілої модернізації, здійсненої владою під тиском історичних обставин.

Модернізація — оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, здійснення змін відповідно до сучасних вимог.

У 1864 р. за земською реформою було створено виборні органи місцевого (земського) самоуправління в губерніях і повітах. Вони відали господарськими питаннями місцевого значення: утримання шляхів, лікарень, шкіл, ветеринарної та агрономічної служб тощо. У Російській імперії, таким чином, виникли самоврядні органи, які намагалися вирішувати проблеми життя місцевих громад.

За зразком земської в 1870 р. відбулася міська реформа. У містах виникли безстанові органи міського самоврядування (думи), що обиралися на основі майнового цензу. Міське самоврядування опікувалося благоустроєм міста, охороною здоров'я, народною освітою тощо.

Судова реформа 1864 р. ліквідувала дoreформений становий (окремий для кожного стану), негласний (судові засідання відбувалися за зачиненими дверима, підсудні не мали захисників) суд. Нові судові статути проголошували незалежність суду від державної адміністрації. На засіданнях могли бути присутні преса й публіка. Вводився змагальний процес: обвинувачення підтримував прокурор, а захист — адвокат. Кримінальні справи розглядалися за участю присяжних засідателів від усіх станів (крім найманіх робітників, слуг). Однак поряд із цим зберігалися особливі волосні суди для селянства, суди для духовництва й військових. Обмежувалася підсудність чиновників.

У 1860 р. відбулася фінансова реформа, за якою створили Державний банк, а Міністерство фінансів зробили єдиним розпорядником усіх прибутків і видатків. Реформа позитивно вплинула на стан фінансів Російської імперії.

За освітньою реформою 1864 р. запроваджувалася єдина система безкоштовної початкової освіти. Право здобувати середню освіту в гімназіях надавалося представникам усіх станів. Однак навчання в середніх і вищих навчальних закладах залишалося платним. Було започатковано вищу освіту для жінок, для яких створювалися приватні вищі жіночі курси. Значення реформи полягало в ліквідації станового характеру освіти.

Із 1862 р. розпочалося здійснення військової реформи. Країну поділили на 16 округів і реорганізували центральне військове управління. Від 1874 р. запровадили загальну військову повинність для всіх

Міська дума в Петербурзі

Урок в земській школі

чоловіків від 21 року. Термін служби в піхоті становив шість років, на флоті — сім років. Розпочалося переозброєння російської армії. Гладкоствольну зброю замінили нарізною, розгорнули будівництво парового флоту. У результаті здійснених заходів зросла боездатність російської армії, а військова служба стала безстанововою.

- ▶ Коли було скасовано кріпосне право в Росії?
- ▶ Яку реформу 1860–1870-х рр. вважають найбільш послідовною і демократичною?

Ілюстрація, яка демонструє переваги військової реформи. Зліва: рекрут, якого ніхто не чекає вдома; праворуч: солдат, що відслужив 6 років.

2. Особливості розвитку пореформеної Росії

Реформи створили умови для швидкого розвитку капіталістичних відносин у Росії. Але тут вони мали свої особливості. Росія залишалася аграрною країною. Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві відбувався на прусський штапт — поміщицькі господарства переходили на товарне капіталістичне виробництво. Це забезпечувало в Росії формування ринкових відносин за недостатнього первинного нагромадження капіталу. Грабіжницький характер селянської реформи й відіграв роль первинного нагромадження, а також створив умови для забезпечення промисловості дешевою робочою силою.

Проте цей процес стримувався низкою чинників. Було збережено, зокрема, селянську «общину», що гальмувало процес майнового розшарування. Промисловість, яка тільки-но створювалася, не могла забезпечити роботою велику кількість робітників. До того ж у Росії відбувся демографічний вибух: до кінця XIX ст. кількість населення збільшилася вдвічі. Розвиток капіталістичних відносин гальмувався феодальними пережитками (відробіток, здольщина).

Микола Пимоненко. Сінокіс

Незважаючи на сповільнений розвиток капіталізму, у сільському господарстві були помітними нові явища. Соціальне розшарування селян супроводжувалося зростанням кількості сільськогосподарських найманих робітників. Збільшувалося виробництво товарного хліба.

У Росії пізніше за інші великі держави завершилася промислова революція. Це відбулося в 90-х рр. XIX ст. Проте вона проходила одночасно з індустриалізацією,

що зумовило високу концентрацію виробництва та швидкі темпи розвитку. На 5% підприємств працювало 54,1% робітників. Царський режим здійснював державне фінансування залізничного будівництва та фінансову підтримку галузей важкої промисловості. Значну роль у проведенні індустріалізації відіграв іноземний капітал, якому створили сприятливі умови. Загалом іноземним власникам належала в Росії третина капіталу промислових компаній. Також царський уряд щедро користувався зовнішніми кредитами, особливо французькими та бельгійськими, що впливало на вибір зовнішньополітичного курсу.

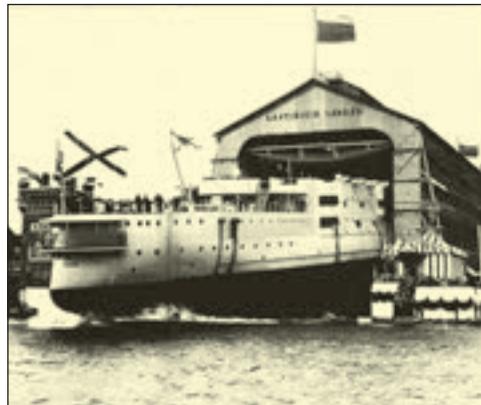
Розвиток промисловості був нерівномірним у різних районах країни. Найбільш швидкими темпами розвивалися Україна (Донбас, південь країни), Петербург, Москва, Польща, Балтія.

За період від 1866 до 1903 р. кількість підприємств збільшилася з 3 до 9 тисяч. Виплавка чавуну в 1902 р. зросла до 159 млн пудів (у 1867 р. його виробили лише 17 млн пудів). Великого розмаху набуло залізничне будівництво. Довжина залізничної мережі зросла з 1488 км у 1861 р. до 52 тис. км наприкінці XIX ст.

Незважаючи на такі вражаючі успіхи, Росія залишалася переважно аграрною країною.

Розвиток капіталістичних відносин зумовив суперечності в суспільстві між працею і капіталом, між підприємцями і найманими працівниками, між новими економічними відносинами і старою політичною системою. Усі ці проблеми накладалися на старі: між поміщиками і селянами, національна боротьба підкорених народів. Це зумовлювало високу соціальну напруженість протягом 1861–1917 рр.

На економічний розвиток Росії негативно вплинула світова валютно-фінансова та економічна криза 1899–1903 рр. Відразу різко зменшився приплив іноземних інвестицій. Нестача капіталів призвела до концентрації виробництва й появи в Росії монополій «Продамет», «Продвагон», «Продпаровоз» та ін. За 1899–1908 рр. кількість підприємств зменшилася на чверть, а виробництво подвоїлося. Переважним типом монополій були картелі й синдикати. Єди-

Балтійський суднобудівний завод спускає на воду бойовий корабель

Вагонобудівний завод

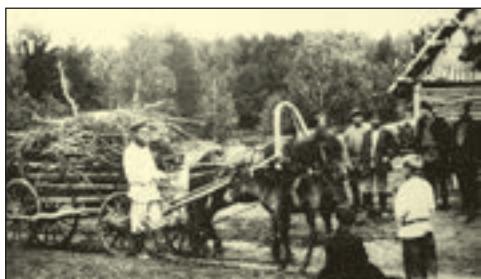
ною повністю монополізованою галуззю стало нафтovidобування. Під час кризи яскраво проявилася інша особливість промислового розвитку Росії — збіг у часі процесів індустріалізації та монополізації, періодів розквіту та обмеження вільної конкуренції.

Попри стрімку монополізацію значну частину російської промисловості становило кустарне виробництво, у якому було зайнято майже 4 млн осіб. Тим часом промисловий пролетаріат складав близько 3 млн осіб. До того ж лише 10% із них були кадровими робітниками. Росія перебувала на початковому етапі становлення індустріального суспільства.

Нові реалії зумовили формування соціальної структури російського суспільства індустріальної доби. Формально російське суспільство складалося зі станів. Стани поділялися на податні (селяни, міщани) і неподатні (дворяни, духівництво). Розвиток капіталізму зумовив і формування нових прошарків суспільства — підприємців (промисловці, фінансисти) і найманих робітників (пролетаріат). Основну масу населення становили селяни (77%).

У найгіршому становищі перебували наймані робітники (14 млн осіб), для яких єдиним засобом до існування залишалася мізерна заробітна плата.

Умови праці були тяжкими. У 1879 р. встановили 11,5-годинний робочий день, але 13–14-годинний робочий день ще довго залишався звичним явищем. За таємним циркуляром Міністерства внутрішніх справ робітники підлягали адміністративному висланню без суду та слідства за участь у страйках. Заборонялося створювати профспілки. Широко використовувалася дитяча (від 8–10 років) і жіноча праця, яка оплачувалася вдвічі дешевше, ніж аналогічна чоловічій.

Російські селяни наприкінці XIX ст.

Російські промисловці

Поряд із робітничим класом формувався і клас підприємців (буржуазія). Його соціальною базою стало купецтво, заможне селянство, дворяні. Особливість формування класу підприємців полягала в тому, що він був тісно пов’язаний із державною бюрократичною структурою.

Капітали великої буржуазії формувалися за рахунок державного замовлення. Це, зрештою, зумовило підтримку царського уряду великими підприємцями.

► Коли в Росії завершилася промислова революція (переворот)?

- Які риси притаманні економічному розвитку Росії другої половини XIX ст. — початку ХХ ст.?
- Які нові прошарки суспільства сформувалися в російському суспільстві в другій половині XIX ст.?

3. Соціальні рухи

Реформаторські заходи влади у своїй більшості російське суспільство сприйняло прихильно. Але нерозв'язаність земельного питання, відсутність політичних прав і свобод викликали зростання кількості невдоволених серед різних суспільних верств.

У 1865 р. на зборах представників московського дворянства було порушено питання про запровадження в країні представницької форми правління. Імператор не вдався до репресій, оскільки не бажав псувати стосунки з впливовим московським дворянством, але відповів, що запровадження в Росії конституції спричинить її розпад. Аналогічні вимоги висловлювалися земствами. Саме вони в перерформений період стали основою руху за конституцію. Унаслідок цього російський уряд розпочав політику обмеження і так незначних прав земських установ.

Небажання царя з громадською думкою викликали невдоволення в середовищі інтелігенції, яка поповнювалася вихідцями з недворянських різночинських верств. Серед молоді, передусім студентів, поширювалися радикально-демократичні ідеї, які пропонували розв'язати нагальні проблеми суспільно-політичного життя через народне повстання, яке мало сприяти створенню соціально справедливого суспільства. Ідеологами цього напрямку згодом були *Микола Чернишевський, Микола Добролюбов, Олександр Герцен*. Вони також вважали себе і наступниками декабристів.

У 60-х рр. XIX ст. радикально налаштована інтелігенція стала створювати таємні антиурядові організації. Серед них були «Земля і Воля» (1862–1864 рр.), гурток Миколи Ішутіна, «Народна розправа» (1869 р.) під керівництвом Сергія Нечасова. У відповідь на репресії самодержавства Д. Каракозов у 1866 р. здійснив замах на царя, але невдало.

На межі 60–70-х рр. XIX ст. у Росії відбувається становлення ідеології революційного народництва. Це був радикально-демократичний рух, який на підставі західноєвропейських соціалістичних учень створив власну теорію переходу Росії до соціалізму.

Народники були впевнені, що колективістські традиції сільської «общини» здатні стати базою майбутньої соціалістичної організації суспільства. Росія, як вони вважали, не повинна була проходити, подібно до країн Західної Європи, через капіталістичну стадію розвитку. Народники вороже ставилися до капіталізму та заперечували про-

Микола
Чернишевський

Михайло Бакунін

гресивний характер реформ 60–70-х рр. XIX ст. Селянство розглядалося ними як рушійна сила революції, що приведе суспільство до соціалізму.

Вбачаючи єдину мету, теоретики народництва пропонували різні способи її досягнення.

Михайло Бакунін (бунтарський напрямок, засновник анархізму — політичної течії, яка виступала за ліквідацію держави та організацію суспільства на засадах самоуправління окремих громад) виступав за негайну селянську революцію, яку розпочне радикально налаштована інтелігенція. *Петро Лавров* (ідеолог пропагандистського напрямку) вважав, що спершу необхідно просвітити селян, аби підготувати їх до революції. *Петро Ткачов* (прихильник змовницької тактики боротьби, терору) наполягав на тому, що для здійснення революції інтелігенція має захопити владу завдяки збройному перевороту та здійснити згори необхідні перетворення.

Починаючи від 1874 р. народники розгорнули серед селян пропагандистську роботу, організувавши «ходіння в народ». Жертвовне «ходіння в народ» провалилося. Селяни не зрозуміли теоретичних міркувань народників і часто видавали їх поліції.

Тоді в народників визріла думка перейти до нелегальної форми роботи. Наприкінці 1876 р. вони створили законспіровану організацію «Земля і Воля», яка виступала за передачу землі селянам, ліквідацію викупних платежів, податей. Для пропаганди своїх ідей і безпосередньо селянської революції народники почали влаштовуватися на роботу в селах учителями, лікарями тощо, щоб вести тривалу роботу серед селян. Але цю акцію народників було перервано поліцією та жандармерією.

Утративши віру в те, що селянство здатне піднятися проти самодержавства, народники переглянули тактику боротьби та вдалися до терору. Постріл Віри Засулич

у генерал-губернатора Федора Трепова в січні 1878 р. започаткував хвилю замахів на вищих чиновників царського апарату й навіть на самого царя. У 1878 р. було вбито шефа жандармів Миколу Мезенцова.

Проте не всі поділяли терористичні методи боротьби. У 1879 р. «Земля і Воля» розпалася на самостійні організації — «Народну волю» і «Чорний переділ».

«Народна воля» стала військово-терористичним угрупованням, яке винесло смертний вирок цареві Олександру II і виконало його 1 березня 1881 р.

Постріл Віри Засулич у генерал-губернатора Федора Трепова

Вбивство царя нічого не змінило, хіба що погіршило становище в країні. **Олександр III** (1881–1896 рр.) проводив політику контрреформ: обмежувалися навіть ті незначні демократичні здобутки, які запровадив Олександр II. Зокрема, було фактично ліквідовано самостійність судової влади.

Переслідування поліції змусили лідерів «Чорного передлу» емігрувати.

Таким чином, народники не досягли поставленої мети, але вони заклали підвальнину подальшої революційної боротьби, яка привела до повалення царизму в Росії.

Поряд із народницьким рухом в умовах, коли відбувалося швидке економічне зростання, виникла потреба в захисті прав робітництва. Найпоширенішою формою боротьби був страйк. У 70–90-х рр. XIX ст. в Росії переважали страйки, які виникали у відповідь на погіршення економічного становища робітників. Останні фактично вимагали більш вигідних умов продажу своєї робочої сили. Типовим прикладом є Морозовський страйк 1885 р. У 1897 р. робітники домоглися фабричного законодавства. У той період виникли перші робітничі організації в Одесі, Петербурзі та інших містах.

На початку ХХ ст. робітничий рух вступив у нову фазу — боротьбу за політичні права. Перший організований політичний виступ робітників відбувся 1 травня 1901 р. Того дня на Обухівському заводі в Петербурзі застрайкували 1200 робітників. Улітку 1903 р. весь південь Російської імперії від Одеси до Баку був охоплений політичним страйком, у якому взяло участь 200 тис. осіб. Отже, за короткий час робітничий рух у Росії став впливовою, самостійною політичною силою.

Криза народництва, розгортання робітничого руху привели до поширення в Росії ідеології марксизму.

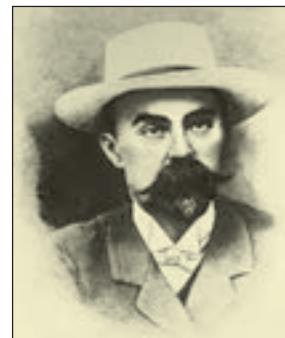
Першу марксистську організацію — «Групу визволення праці» — заснували в Женеві в 1883 р. російські революціонери, які відмовилися від народництва (Г. Плеханов, П. Аксельрод, Л. Дейч, В. Засулич та ін.). Діячі групи вважали своїм завданням підготовку умов для розвитку соціал-демократичного руху в Росії. Особлива заслуга на цьому полі діяльності належить Г. Плеханову (1856–1918). Крім нищівної критики на родників, він обґрунтува в необхідність засну-

Олександр III

Морозовський страйк 1885 р.

Георгій Плеханов

Перший з'їзд РСДРП

На початку березня 1898 р. представники гуртків нелегально зібралися у Мінську. З'їзд проголосив створення РСДРП, визнав «Робітничу газету» її центральним органом та обрав Центральний комітет РСДРП. Але вже 12 березня ЦК і значну кількість соціал-демократів було заарештовано, а друкарню «Робітничої газети» розгромлено.

На початку ХХ ст. завдяки діяльності В. Ульянова (Леніна) і Ю. Мартова вдалося відродити РСДРП. У липні-серпні 1903 р. у Брюсселі, а згодом у Лондоні відбувся II з'їзд РСДРП. Проте дискусії на з'їзді виявили принципові розбіжності щодо питань організаційної побудови партії та деяких теоретичних положень програми, що стосуються специфіки розвитку Росії. Ленін наполягав на створенні партії «нового типу» із «залізною» дисципліною, яка складалась би з «професійних революціонерів». Також він стверджував про можливість здійснити соціалістичну революцію в Росії. Згодом його прихильників стали називати *більшовиками*. На противагу їм, *меншовики* вважали, що головними мають бути парламентські форми боротьби, а не збройне повстання, провідною силою революції має бути ліберальна буржуазія, а не пролетаріат. Вони доводили несвоєчасність соціалістичної революції та неможливість побудови соціалізму в Росії.

- Хто такі народники? За що вони виступали?
- Коли в Росії сформувався соціалістичний (соціал-демократичний) рух?

4. Зовнішня та колоніальна політика

Поразка Росії в Кримській війні спричинила втрату статусу великої держави. Тому головним завданням зовнішньої політики Росії в 60-х рр. XIX ст. було скасування Паризьких статей 1856 р. Росія зуміла, використовуючи суперечності між європейськими країнами, вийти з дипломатичної ізоляції та посилити свій вплив на Балканах. Це сталося після того, як Пруссія завдала поразки Австрії (1866 р.) і Франції (1871 р.).

Другим завданням російської дипломатії було забезпечення подальшої територіальної експансії Росії та розширення зони впливу. Поразка в Кримській війні на деякий час призупинила територіальну експансію Росії на Балканах, проте дала їй змогу зосередитися на завоюванні Середньої Азії та Далекого Сходу.

вання в Росії марксистської партії, у 1883–1885 рр. склав перший проект її програми. У 80-х рр. XIX ст. у промислових і політичних центрах Росії почали виникати марксистські гуртки.

Восени 1895 р. майже два десятки петербурзьких соціал-демократичних гуртків об'єдналися під керівництвом В. Леніна в «Союз боротьби за визволення робітничого класу».

На початку березня 1898 р. представни-

Проникнення на Далекий Схід призвело до зіткнення з Китаєм. Щоб розв'язати суперечності, у 1858 і 1860 рр. між двома країнами було укладено договори, що закріплювали за Росією Приамур'я та Примор'я. У 1875 р. було укладено договір із Японією, за яким вона визнавала право Росії на Сахалін, а Росія визнавала право Японії на Курильські острови.

У 1891 р. почалося будівництво стратегічної Транссибірської залізниці. Це дало змогу Росії активніше проникати в Туву, Зовнішню Монголію, Маньчжурію. Скориставшись поразкою Китаю в японсько-китайській війні 1894–1895 рр., Росія домоглася права на будівництво Китайської східної залізниці від Чити до Владивостока через Маньчжурію та права оренди протягом 25 років Лядунського півострова з Порт-Артуром. У 1899–1901 рр. Росія разом з іншими великими державами брала активну участь у придушенні «боксерського» повстання в Китаї.

Проникнення в Китай викликало опір із боку Японії та Англії, що згодом привело до російсько-японської війни 1904–1905 рр. Однак Росія домоглася відторгнення Зовнішньої Монголії від Китаю та фактично перетворила її на свою колонію (1912 р.) і зуміла зберегти свій вплив у регіоні.

Протягом 1864–1884 рр. Росія також вела війни за загарбання територій Кокандського та Хівинського ханств, Бухарського емірату й казахських земель. Однак російська експансія в Середній Азії спричинила зіткнення з інтересами Англії. У 1887 р. обидві країни підписали протокол про російсько-англійське розмежування, який зупинив подальше просування Росії на південь на північно-західному кордоні Афганістану. Унаслідок російської експансії в другій половині XIX ст. до її складу увійшла велика територія Середньої Азії — від Каспійського моря до гір Тянь-Шань і від Аральського моря до кордону з Афганістаном.

Крім того, наприкінці XIX — на початку ХХ ст. Росія встановила контроль над Північним Іраном, попередньо поділивши його на сфери впливу з Англією.

У 70-х рр. XIX ст. розпочався новий етап експансії Росії на Балканах і в Закавказзі, який привів до російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Росія приєднала значні території в Закавказзі та домоглася посилення впливу на Балканах. Туреччина визнала незалежність Румунії, Сербії, Чорногорії та надала автономію Болгарії.

Будівництво Транссибірської залізниці

*В. Верещагін.
Перед атакою під Плевною*

Кортеж Миколи II у Парижі

Відновивши наприкінці XIX ст. свій статус великої держави, Росія почала шукати союзників. Її прихильності домагалися країни Троїстого союзу — Німеччина, Австро-Угорщина, Італія, які прагнули, щоб вона принаймі зберігала нейтралітет, тоді як Франція вбачала в Росії єдину силу, що могла стимати Німеччину. Зрештою, Росія підписала союз із Францією (1891–1893 рр.) та Англією (1907 р.).

Вибір Росії на користь Франції та Англії був зумовлений небажанням надмірного посилення Німеччини, прагненням здійснити територіальні загарбання, які не могла забезпечити Німеччина, залежністю Росії від французьких та англійських позик і капіталів.

- Якими були основні напрямки експансії Росії?
- Які територіальні надбання здійснила Росія в другій половині XIX ст.?

5. Перша російська революція 1905–1907 рр.

Початок ХХ ст. ознаменувався гострою кризою російського самодержавства. До затяжної економічної кризи (1899–1903 рр.) додалася поразка у російсько-японській війні (1904–1905 рр.), яка підірвала авторитет влади. Невирішеність аграрного питання, жахливі умови праці більшості робітників, відсутність демократичних свобод, прагнення підприємницьких кіл до участі в управлінні державою, а також національний гніт неросійських народів створювали ґрунт для стихійного вибуху народного невдоволення.

Поштовхом до революції став страйк робітників Путиловського заводу в Петербурзі, що розпочався 3 січня 1905 р. Тодішня профспілкова організація робітників міста — «Збори російських фабрично-заводських робітників» (керівник — священик Гапон) — на пропозицію свого лідера вирішила звернутися з петицією до царя. Під нею підписалося 150 тис. осіб. У неділю **9 січня 1905 р.** мешканці Петербурга на чолі з Гапоном рушили до Зимового палацу, де їх зустріли рушничним вогнем. Понад 1 тис. вбитих

і 5 тис. поранених — таким був наслідок **«кричавої неділі»** та розстріляної віри в доброго царя. У Росії розпочалася революція.

Загальнонаціональне завдання революції полягало в установленні конституційно-демократичного ладу в Росії через ліквідацію самодержавства, демократизації суспільного життя, проголошенні та юридичному закріпленні

В. Коссак. *«Кривава неділя»*

прав і свобод громадян, а також розв'язання національного питання, реалізації прав народів на національне самовизначення. Основним було аграрне питання — ліквідація поміщицького землеволодіння, скасування викупних платежів 1861 р.

Формування індустріального суспільства зумовлювало необхідність невідкладного розв'язання соціальних проблем: установлення 8-годинного робочого дня, мінімально-го розміру заробітної платні, виплати пенсій, впровадження системи соціального захисту.

До революційних перетворень прагнули всі верстви суспільства: інтелігенція російська й національних меншин, підприємці, селянство, робітники, учні та студенти, армія.

Розстріл демонстрації робітників у Петербурзі викликав хвилю масових страйків, що прокотилася всією країною в січні-лютому 1905 р. У них узяли участь 440 тис. трударів. У літку 1905 р. страйкова боротьба набула переважно політичного характеру. Страйкарі виступали під гаслом: «Геть самодержавство!»

Революційна боротьба посприяла створення органів влади революції — рад робітничих депутатів (перша з них виникла в Іваново-Вознесенську). Загальноміські ради робітничих депутатів з'явились у 50 містах і селищах імперії.

Більшовики й меншовики ставилися до них по-різному. Меншовики вважали ради тимчасовими органами керівництва страйковою боротьбою. Більшовики ж сприйняли їх як органи революційної диктатури і відповідно прагнули створювати ради всіх рівнів — від районних до загальнодержавних.

Поряд зі створенням рад робітники об'єднувалися за професійними ознаками або родом діяльності, щоби спільно захиstitи свої економічні інтереси.

У літку до робітничих виступів долучилося селянство. П'ята частина повітів європейської частини імперії була охоплена селянськими заворушеннями.

Ю. Дешаліт. *Загальний страйк іваново-вознесенських робітників у травні 1905 року*

Панцерник «Потьомкін»

Під впливом революційних виступів робітників і селян похитнулась остання опора царизму — армія. Перший виступ військових, щоправда стихійний, стався на панцернику «Потьомкін». **14 червня 1905 р.** повсталі матроси перебили офіцерів і підняли на щоглі червоний прапор. Проте владі вдалося придушити бунт.

Розвиток революції, її масштаби змусили самодержавство піти на поступки. На початку жовтня розпочався всеросійський

політичний страйк, у якому взяли участь 2 млн осіб. Прагнучи придушити *його*, уряд 14 жовтня запровадив воєнний стан у багатьох містах. Однаке страйк поширювався. І тоді голова уряду граф С. Вітте наполіг на кардинальних реформах. **17 жовтня** Микола II підписав **маніфест**, який «дарував» народові громадянські свободи — недоторканність особи, свободу совісті, друку, зборів, спілок. Декларувалося скликання Державної Думи.

Документ

З царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р., «Про вдосконалення державного порядку...»

«Божою милістю. Ми, Микола Другий,...

Дарувати населенню непорушні основи громадянських свобод на підвалах справжньої недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і союзів.

...залучити... до участі в Думі та в міру можливості... ті класи населення, яких тепер зовсім позбавлено виборних прав...

Установити, як непорушне правило, щоб жодний закон не набрав чинності без схвалення Державної Думи і щоб виборним від народу забезпечена була можливість справжньої участі в нагляді за закономірністю дій поставлених від наших властей.

Закликаємо всіх вірних синів Росії згадати обов'язок свій перед Вітчизною перед нечуваної смуті й разом із нами напружити всі сили для відновлення тиші й миру на рідній землі!».

Маніфест Миколи II
17 жовтня 1905 р.

1. Які основні положення маніфесту 17 жовтня 1905 р.?

2. Як вплинув маніфест на перебіг революції?

Маніфест забезпечив самодержавству досягнення двох позитивних результатів. По-перше, було здобуто прихильність фінансових кіл, від яких залежало надання кредитів Росії французькими, британськими та німецькими урядами. Вони вбачали у маніфесті запоруку впровадження конституційної форми правління в Росії та переходу до парламентаризму. По-друге, маніфест довершив розкол російської опозиції, помірковане крило якої або відкрито вітало його, або сприймало обережно, вважаючи, втім, що основне питання революції вже вирішено. Радикальне крило — соціалісти-революціонери та соціал-демократи — не пішло на компроміс із самодержавством. Із цього розколу царизм згодом скористався, не виконавши більшої частини своїх обіцянок.

Маніфест не зміг зняти всієї гостроти напруженості в суспільстві, а ліберальна опозиція не була спроможна стримати хвилю насильства та очолити революційне піднесення мас. Восени воно продовжувало зростати.

Різко посилився селянський рух. Для боротьби проти повсталих царський уряд використовував регулярні військові частини, вводив надзвичайний стан.

Кульмінацією революції стало *збройне повстання в Москві*, яке розпочалося 7 грудня 1905 р. Його організаторами були більшовики. На придушення виступу було кинуто регулярні військові частини. Протягом 15–18 грудня війська розгромили сили повсталих. Окрім Москви, повстання спалахнули в Катеринославі, Харкові, Новоросійську, на Донбасі. Але й там їх було придушено.

Після поразки Грудневого збройного повстання революційний запал почав слабшати, а царський уряд перейшов у контрнаступ, уявивши напрям на політичну реакцію: обмежив свободу слова, провів масові арешти.

Тим часом розгорнулися вибори до Державної Думи. За виборчим законом право голосу одержали 25 млн громадян. Вибори були багатоступеневими, а права виборців — обмеженими. Дума мала право законодавчої ініціативи та затвердження бюджету, але з великою кількістю застережень.

Барикада в Москві. Грудень 1905 р.

Перша Державна Дума

Система виборів до Державної Думи (І–ІV) Росії

Курії	Кількість виборців на одного виборного		
	За законом від	За законом від	
	11 грудня 1905 р.	3 червня 1907 р.	
1. Землевласницька	2000	230	
2. Міська	7000	-	
№ 1*	-	1000	
№ 2*	-	15 000	
3. Селянська	30 000	60 000	
4. Робітнича	90 000	125 000	

1-ша Державна Дума зібралась у квітні 1906 р. Більшість у Думі належала членам партії конституційних демократів — кадетів (партія лібералів). На другому тижні існування Думи між нею та урядом склалися напружені відносини, бо вона зажадала відставки уряду, а той просто бойкотував її. Коли ж Дума прийняла проект закону з аграрного питання, уряд заявив, що це питання не входить до її компетенції, і 9 липня 1906 р. цар її розпустив і призначив нові вибори. Невдовзі було сформовано новий уряд на чолі з П. Столипіним.

2-га Державна Дума (20 лютого — 3 червня 1907 р.) виявилася ще радикальнішою, ніж перша. До її складу ввійшли 100 депутатів-соціалістів. У ній розгорілася гостра дискусія з двох питань: аграрного та здійснення заходів боротьби проти революціонерів. «Неслухняну» Думу знову було вирішено розпустити. Формальним приводом для цього стала сфабрикована справа проти 55 депутатів — соціал-демократів. Їх звинуватили в підготовці державного перевороту. З червня 1907 р. депутатів — соціал-демократів заарештували та оголосили маніфест про розпуск Думи, а також про зміни у виборчому законі. Цей день вважається завершенням революції.

Причини поразки революції полягали у відсутності єдності, недостатній організованості демократичних опозиційних сил. Не було активної підтримки революційних сил армією. Тим часом царизм отримував з-за кордону зброю та фінансову допомогу. Поразка революції довела опозиції необхідність об'єднання всіх сил для подальшої боротьби проти царизму. Для правлячих кіл стала очевидною необхідність проведення широкої програми економічних і політичних реформ, вжиття ефективних заходів із протидії революційним силам та розширення соціальної бази панівного режиму.

Перша демократична революція в Росії 1905–1907 рр. не розв’язала основних суперечностей розвитку країни. Революція закінчилася поразкою опозиційних сил, проте вона спонукала уряд до проведення низки реформ, сприяла активізації соціально-політичного життя в Росії та розгортанню національно-визвольних рухів народів Російської імперії.

- Які події стали початком першої демократичної революції в Росії?

- Якою була мета революції в Росії?
- Коли було обрано I Державну Думу Росії?

6. Політична реакція в Росії

3 червня 1907 р. російський цар Микола II видав виборчий закон, який зводив нанівець політичні завоювання революції. Згідно з ним поміщики мали становити майже половину виборців, тоді як селяни — близько чверті. Найбільше обмежувалися виборчі права робітників. Лише в деяких промислово розвинених губерніях було створено робітничі курії, які дістали право мати в Думі по одному депутату.

Після виборів до 3-ї Державної Думи більшість депутатських місць посіли поміщики і промисловці. Проте вибори не забезпечили абсолютної більшості жодній із політичних партій. Це дало змогу царському урядові маневрувати між суперечливими інтересами поміщиків і торговельно-промислових кіл, октябрістами й кадетами. То була типова бонапартистська політика влади, змушеної балансувати між різними політичними силами. Політичний режим у Росії періоду 1907–1917 рр. дістав назву *Третъочервневої монархії*.

Водночас царизм широко застосовував репресивний апарат для придушення революційних виступів. За звинуваченнями в політичних злочинах 1907–1909 рр. було засуджено понад 25 тис. осіб, із них до страти — 5 тис. Заохочувалася провокаційна активність чорносотенних організацій — «Союзу російського народу» та «Союзу Михаїла Архангела». У боротьбі проти страйкарів промисловці застосовували «чорні списки». Ліквідовувалися профспілкові організації. Організаторів селянських виступів без суду і слідства забивали батогами чи відправляли на заслання до віддалених губерній. Було ліквідовано автономію вищих навчальних закладів. Багатьох студентів за революційну діяльність виганяли з навчальних закладів, віддавали в солдати.

У період реакції різко скоротилася кількість членів політичних партій. Так, зокрема, лави РСДРП до початку 1908 р. порідшали вдесятеро. Але найбільшого удару зазнали національні рухи пригноблених народів.

- Що називають третьочервневим переворотом?

7. Реформи Столипіна

Царський уряд розумів, що самими лише репресіями запобігти революції неможливо. Слід було створити соціальну опору монархістському режимові, яку він утратив під час революції. Для реалізації цього завдання голова уряду *П. Століпін*, який перебував на цій посаді в 1906–1911 рр. запропонував провести

Микола II

П. Столипін (третій ліворуч) під час знайомства з хутірським господарством неподалік Москви, жовтень 1910 р.

агарну реформу. Уряд відмовився від політики, спрямованої на консервацію тогоджасних аграрних відносин, і вдався до руйнування «общини». Столипін вважав безглаздям штучне стримування об'єктивного процесу поширення товарно-грошових відносин у сільському господарстві; низкою законодавчих актів він дозволив закріплювати у приватну власність ділянки «общинної» землі, що були в користуванні селян. Одержані надільну землю у власність, селянин мав можливість об'єднати свої ділянки в одну, так званий відруб, залишаючись на старому місці проживан-

ня, або ж переселявся на хутір, побудований на власній землі.

У перебігові реформ активізувалася діяльність створеного ще у 80-х рр. XIX ст. Селянського поземельного банку. Він скуповував за високими цінами землю у великих землевласників, подрібнював її на ділянки і в кредит продавав селянам. Поміщики охоче продавали землю. В Україні з 1906 р. по 1910 р. через банк було продано 480 тис. десятин землі.

Ще одним складником реформи стало переселення на вільні землі Сибіру. Так, за Урал переселилося майже 3 млн осіб. Щоправда, 500 тис. із них згодом повернулися назад.

Столипін правильно розрахував соціально-економічні та політичні наслідки реформи. Проте вона наразилася на опір як з боку правих, що не були зацікавлені в руйнуванні традиційного сільського устрою, так і з боку соціалістів, які, розраховуючи на майбутню революцію, не бажали зменшення соціальної напруженості на селі. Селяни, побоюючись втратити єдине джерело існування, теж чинили опір реформі. Цар Микола II, не усвідомлюючи того, що Столипін рятував і його трон, і Росію від страшного майбутнього, відправив «незручного» прем'єр-міністра у відставку. Після вбивства П. Столипіна в Києві реформа зійшла нанівець.

Отже, потенціал реформи не було розкрито повною мірою, а її мети не досягнуті. Вона досягла успіху там, де був високим рівень інтенсивності товарного сільського господарства — в Україні, Балтії, Поволжі. Всього з «общини» на хутори й відруби вийшло 26% господарств, які давали половину товарного хліба. З «общини» було вилучено 22% земель. Завдяки реформі Росія збільшила експорт хліба: у 1913 р. він становив 647,6 млн пудів.

Столипінська реформа започаткувала юридичне оформлення права власності на землю численного класу дрібних земельних власників,

- Коли здійснювалися реформи П. Столипіна? Яка їх була головна мета?

Висновки

Кримська війна мала суттєвий вплив на міжнародні відносини у Європі. Зокрема, Росія втратила можливості для того, щоб відігравати провідну роль у справах континенту, які зберігала після перемоги, здобутої над Наполеоном I.

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. в Російській імперії стали поворотним пунктом у її історії, межею між старою та новою Росією. Однак те, що вони здійснювалися правлячою верхівкою, обумовило їхню відокремленість. Жодних змін у політичній сфері Росії не відбулося. Вона залишалася абсолютною монархією, без представницьких органів влади, багатопартійності, чітко окреслених громадянських прав і свобод.

Відсутність політичних свобод, панування самодержавства породили рух народників, які, не цураючись будь-яких засобів, намагалися його повалити. Але навіть убивство царя в 1881 р. не змінило ситуацію.

Остання четверть XIX ст. характеризується стрімким економічним розвитком Росії, зламом її традиційних життєвих підвалин. Завершення процесу промислової революції збіглося з періодом початку індустріалізації, що породжувало поєднання новітніх і вже застарілих форм економічного життя.

Після ліберальних реформ Олександра II настав період зміцнення підвалин самодержавства за часів правління Олександра III. Але це не могло стимулювати розвиток революційного руху. На початку ХХ ст. на його чолі стали соціал-демократи, які в умовах підпільної діяльності зуміли розбурхати суспільство.

У 1905 р. в Росії спалахнула перша революція. Хоча вона і зазнала поразки, царизм змушений був погодитися на існування Державної Думи і почати певні реформи. Най масштабнішою стала столипінська аграрна реформа. Але вони не вирішили головного завдання: підвести новий соціальний підмурівок під самодержавство.

Закріпимо знання

- Чому російський уряд пішов на проведення селянської реформи?
- Яке значення для розвитку Росії мали реформи 60–70-х рр. XIX ст.?
- Яку роль у розвитку економіки Росії відіграво масове будівництво залізниць?
- Що зумовлювало високе соціальне напруження в російському суспільстві у другій половині XIX — на початку ХХ ст.?
- Чому в русі проти самодержавства в Росії марксизм витіснив ідеологію народництва? Що зумовило появу тероризму в Росії?
- У чому полягали суперечності розвитку Росії наприкінці XIX — на початку ХХ ст.? Поміркуйте, які негативні та які позитивні аспекти мало проникнення іноземного капіталу в Росію.

7. Що зумовлювало переорієнтацію зовнішньої політики Росії в другій половині XIX — на початку ХХ ст.?
8. Яка головна причина вибуху революції 1905–1907 рр.? Чому маніфест 17 жовтня 1905 р. розколов демократичний табір? У чому полягають основні підсумки революції 1905–1907 рр.?
9. Якими були мета і наслідки столипінської реформи?
10. Назвіть основні риси Третьочервневої монархії.

§ 19. Австро-Угорщина — дуалістична монархія. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. Утворення нових незалежних держав на Балканах

За цим параграфом ви зможете:

- пояснювати, як відбулося перетворення Австрійської імперії на дуалістичну монархію;
- характеризувати розвиток Російської та Австро-Угорської імперій;
- вказувати на особливості державного устрою Австро-Угорщини й політики її влади.

Пригадайте:

1. Якими були особливості революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії?
2. Визначте причини, основні події та результати революції 1848–1849 рр. в Угорщині.

1. Утворення Австро-Угорщини

50–60-ті рр. ХІХ ст. стали складним періодом у розвитку Австрійської імперії. Вона поступово втрачала позиції впливової європейської держави. Болючим ударом для Австрії стала поразка у війні з Францією та П'емонтом у 1859 р., унаслідок якої вона втратила одну зі своїх найбагатших провінцій — Ломбардію.

Ю. Косак. Австрійські улани під час австро-пруської війни

Напружену залишалася ситуація в Угорщині. Після поразки революції 1848–1849 рр. і встановлення режиму реакції угорці не припиняли визвольного руху. У 1853 р. в країні виникли таємні групи, які підтримували зв'язки з Л. Кошутом, що перебував за кордоном. Вони займали-

ся підготовкою збройного повстання проти австрійського панування. Водночас помірковане місцеве дворянство також виступало проти того, щоб Угорщина була однією з провінцій імперії, якою керували австрійські чиновники. Склікані в Буді у літку 1861 р. Державні збори стали одностайно вимагати відновлення незалежності Угорщини. Імператор Франц-Йосиф I розпустив бунтівне зібрання, але був змушений розпочати переговори з угорською опозицією.

У результаті поразки у війні з Пруссією Австрія була змушенена назавжди піти з Німеччини та Італії (вона втратила Венецію). Це змусило віденський уряд піти на поступки Угорщині. За висловом одного з тогочасних політиків: «Мир з Угорчиною означає для Австрії бути чи не бути, і цей мир необхідно укладати швидко».

У лютому 1867 р. було підписано австро-угорську угоду, яка перетворила Австрійську імперію на дуалістичну (подвійну) Австро-Угорську монархію, що складалася з двох самостійних у внутрішніх справах держав.

- Коли утворилася Австро-Угорська дуалістична монархія?

Герб Австро-Угорської імперії

Франц-Йосиф I

2. Особливості розвитку Австро-Угорщини

Австро-Угорщина як дуалістична монархія утворилася в 1867 р. і проіснувала до 1918 р. Основою її стабільності був австро-угорський компроміс, який згодом був доповнений і австро-польським.

Вона складалася з двох частин: Цислейтанії (Австрійська імперія), що об'єднувала Австрію, Чехію, Моравію, Сілезію, Гарц, Істрію, Трієст, Далмацію, Буковину, Галичину та Крайну і Транслейтанію (Угорське королівство), що включала Угорщину, Трансільванію, Фіуме й Хорвато-Славонію.

Австро-Угорщина була однією з найбільших держав Європи, проте не мала заморських колоніальних володінь. На її території проживали різні народи, жоден з яких не становив більшості.

Найчисленнішими були австрійці (23,5% населення) та угорці (19,1%), потім — чехи та словаки (16,5%), серби й хорвати (16,5%), поляки (10%), українці (8%), румуни (6,5%), словенці, італійці, німці та інші народи. Переважна більшість із них жили компактними групами, що сприяло розвитку національно-визвольного руху та посиленню відцентрових тенденцій. До національних суперечностей додавалися й релігійні, оскільки в країні діяло кілька церковних конфесій — католицька,

протестантська, православна, уніатська та ін. Територіальний устрій держави був улаштований таким чином, щоб в одній адміністративній одиниці опинилося дві конкуруючі нації, одній із яких надавалися деякі політичні переваги (німці й чехи, українці й поляки, угорці й хорвати тощо).

Імператор Австрії водночас був і королем Угорщини, правителем єдиних королівсько-імператорських інститутів — військового відомства, іноземних справ і фінансів. Австрія та Угорщина мали свої парламенти й уряди, склад яких затверджувався імператором.

Важливу роль у внутрішньому житті відігравала армія, яка стала привілейованою частиною суспільства й поглинала більшу частину державних видатків. Пропаганда формувала в масовій свідомості образ могутньої імперської армії та флоту.

В імперії не існувало загального виборчого права. Право голосу мали лише власники якогось майна. У районах компактного проживання деяких національностей діяли власні конституції, існували місцеві парламенти (сейми) й органи самоврядування.

Економіку Австро-Угорщини в другій половині XIX — ХХ ст. характеризували слабкі темпи розвитку промисловості, відстале сільське господарство, нерівномірність економічного розвитку окремих регіонів, орієнтація на самозабезпечення.

Австро-Угорщина була середньорозвиненою аграрно-індустріальною країною. Переважна більшість її населення була зайнята у сільському й лісовому господарстві (понад 11 млн осіб). Низький рівень сільського господарства визначали поміщицькі маєтки, де використовувалася ручна праця найmitів.

В Австро-Угорщині відбувалися ті самі економічні процеси, що й в інших розвинених капіталістичних країнах: концентрація виробництва й капіталу, збільшення інвестицій. За окремими валовими показниками (виплавка сталі) імперія в другій половині XIX ст. випередила Англію і Францію. Промислово розвиненими були Австрія й чеські землі. Шість найбільших монополій контролювали видобуток майже всієї залізної руди й понад 90% виробництва сталі. Металургійний концерн «Шкода» в Чехії був одним із найбільших підприємств європейської військової промисловості. Але загалом же в Австро-Угорщині переважала дрібна й середня промисловість. Характерно особливістю економіки імперії була її технологічна відсталість, погана забезпеченість новітньою технікою та відсутність новітніх галузей промисловості. Німецький і французький капітал активно інвестувався в базові галузі промисловості — видобуток нафти, металургію, машинобудування.

Промисловість і сільське господарство працювали на потреби власного ринку. Імпорт, як і експорт товарів, був незначним і ледве досягав 5%.

Завод «Шкода» у XIX ст.

У країні налічувалося до мільйона чи-
новників — удвічі більше, ніж робітників.
Та й на кожні десять селян припадало по
одному уряднику. Бюрократизм досяг не-
чуваних розмірів. Своєю чергою, це при-
зводило до різких соціальних контрастів.
Загальний рівень життя був дуже низь-
ким. Різний рівень життя був у столиці та
в провінційних містах.

Багатонаціональна Австро-Угорська імперія на початку ХХ ст. зазнавала гли-
бокої кризи внаслідок піднесення націо-
нальних і робітничого рухів. Національні
рухи з чітко визначеними відцентровими
тенденціями й метою створення власних
незалежних держав формувалися в другій
половині XIX ст. Це було пов'язано
з процесом становлення національної ін-
телігенції. Саме вона була носієм духу во-
лелюбності, ідеї самостійності й шукала
засоби для прищеплення цих ідей масам.

Першим таким засобом була боротьба за мову — за національну мову викладання
в школах, університетах, за національну мову літератури, за рівні права націо-
нальних мов у діловодстві та в армії. Цей рух очолювали культурно-освітні това-
ристства: «Національна ліга» (італійські землі), «Матиця Школьська» (чеські землі),
«Матиця Словенська» (Словаччина), «Народний дім» (Галичина) та ін. Вони були
засновниками національних шкіл і літературних часописів. Під їхнім тиском
у 1880 р. Віденський університет був змушений встановити на чеських землях рівноправність ні-
мецької та чеської мов в офіційному діловодстві. В окремих національних землях
утворювалися масові молодіжні організації, наприклад чеська військово-спортив-
на організація «Сокіл». Вона об'єднала десятки тисяч юнаків і дівчат, проводила
націоналістичні мітинги. Усе це сприяло формуванню національної самосвідомо-
сті, і напередодні Першої світової війни більшість підданих Австро-Угорської ім-
перії були вже сформованими громадянами майбутніх суверенних держав.

У зовнішній політиці правлячі кола орієнтувалися на союз із Німеччиною. За-
гарбницькі наміри були спрямовані на Балкани, де вони стикалися з інтересами
Росії.

- Що таке Цислейтанія і Транслейтанія?
- Які землі Австро-Угорщини були найбільш економічно розвиненими?
- На союз із якою країною орієнтувалися правлячі кола Австро-Угорщини?

Віденський майдан у XIX столітті.

Будівля місця перебування «Матиці
Словенської»

3. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. Берлінський конгрес

Після поразки в Кримській війні 1853–1856 рр. основним змістом зовнішньої політики російського уряду стала боротьба за ліквідацію важких умов Паризького мирного договору. У 1870 р., скориставшись франко-прусською війною, Росія відмовилася виконувати умови Паризького договору про заборону тримати на Чорному морі військово-морський флот. Як наслідок, Росія активізувала свою політику на Балканах, узявши курс на розвал Османської імперії через підтримку національно-визвольних рухів. Росія намагалася утвердитися і в Румунії, повернути частину Бессарабії та встановити контроль над протоками Босфор і Дарданелли.

Улітку 1875 р. спалахнуло повстання в Боснії та Герцеговині, яке започаткувало балканську (східну) кризу. *Балканська криза (1875–1878 рр.)* стала наслідком загострення суперечностей між європейськими державами в Південно-Східній Європі, внутрішньополітичної кризи Османської імперії, піднесення національно-визвольної боротьби пригноблених народів Балкан (у квітні 1876 р. почалося повстання в Болгарії, улітку того ж року війну проти Туреччини розпочали Сербія та Чорногорія).

Туреччина, підбурювана Англією, відхилила пропозицію Росії про мирне врегулювання конфлікту зі слов'янськими народами. Царський уряд у квітні 1877 р. оголосив війну.

Воєнні дії розгорнулися на Балканах і в Закавказзі. Наприкінці червня 1877 р. російська армія здобула стародавню столицю Болгарії місто Тирново, у липні захопила *Шипкинський перевал* та утримала його, відбивши численні контратаки турецької армії, а в листопаді взяла штурмом сильну фортецю *Плевну*. У грудні російські війська захопили Софію. У січні 1878 р. основні сили російської армії перейшли Балканські гори. Почався загальний наступ російських військ. Турки були розгромлені під Філіппополем (зараз місто Пловдив), а потім без бою залишили Адріанополь (Едірне). Нові перемоги було здобуто на Кавказі.

О. Попов. *Битва за Шипкинський перевал*

Над Туреччиною нависла загроза цілковитого розгрому. Це налякало Англію та Австро-Угорщину, оскільки призвело б до зміщення могутності Росії. Англія ввела свій флот у Мармурове море, погрожуючи Росії розірвати дипломатичні відносини, якщо вона захопить Константинополь. Австро-Угорщина заявила протест проти продовження воєнних дій.

Росія не була готова до нової великої війни з європейськими державами. Командування зупинило війська в містечку **Сан-Стефано** (поблизу Стамбула),

і 19 лютого 1878 р. тут було підписано прелімінарний (попередній) мирний договір. Він передбачав створення автономного князівства Болгарії, проведення Туреччиною реформ у Боснії та Герцеговині, визнання незалежності Румунії, Сербії та Чорногорії, передачу Росії Південної Бессарабії, а Румунії — Північної Добруджі; в Азії Росія отримала міста Ардаган, Карс, Батум, Баєзет.

Сан-Степанський мирний договір означав крах багатовікового османського панування в Південно-Східній Європі. Під егідою Туреччини залишалася лише незначна частина її земель.

Англія та Австро-Угорщина були невдоволені договором у Сан-Степано, зажадали перегляду його умов на Європейському конгресі й почали погрожувати Росії війною. Царський уряд змушений був погодитися на скликання конгресу, який відбувся влітку 1878 р. в Берліні.

Вигідні Росії та балканським народам умови Сан-Степанського миру було переглянуто й погіршено. Болгарію поділили на три частини, і тільки Північна Болгарія здобула свою державність. Територіальні надбання Чорногорії та Сербії зменшувалися. Боснію та Герцеговину окупувала Австро-Угорщина. Англії дістався острів Кіпр, який став плацдармом для її експансії в Єгипет. У Закавказзі за Росією залишилися лише Карс, Ардаган і Батум.

Берлінський конгрес відіграв важливу роль у розвитку міжнародних відносин. До позитивних рис можна зарахувати те, що він забезпечив розв'язання багатьох європейських суперечностей мирним шляхом. Вдалося зрушити з мертвої точки «східне питання», яке обминули під час Віденського конгресу. Майже до кінця століття в Європі було знято напруження.

- Які країни Балканського півострова здобули незалежність в результаті російсько-турецької війни 1877–1878 рр.?
- Який договір підбив остаточні підсумки російсько-турецької війни?

М. Дмитрієв-Оренбурзький.
Капітуляція турків під Никополом

А. фон Вернер. *Берлінський конгрес*

- Які рішення були укладені на конгресі? Які країни відігравали на ньому головну роль?

4. Нові національні держави на Балканах у системі міжнародних відносин

Проголошення незалежності Сербії, Болгарії та Румунії не розв'язало проблеми Балкан. Правителі нових держав не вважали, що справа національного об'єднання своїх країн остаточно розв'язана. Князь Сербії **Мілан Обренович**

Мілан Обренович

вважав, що Росія основну ставку зробила на Болгарію, і це не дозволило йому об'єднати всі сербські землі. Тому у своїй зовнішній політиці він узяв курс на Австро-Угорщину. У 1881 р. Сербія з Австро-Угорчиною підписала договір про те, що відмовляється від претензій на Боснію і Герцеговину. Австро-Угорщина, свою чергою, підтримала ідею перетворення Сербії на королівство з необмеженою владою М. Обреновича. Новий король у 1885 р. вирішив здійснити невелику переможну війну проти Болгарії, але був ущент розгромлений. Поразка змусила короля відмовитися від одноосібної влади. За конституцією 1888 р. Сербія ставала конституційною монархією. Проти політики М. Обреновича, а згодом його сина Александра, який фактично скасував конституцію, у Сербії зріла опозиція, на чолі якої стояв Нікола Пашич. Останньою краплею стало одруження Александра з жінкою із сумнівною репутацією. У ніч на 11 червня 1903 р. стався переворот. Монарха та його наближених було вбито. Королем Сербії було проголошено **Петра I Карагеоргієвича** (1903–1921 рр.).

Новий король почав проводити протекціоністську політику, яка сприяла формуванню власної промисловості й національної буржуазії.

Новий курс викликав напруженість у відносинах з Австро-Угорчиною. У 1906 р. між двома країнами розпочалася «митна війна», яка завершилася перемогою Сербії та укладенням рівноправної торговельної угоди. У 1908 р. Сербія та Австро-Угорщина опинилися на межі війни через анексію Австро-Угорчиною Боснії та Герцеговини. Лише те, що Росія тоді не змогла б надати допомогу, змусило Сербію утриматися від розгортання бойових дій.

Боснійська криза прискорила створення союзу у 1912 р. між Сербією, Болгарією, Грецією та Чорногорією, спрямованого проти Туреччини.

Подібні процеси відбувалися в Болгарії. Після проголошення незалежності країни її трон за рекомендацією російського царя Александра II посів представник німецької герцогської династії **Александр Баттенберг**. Але правитель Болгарії не виправдав сподівань Росії та взяв курс на союз із Німеччиною та Австро-Угорчиною. Це було викликано тим, що Росія виявилася нездатною відстоюти кордони Бол-

Петр I Карагеоргієвич

гарії за Сан-Стефанським договором. Зрештою, від 1883 р. Росія зарахувала Болгарію до своїх ворогів.

У 1885 р. в Південній Болгарії, що ще перебувала під владою Туреччини, спалахнуло повстання. Повсталі проголосили об'єднання двох частин країни. А. Баттенберг став королем усієї Болгарії, яка стала єдиною в березні 1886 р.

У серпні 1886 р. в Болгарії відбувся переворот, організований проросійськими силами. Ale новий уряд знову очолили проавстрійські налаштовані представники, а новим правителем було обрано німецького принца **Фердинанда Саксен-Кобурзького**. Болгарія продовжувала залишатися у сфері впливу Німеччини та Австро-Угорщини. У 1908 р. Болгарія остаточно проголосила свою повну незалежність від Османської імперії, а також була проголошена царством.

Найменшою і найвідсталішою державою була Чорногорія. Тут правив князь **Петро II Негош (1860–1918)**. Незначна промисловість перебувала в руках італійського та австрійського капіталу. Державний бюджет формувався на основі російських субсидій.

На початку століття через відверте невдоволення родової (племінної) знаті князь був змушений вдатися до реформ.

Наприкінці 1905 р. було скликано скупщину, що прийняла конституцію, згідно з якою в Чорногорії встановлювалася спадкова монархія на чолі з князем. Чорногорія була найнадійнішим союзником Сербії.

Не менш складно відбувалася зовнішньополітична орієнтація Румунії. У 1881 р. вона була проголошена королівством на чолі з німецькою династією. У правлячій еліті було сильним прагнення створити Велику Румунію, до складу якої, крім існуючих володінь, увійшли б Трансільванія, Бессарабія та Буковина. Ale щоб здобути ці землі, потрібно було йти на конфлікт із Росією та Австро-Угорчиною. Румунія обрала орієнтацію на Австро-Угорщину, яка обіцяла їй підтримку в боротьбі за Бессарабію.

► Які країни боролися за вплив на Балканах?

Александр
Баттенберг

Фердинанд Саксен-
Кобурзький

Петро II Негош

5. Формування Балканського союзу

На початку ХХ ст. — на Балканах зіткнулися інтереси держав, переділених на два військово-політичні блоки. Основними суперниками в цьому регіоні були, з одного боку, Росія, з іншого — Австро-Угорщина та Німеччина. Росія прагнула створити союз балканських держав, вбачаючи в ньому запоруку успішної боротьби за свою гегемонію на Балканах. Тогочасне міжнародне становище сприяло планам Росії. Після молодотурецької революції 1908 р., а надто після поразки Туреччини у війні проти Італії за володіння Лівією (1911 рр.), Росія та правлячі кола балканських держав вважали ситуацію, то склалася, сприятливою для розподілу європейських володінь Османської імперії. Щоправда, становище ускладнювалося взаємними суперечностями між Балканськими державами. Напередодні війни проти Туреччини між Балканськими державами відбулися тривалі дипломатичні переговори про створення військово-політичного союзу. Ще у квітні 1911 р. сербський уряд запропонував Болгарії укласти угоду про розподіл сфер впливу в Македонії. Ця пропозиція успіху не мала, позаяк Болгарія претендувала на всю Македонію.

У жовтні переговори відновилися, і 29 лютого 1912 р. було укладено болгарсько-сербську угоду про дружбу і союз, яка мала таємний додаток. Договір підтверджував взаємні гарантії державної незалежності й територіальної цілісності Сербії та Болгарії, надання допомоги в разі іноземної агресії або війни проти Туреччини. У таємному додатку закріплювався територіальний розподіл тогочасних турецьких володінь. До Сербії відходили частина Македонії та Північна Албанія з виходом до Адріатичного моря. Болгарії дісталася більша частина Македонії та Фракії. Долю північно-східної частини Македонії мав вирішити російський цар.

Болгарсько-сербський військово-політичний союз був доповнений угодою з Грецією та Чорногорією. Болгарсько-грецькі переговори велися за участю Англії та завершилися підписанням у травні 1912 р. договору. Але кордонів Македонії визначено не було.

Восени 1912 р. формування Балканського союзу завершилося. Залишалося знайти привід для початку війни.

► Коли було сформовано Балканський союз? Які країни до нього входили?

6. Перша Балканська війна

Улітку 1912 р. на території Албанії вибухнуло повстання Його жорстоко придушили турецькі війська. Це прискорило оголошення війни Туреччині.

Бойові дії почались у жовтні 1912 р. Болгарська армія розгорнула успішний наступ у Східній Фракії та в напрямку на Стамбул (Константинополь). Турецькі

Балканський союз.
Французька листівка

війська відійшли на заздалегідь підготовлені позиції Чаталжа за 40 км від Константинополя.

Сербська армія вступила до Скоп'є (найбільше місто Македонії) та через Албанію вийшла до Адріатичного моря. Це занепокоїло Австро-Угорщину, яка зосередила свої війська на кордоні з Сербією. Греція захопила м. Салоніки. Військо Чорногорії оточило фортецю Скадар (Шкодер). У листопаді 1912 р. Туреччина попросила перемир'я. Болгарський цар Фердинанд цю пропозицію відхилив. Болгарська армія почала штурм укріплень Чаталжа, але невдало. Це змусило сторони сісти за стіл переговорів у Лондоні. У них узяли участь представники великих держав, які фактично й вирішували балканське питання.

Поки його обговорювали дипломати, у Туреччині в січні 1913 р. стався державний переворот. Новий турецький уряд, підбурюваний Німеччиною та Австро-Угорчиною, ухвалив рішення про продовження війни. Але в березні 1913 р. турецькі війська зазнали поразки. Болгари захопили фортецю Адріанополь.

Туреччина знову запросила перемир'я, яке було укладено у квітні 1913 р.

Під час переговорів розгорілася гостра дискусія між Болгарією, з одного боку, і Сербією та Грецією — з іншого. Приводом до цього стала проблема розподілу те-

Я. Весін. Атака болгарських військ на турецькі позиції

Балканський півострів до Першої Балканської війни

Балканський півострів після Константинопольського миру

риторії у Македонії. Справа дійшла до того, що болгарський цар Фердинанд дав згоду на ведення переговорів про створення болгарсько-турецького союзу.

Нарешті, у травні 1913 р. сторони підписали Лондонський мирний договір, за яким Туреччина поступалася своїми володіннями на захід від лінії Мідія — Енос і деякими островами в Егейському морі. Розподіл відвойованих територій мав відбутися перегодом.

- Які причини першої Балканської війни?

7. Друга Балканська війна

Після укладення Лондонського мирного договору розбіжності між Болгарією, Сербією та Грецією набули виняткової гостроти. Німеччина та Австро-Угорщина докладали значних зусиль, щоби посилити ці суперечності. Головною їх метою був розвал проросійського Балканського союзу. Зрештою, так і сталося. У травні 1913 р. було укладено таємний сербсько-грецький союз, спрямований проти Болгарії. Сербія та Греція домовилися між собою про поділ Македонії.

У червні 1913 р. болгарські війська напали на своїх колишніх союзників. Почалася друга Балканська війна. Сербська армія зупинила болгар і перейшла в контраступ. Греки війська також вели успішні бойові дії в Егейській Македонії. Війну Болгарії оголосила й Чорногорія. Болгари були змушені відійти до старого кордону. Відтак на Болгарію напала Румунія, яка претендувала на Південну Добруджу, а також Туреччина, яка знову захопила Східну Фракію з Адріанополем.

Болгарський уряд запросив мир, що був підписаний 10 серпня у Бухаресті. Згідно з договором західна й центральна частини Македонії відійшли до Сербії, південна (Егейська) — до Греції, Південна Добруджа — до Румунії, а Східна Фракія — до Туреччини. У складі Болгарії залишилася частина Македонії (Пиринська).

Унаслідок Балканських війн кардинально змінилося становище на Балканському півострові. Туреччина, позбувшись усіх своїх європейських володінь, втратила значення як європейська держава. Терени й населення Сербії та Чорногорії зросли майже вдвічі. Македонію переділили на три частини. З'явилася нова держава Албанія (1912 р.), що позбавило Сербію можливості мати вихід до Адріатичного моря. Крім Туреччини, найбільше постраждала Болгарія. Це підштовхнуло її до союзу з Німеччиною. Тим часом Сербія потрапила в залежність від Антанти, що відразу загострило її відносини з Австро-Угорщиною.

Отже, Балканські війни не вирішили нагальних проблем. Атмосфера ворожнечі та втрачених надій стала приводом до но-

Сербські війська

вих дипломатичних інтриг, що перетворило Балкани на «пороховий погріб» Європи, який вибухнув у 1914 р.

- Що спричинило другу Балканську війну?
- Яка нова держава постала на Балканах в результаті Балканських війн?

Висновки

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. криза Австрійської імперії привела до її перетворення на дуалістичну монархію — Австро-Угорщину.

Специфічними рисами розвитку Австро-Угорщини були: відсутність заморських володінь, оскільки всі її землі були розташовані в центрі й на сході Європи; багатонаціональний характер державного устрою, що поєднував елементи централізованої та федеративної монархії; інтенсивний розвиток національної свідомості народів окраїн, що зумовило місцевий сепаратизм.

Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. сприяла здобуттю незалежності низці держав Балканського півострова. Проте національно-визвольна боротьба народів Балканського півострова проти османського панування не була завершена. Наприкінці XIX ст. на Балканах зіткнулися інтереси провідних країн світу. Зрештою, Балкани на початку ХХ ст. стали «пороховим погребом» Європи.

Закріпимо знання

1. Як відбулося утворення Австро-Угорщини?
2. Які особливості розвитку Австро-Угорщини наприкінці XIX — на початку ХХ ст.?
3. Австро-Угорщину іноді називають «клаптиковою імперією». Чи погоджуєтесь ви з таким твердженням?
4. Що сприяло перемозі Росії у війні з Туреччиною у 1877–1878 рр.? Чому Росії не вдалося повною мірою скористатися перемогою у війні?
5. З'ясуйте специфіку політики Австро-Угорщини на Балканах.
6. Як розвивалася національно-визвольна боротьба народів Балканського півострова, що перебували під владою Османської імперії?
7. Які територіальні зміни сталися на Балканському півострові після Балканських війн?
8. Чому Балканські війни не вирішили проблеми Балкан?
9. Яку роль відігравали великі держави під час конфлікту на Балканах? Чому Балкани називали «пороховим погребом» Європи?

Узагальнення знань за розділом «Європа та Америка в останній третині XIX — на початку ХХ ст.»

- Складіть перелік найважливіших подій, що мали місце в провідних державах світу в останній третині XIX — на початку ХХ ст.
- Назвіть імена видатних історичних осіб провідних держав світу, що визначали їхній розвиток в останній третині XIX — на початку ХХ ст.
- Поясніть значення понять і термінів: «індустріальне суспільство», «науково-технічна революція», «корпорація», «монополія», «капіталізм», «інвестиції», «трудова еміграція», «демократія», «світова політика», «тред-юніони», «днопартійна система», «антимонопольне законодавство», «расова політика», «сегрегація», «міжнародний робітничий рух», «інтернаціонал», «модернізація», «реформа», «народництво», «тероризм», «соціал-демократія», «Паризька комуна», «ІІІ республіка», «експансіонізм», «громадянська війна», «дуалістична монархія», «урядовий курс», «соціальні реформи».
- Як відбувалася модернізації Росії в другій половині XIX — на початку ХХ ст.? Чому це називають «революцією зверху»?
- Визначте основні причини посилення нерівномірності економічного й політичного розвитку європейських країн і США та наслідки цього явища.
- Схарактеризуйте процес завершення формування індустріального суспільства в провідних державах Європи та США. Які нові явища в розвитку провідних країн світу мали місце в останній чверті XIX — на початку ХХ ст.?
- Складіть порівняльну таблицю розвитку провідних країн Європи та США.

Критерії порівняння	Англія	Франція	Німеччина	США
Риси політичного життя				
Риси економічного розвитку				
Соціальні процеси				
Робітничий соціальний рухи				
Принципи й напрямки зовнішньої політики				

РОЗДІЛ IV

Пробудження Азії. Міжнародні відносини (друга половина XIX — початок XX ст.)

§ 20. Японія

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати соціально-економічний і політичний розвиток Японії в другій половині XIX ст.;
- розповідати про революції Мейдзі і реформи 70–80-х рр. XIX ст.;
- визначати причини та напрямки зовнішньополітичної експансії Японії.

Пригадайте:

1. Яка європейська країна першою проникла до берегів Японії?
2. Що таке колоніалізм?

1. Крах політики самоізоляції

На початку XVII ст. владу в Японії захопив сьогун (полководець) Токугава Ієясу. Японський імператор (мікадо) утратив реальну владу (сьогун не знищив імператора, оскільки, згідно з синтоїзмом — японською релігією — він є живим богом) і був із родиною ізольований у місті Кіото, де навіть не мав права спілкуватися з князями. Сьогун, захопивши владу, поклав край одній із найголовніших проблем країни — усобиці князів. Це було зроблено шляхом періодичного брання в заручники князів або їхніх родин.

У середині XVII ст. сьогун Токугава Ієміцу прийняв рішення про «закриття країни», боячись, що європейці поступово підкорять Японію. Усіх європейців було знищено або вигнано з країни, виняток був зроблений для голландців, яким відкрили для торгівлі єдиний порт — Нагасакі.

Ізоляція Японії від зовнішнього світу була здійснена насамперед із метою збереження давніх традицій. Поширення християнства під впливом католицьких місіонерів (особливо португальських) набуло загрозливого характеру. Поряд із закриттям країни було заборонено християнство та знищено всіх його прихильників у Японії.

У середині XIX ст. Японія потрапила у поле зору США, європейських держав і Росії. Насамперед, Японія представляла інтерес для США як перевалочна база амери-

У 1853 р. на острів Хонсю прибула американська військова ескадра на чолі з командором Метью К. Перрі. Він передав японцям листа від президента США, у якому висловлювалося бажання встановити з Японією дипломатичні відносини. Японці попросили час на роздуми. Наступного року ескадра М. К. Перрі з десятком бойових кораблів знову з'явилися біля берегів Японії. М. К. Перрі, погрожуючи інтервенцією, примусив сьогуна підписати японсько-американський договір про відкриття для торгівлі зі США двох портів, а також американське консульство в одному з них. Незабаром подібні договори з Японією підписали Росія, Англія, Франція, Нідерланди. Згодом ці договори набули нерівноправного характеру. Громадяни цих країн отримали право недоторканності на території Японії. Японія зобов'язувалася надати пільги в торгівлі цим країнам. Японія опинилася перед загрозою колонізації.

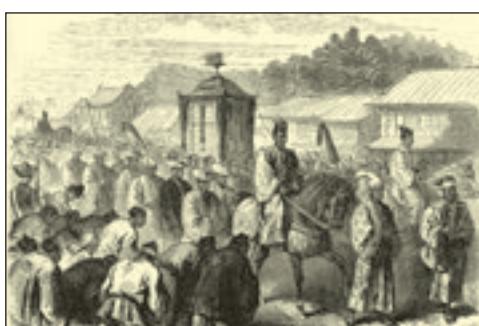

канських суден, що ходили в північних водах Тихого океану, як зручний плацдарм для зміцнення американських позицій на Далекому Сході і, насамперед, у Китаї, де домінували англійці. У 1854 р. під жерлами гармат американського флоту японці були змушені «відкрити» свою країну.

► У якому році відбулося «відкриття» Японії?

2. Революція (переворот) Мейдзі

Проникнення європейців та американців до Японії підрвало авторитет традиційної влади сьогуна. Проти його влади виникла сильна опозиція, що привело до громадянської війни (1863–1868 pp.), яка ускладнювалася втручанням іноземних держав. У 1866 р. помер сьогун Іемоті, який уособлював світську владу, а у 1867 р. — імператор Комей, який представляв релігійну владу. У країні з новою силою спалахнула боротьба за владу. Нового 14-річного імператора Муцухіто підтримували самураї півдня Японії, містяни, селяни.

Імператор Муцухіто переїжджає до Токіо

У січні 1868 р. війська імператора, що мали європейську зброю, розгромили війська сьогуна, а в травні вступили до столиці сьогуна Токіо (Едо). Так імператор об'єднав світську й духовну влади. Роки його правління (до 1912 р.) дістали назву **Мейдзі** («освічене правління»).

Революція (переворот) Мейдзі започаткувала радикальні соціальні, політичні та економічні зміни в японському суспільстві. Відбулася швидка модернізація країни на

основі застосування іноземного досвіду з урахуванням національних традицій, створення могутнього промислового потенціалу з необхідними для цього нововведеннями в політичних інститутах, правових нормах тощо.

- У якому році в Японії відбулися події, що увійшли в історію під назвою «революція (переворот) Мейдзі»?

3. Реформи 70–80-х рр. XIX ст. Особливості економічного розвитку.

На відміну від Китаю, де традиціоналізм і консерватизм перешкоджали прийняттю європейських нововведень, молодий імператор Японії Муцухіто рішуче вдався до творчого запозичення досвіду Європи. Японська цивілізація виявилася більш сприйнятливою для зовнішніх впливів, зокрема європейських.

Розвиток Японії в останній третині XIX ст. прискорився. Реставрація влади імператора супроводжувалася усуненням від управління державою тих князівських кланів, які чинили опір проведенню актуальних реформ.

Важливу роль у послабленні впливу традиційних князівських кланів відіграла аграрна реформа (1872–1873 рр.), за якою частина землі відійшла до селян. Унаслідок реформи селяни отримали у власність ті ділянки, які вони обробляли. Замість натурального податку було введено єдиний поземельний податок у розмірі 3% від вартості землі. Однак навіть такий незначний податок виявився непосильним для селян, оскільки вартість землі в Японії була дуже високою. Для його сплати доводилося продавати до 50% урожаю. Зрештою, до 1890 р. 67% селян були змушені продати свої ділянки. Але реформа дала простір для розвитку товарного виробництва на селі. Промисловість отримала дешеву робочу силу.

Ще в 1868 р. була здійснена фінансова реформа, яка замінила старі монети єдиною — єною.

Також було проведено військову реформу. Армія, озброєна й навчена за європейським зразком, стала комплектуватися на основі загальної військової повинності. Було створено військові академії. Японія готувалася до здійснення широкомасштабних планів експансії на материкову й акваторію Тихого океану.

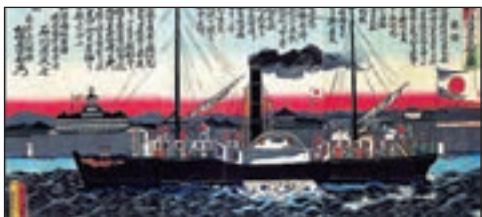
У результаті адміністративної реформи 1870–1872 рр. було знищено князівства, введено префектури, що дозволило подолати роздробленість країни й консолідувати загальнонаціональний ринок.

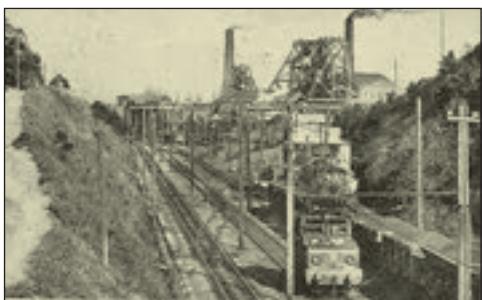
Японські селяни

Японські солдати в XIX ст.

Японський пароплав. Гравюра

Завод «Міцуї»

Фабрика в Японії. Гравюра

У 1872 р. була запроваджена ѹ освітня реформа. Було засновано 5,5 тис. початкових шкіл і вісім університетів за європейським зразком. Освіта стала доступною для жінок. У 1879 р. початкова освіта була оголошена обов'язковою. У 1890 р. був опублікований імператорський указ про необхідність особистої віданості імператору. Документ вважався святынею і був покладений в основу виховання молоді. Особливий ритуал, обов'язковий у кожній школі, сприяв вихованню патріотизму та віданості імператору.

Реформи виключили Японію з міжнародної ізоляції, долучили її до світового господарства, сприяли формуванню індустриального суспільства.

Слабкість підприємницького капіталу обумовила провідну роль держави в створенні великих підприємств та арсеналів. Острівна країна субсидіями заоочувала розвиток своєї промисловості, віддаючи перевагу фірмам, які працювали на потреби армії та флоту. У 80–90-х рр. XIX ст. чимало державних фабрик і заводів було передано в оренду або продано приватним особам на пільгових умовах. Утворилися великі фірми («Міцуї», «Міцубісі», «Ясуда», «Асано» та ін.). Підприємства часто передавалися до рук дворян, вищих службовців. Так започаткувався тісний зв'язок імператорського двору, поміщиків, національної буржуазії. За рахунок держави було створено систему транспорту та зв'язку. Утім, у промисловості домінували дрібні підприємства за рівнем технічного розвитку Японія значно поступалася європейським державам.

Реформи, здійснені в 70–80-ті рр. XIX ст., дали могутній поштовх до стрімкого розвитку країни та формування особливої японської моделі модернізації.

Рубежем у розвитку Японії стала японсько-китайська війна 1894–1895 рр. Здобувши в ній перемогу, Японія отримала першу колонію — острів Тайвань. Отриману від Китаю контрибуцію було спрямовано на фінансування 10-річної програми створення важкої промисловості, яка мала дати нову зброю. Флот планувалося збільшити у 4 рази, армію удвічі. Здійснені заходи дали свої результати: наприкінці XIX — на початку ХХ ст. Японія увійшла до групи великих держав і за рівнем розвитку стала аграрно-індустриальною країною.

Індустріальний розвиток відчутно змінив соціальну структуру японського суспільства. Формувався клас буржуазії. До системи найманої праці залучалася дедалі більша частина населення.

Причини та особливості швидкого економічного розвитку Японії

Причини та особливості				
Японія традиційно за- позичувала іноземний передовий досвід, пристосо- вуючи його до місце- вих умов	Острівне становище країни, осо- блива роль мореплав- ства і торгів- лі, які сприя- ли розвитку приватної власності та підприємни- цтва	Тривалий час влада в країні пе- ребувала в руках військових, що не сприяло формуван- ню традицій бю- рократизму. При відновленні влади імператора відбу- лося відмежування від старих держав- них механізмів, а нові формували- ся за європейським зразком	Відсутність значних при- родних ресурсів робило Японію малоприва- бливою для європейських колонізаторів. Водночас сти- мулювало прав- лячу верхівку придбати ці ресурси за рахунок колоніаль- них загарбань	Агресивна зов- нішня політика потребувала прискореної модернізації еконо- міки і суспільства. Значне державне втручання у про- ведення процесу індустриалізації та створення вели- ких фірм — дза- йбацу («Міцуї», «Міцубісі», «Ясу- да» та ін.)

Переплетення інтересів імператорського двору, поміщиків і промисловців, існування деяких феодальних пережитків у сільському господарстві, орієнтація на континентальну територіальну експансію визначили своєрідність японського розвитку індустріального суспільства. Зовнішньополітична експансія в Японії отримала першочергове значення як національна стратегія модернізації суспільства.

- Назвіть реформи, здійснені в 70–80-х рр. XIX ст. в Японії.
- Як називаються великі монополістичні об'єднання в Японії?

4. Політичний устрій

Своєрідним підсумком реформ стало прийняття в 1889 р. конституції країни, яка була створена за зразком німецької. Згідно з основним законом, Японія стала конституційною монархією з широкими правами та законодавчою ініціативою імператора, особа якого проголошувалася «священою і недоторканною». Імператор мав право оголошувати війну, підписувати мир, укладати договори, скликати й розпустити парламент, призначати та звільнити найвищих посадових осіб.

Парламент складався з двох палат — палати перів (аристократія, члени імператорського двору) і палати представників. Виборче право отримали лише чоловіки, що досягли 25-річного віку і сплачували податок не менш ніж 15 єн. Таких

Імператор Мейдзі

Японський парламент. Гравюра

виявилося лише 1% населення. Парламент затверджував бюджет, але його права в цьому питанні обмежувалися. Уряд був відповідальним не перед парламентом, а перед імператором.

Конституція 1889 р. офіційно проголосила демократичні свободи й громадянські права, рівність усіх громадян країни.

У 80-х рр. XIX ст. виникли політичні партії. У 1881 р. — Конституційна ліберальна партія (Ріккен Дзіюто), а в 1882 р. — Партія реформ (Ріккен Кайсінто).

Наприкінці XIX ст. в Японії виникли профспілки. У 1896 р. відбувся перший робітничий страйк. Але становлення профспілкового й робітничого руху дуже ускладнювалося через особливості соціальної структури японського суспільства.

На заваді цьому процесу стояли поліцейський терор і взаємини між робітниками та підприємцями, у яких значну роль відігравали традиційні норми поведінки: шанування старших, відданість господареві, довічне наймання на роботу, колективна власність.

- Конституція якої країни була обрана як приклад для конституції Японії?

5. Японсько-китайська війна 1894–1895 рр. Англо-японський союз 1902 р.

Першим об'єктом експансії Японії на материкову стала Корея, яка знаходилась у васальній залежності від Китаю. Накинувши Кореї в 1876 р. нерівноправний договір, Японія розширила експансію під приводом сприяння національно-визвольному рухові. Коли на початку 90-х рр. у країні вибухнуло повстання, і китайські війська виступили на його придушення, Японія спрямувала свої армійські частини на південь півострова. Конфлікт на Корейському півострові вилився в японсько-китайську війну 1894–1895 рр., яка закінчилася поразкою Китаю і підписанням мирного договору.

Китай визнав незалежність Кореї, передав Японії Тайвань і Пескадорські острови, відкрив для Японії торговельні порти, надав право будівництва підприємств.

Війна Японії проти Китаю загострила японсько-російські суперечності на Корей-

Китайські генерали здаються в полон

ському півострові та в Південній Маньчжурії. Росія за угодою з Китаєм почала будівництво Китайсько-Східної залізниці (КСЗ) та орендувала Порт-Артур. Назрівав збройний конфлікт. Щоб заручитися підтримкою великих держав, Японія 1902 р. уклала англо-японський договір, спрямований не тільки проти Росії, а й проти США. Отож, на Далекому Сході зав'язувався складний вузол суперечностей.

Документи розповідають

Один із керівників концерну «Міцуї» про японську експансію

«Хоч які працьовиті японці, хоч яка досконала їхня техніка та організація виробництва, японська торговельна експансія не матиме майбутнього, якщо вона не зможе спертися на відповідну силу. Найбільшою силою сучасності є воєнна готовність армії та флоту. Ми можемо спокійно здійснювати свою експансію за кордоном і наважуватися на всілякі починання, якщо ми впевнені, що перебуваємо під їхнім захистом».

1. Якими були основні причини японської експансії?
2. Куди вона була спрямована?

6. Російсько-японська війна 1904–1905 рр.

На початку ХХ ст. Японія зважилася на гострий конфлікт із царською Росією. Широка антиросійська кампанія, яка стала частиною загальної пропаганди націоналізму й шовінізму в Японії та ідеологічної підготовки до реалізації планів створення «Великої Азії», особливо посилилася після підписання англо-японської угоди 1902 р. та отримання англійських кредитів.

У ніч проти 8 лютого 1904 р. японська ескадра без оголошення війни напала на російський флот у Порт-Артурі й Чемульпо (Корея). Так Японія захопила стратегічну ініціативу і змінила співвідношення сил на морі на свою користь. 10 лютого 1904 р. Японія формально оголосила війну. Найбільш драматично розвивалися події в порту Чемульпо, де крейсер «Варяг» і канонерка «Кореець» вступили в нерівний бій з японською ескадрою. Обидві сторони зазнали значних втрат.

Спроба адмірала Макарова перехопити стратегічну ініціативу на морі не здійснилась — він загинув на панцернику «Петропавловськ», що підірвався на міні. Після цього російський флот методично знищувався японською артилерією в Порт-Артурі. Тихоокеанська ескадра припинила існування.

На суходолі події теж розгорталися не на користь Росії. 1-ша і 2-га японські армії розчленували російську армію і завдали їй поразок під Ляояном (серпень 1904 р.) і Мукденом (березень 1905 р.). 3-тя армія оточила Порт-Артур, який після 2 місяців оборони капітулював.

Атака японців на російські окопи у битві під Мукденом

Загибель 2-ї Тихоокеанської ескадри 28 травня 1905 р. в Цусімській протоці трагічно завершила війну.

Поразки Росії значною мірою пояснюються безініціативністю й некомпетентністю командування, технічною відсталістю країни, браком надійних шляхів (Сибірська залізниця могла пропускати за добу два ешелони) і взагалі непідготовленістю до війни.

5 серпня 1905 р. у Портсмуті (США) було підписано мир, згідно з яким Японія встановлювала протекторат над Кореєю. Порт-Артур, залізниця в Південній Маньчжурії, а також південна частина о. Сахалін відходили до Японії.

У 1907 р. і 1911 р. між Японією та Росією було укладено низку таємних угод про розподіл сфер впливу в Китаї. Тепер головними противниками Японії стали США й Велика Британія.

Ця війна була яскравим прикладом *війн за переділ світу*. Обидві сторони билися за свої імперські інтереси (сфери впливу) в Китаї.

► Яка територія стала першою колонією Японії?

7. Підготовка до світової війни

Японсько-китайська та російсько-японська війни стали важливою віхою розвитку Японії. Значні кошти, одержані від Китаю як контрибуція, японський уряд витратив на потреби армії та флоту. Готуючись до наступних воєнних конфліктів, правлячі кола країни прийняли програму десятирічного економічного розвитку. Чільне місце в ній посідала проблема розвитку важкої промисловості та збільшення й модернізації озброєння. У країні почалося промислове піднесення, яке завершилося у 1907 р. Через кілька років після переможної війни проти Росії за територіальний переділ землі Японія оголосила про анексію Кореї (1910 р.).

Висновки

«Відкриття» Японії призвело до спроб більш сильних держав підкорити її за прикладом Китаю та Індії. Але реформи Мейдзі дали змогу країні змінити своє становище та взяти курс на модернізацію. У розвитку Японії було вдало поєднано досвід, традиції і досягнення Сходу й Заходу. Разом із тим мілітаризація економіки перетворила Японію на небезпечне джерело агресії.

Завдяки перемозі у війнах з Китаєм та Росією Японія станом на початок ХХ ст. стала провідною державою в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

Закріпимо знання

1. Якою є роль реформ Мейдзі в історії Японії? Події 1867–1868 рр. дістали різну назву й оцінку в істориків. Одні називають їх переворотом, другі — революцією, треті — реставрацією. Якої думки дотримуєтесь ви? Свою думку обґрунтуйте.
2. Що обумовило входження Японії до групи великих держав?
3. Схарактеризуйте економічне і політичне становище Японії наприкінці XIX — на початку ХХ ст.

4. Якою є роль війн Японії з Китаєм та Росією в її модернізації?
5. Які територіальні надбання здійснила Японія впродовж 1895–1914 рр.? Простежте за картою напрямки японської експансії. Поясніть, де стикалися інтереси Японії та інших держав.

§ 21. Китай

За цим параграфом ви зможете:

- визначити наслідки проникнення європейців у Китай;
- пояснювати, як відбувалося колоніальне загарбання Китаю;
- розкривати причини і наслідки повстання тайпінів, Іхетуань, Синьхайської революції.

Пригадайте:

1. Коли європейці проникли в Китай?
2. Чому у середині XVIII ст. відбулося «закриття» Китаю?

1. Пробудження Азії

У другій половині XIX ст. Китай, Іран та Туреччина потрапили в напівколоніальну залежність від європейських держав. Це зумовило насильницьке втягування їх у світовий ринок і кардинальні зміни у внутрішньому житті. Традиційні економічна система і політична структура почали руйнуватися. Правляча верхівка, бачачи відсталість своїх країн порівняно з європейцями, намагалася провести реформи, які вивели б їхні країни з такого становища. Вони запозичували технічні досягнення, переозброювали армію, змінювали системи управління, намагалися боротися проти деяких традицій, котрі, на їхню думку, стримували розвиток країни, створювали власну промисловість та ін.

В Османській імперії такі реформи дістали назву Танзимат («перетворення», «реформи»), що здійснювалися протягом 1839–1870 рр., у Китаї — політичного самопосилення, в Ірані — реформи Тагі-хана.

Проте ці та інші реформи не мали бажаного наслідку: традиційні структури не встигали пристосуватися до швидких змін у світі, а самі реформи не були послідовними. Зрештою, країни потрапили у повну залежність від європейських держав.

Нездатність правлячої верхівки протистояти європейському проникненню, погрішення життя внаслідок руйнування традиційних економічних відносин зумовили розгортання нового етапу антиколоніальної боротьби. Цього разу на чолі боротьби стали революціонери, які, запозичивши різноманітні європейські революційні вчення, намагалися підняти широкі народні маси на боротьбу проти колонізаторів та інших прихильників у своїх країнах.

Цей другий етап боротьби за вихід із відсталості відомий як **«пробудження Азії»**. Воно позначилося трьома революціями — іранською (1905–1911 рр.), молодотурець-

кою (1908 р.) і Синьхайською (1911–1912 рр.).Хоча дві останні перемогли, а іранська зазнала поразки, вони привели до діаметрально протилежного наслідку: ривка з відсталості не відбулось, а розбурхані маси не бажали змін на європейський кшталт, суспільство розкололося на два антагоністичні за поглядами табори (на прихильників і противників змін), що зумовило подальші гострі конфлікти й нові революції.

- Які події започаткували «Пробудження Азії»?

2. Колоніальна експансія провідних держав світу в Китаї

На початку XIX ст. Китай був великою державою. Його володіння поширювалися на Індокитай, Монголію, Тибет, частину Середньої Азії, Корею. Але політика самоізоляції, започаткована в 1757 р., стала негативно впливати на розвиток країни. Англія та Франція почали активно домагатися «відкриття» Китаю. Згодом до них долучилися США, Росія, Німеччина, Японія.

У результаті англо-китайської війни 1840–1842 рр. (Перша опіумна війна) та англо-франко-китайських війн 1856–1860 рр. (Друга опіумна війна) Китаю було нав'язано нерівноправні договори, за якими низка китайських портів стали доступні для іноземної торгівлі. Таким чином, Китай було насильно «відкрито» для європейців.

Розграбування Старого Літнього палацу китайських імператорів англо-французькими військами в 1860 р.

На час активного проникнення колонізаторів до Китаю правляча маньчжурська династія занепала. Про це яскраво свідчили результати війн та підписані з колонізаторами угоди, за якими вони отримали торговельні, правові, економічні, політичні привілеї.

Криза імперії розпочалася зі збільшенням ввезення до Китаю опіуму та знеціненням китайських мідних грошей і вивезенням до Європи срібних. Основним наслідком кризи стало руйнування традиційної влади імператора та зубожіння населення. Цей процес зумовлював нарощання соціальної

напруги в китайському суспільстві. Від 40-х рр. XIX ст. поширюється хвиля селянських повстань. Найбільшим із них у 50-ті рр. XIX ст. став **рух тайпінів**.

Головним ідеологом руху тайпінів був **Хун Сю-цюань** (1814–1864), який проповідував ідею соціальної рівності та побудови «Царства рівності, справедливості, благополуччя» — «Тайпін тяньго». Він заснував таємне «Товариство поклоніння Богові». Ідеї тайпінів — це поєднання традиційної конфуціанської моралі з ідеями християнства.

Хун Сю-цюань

До 1830 р. тільки порт Гуаньчжоу залишався відкритим для іноземних суден. До того ж європейці за товари мали розплачуватися лише сріблом. У такій ситуації англійські купці, прагнучи виправити торговельний дисбаланс, прийняли рішення про імпорт опіуму — продукту, якого не було у китайців, але їм дуже хотілося його мати. Законом Китайської імперії було заборонено вживання наркотиків, окрім як в медичних цілях. Але, незважаючи на це, Британський Гонконг закуповував опіум, який виробляли провінції Бенгалія і Мальва під протекцією Британської Ост-Індської компанії. У 1833 р. британський уряд скасував монополію Ост-Індської компанії. Незабаром 90% чоловіків Китаю до 40 років мали опіумну залежність. До 1837 р. Китай заплатив за опіум 4,5 млн срібних доларів, що становило 57% всього імпорту країни. Це стало основною передумовою «опіумних війн». Збирач податків імператора Лao Лінь Цзе-хи зробив висновок, що якщо опіумна залежність буде далі поширюватися по країні, то незабаром Китаю буде не тільки нічим оборонятися, а й ні на що жити. У 1839 р. китайський уряд починає масові арешти купців, конфіскацію і знищення опіуму. У відповідь англійський флот розпочав бойові дії.

У 1850 р. окрім селянські повстання в долині річки Янцзи перетворилися на широкий повстанський рух. Головною військовою силою руху стала військова організація тайпінів, яка почала здобувати одну перемогу за іншою. Урядові війська перейшли на бік повсталих. У 1853 р. тайпіни оволоділи давньою столицею Китаю — Нанкіном. Вони заснували свою державу, у якій передбачалося втілити принцип рівного розподілу матеріальних благ і скасувати власність на землю. Для реалізації цих ідей тайпіни провели низку реформ: значна частка податків була перекладена на землевласників, біднякам надавалися податкові пільги; була зменшена орендна плата на землю; зменшено торговельне мито; дозволено вільне ввезення іноземних товарів; жінки отримали право на освіту та рівний доступ до державних посад.

Але від середини 50-х рр. XIX ст. держава тайпінів стала набувати традиційної для імперії бюрократичної структури: було відновлено чиновницький апарат, керів-

Повстання тайпінів. Китайська гравюра

ники руху отримали титули, обрано імператора, яким став Хун Сю-цюань. Спроба тайпінів реалізувати ідеї загальної рівності зазнала невдачі.

Тим часом європейські країни, що не так давно відкрили для себе китайський ринок, вирішили втрутитись у конфлікт. У 1856 р. англійці висадили свої війська в Гуанчжоу. Згодом до них приєдналися французи. У ряді битв інтервенти здобули перемогу.

У 1864 р. споряджені іноземцями китайські війська оточили Нанкін і взяли його штурмом. Рух тайпінів було придушено.

Під час боротьби Англії, Франції, США з повстанцями вдалося примусити правлячу династію Китаю підписати нові договори, які відкривали ще більші можливості для іноземного проникнення в Китай. Вони отримали можливість торгувати в усіх великих портах Китаю та створювати власні торговельні консульства. У 90-ті рр. XIX ст. до участі в колонізації Китаю долутилися Японія, Росія, Німеччина. Країну стали ділити на сфери впливу.

У 1894 р. Японія розв'язала війну з Китаєм і швидко завдала йому поразки. Японія захопила острів Тайвань і Ляодунський півострів і встановила свій вплив у Кореї, яка була васалом Китаю. Посилення Японії викликало опір із боку Росії, Німеччини та Франції, які примусили її відмовитися від Ляодуну. Але японці утвердилися в провінції Фуцзянь поруч з Тайванем.

Рішучі дії Японії стали прикладом для європейців. Франція домоглася виключних привileїв на півдні Китаю. Росія отримала право на будівництво через Маньчжурію до Владивостока залізниці (Китайсько-Східна залізниця), а в 1898 р. взяла в оренду порти Порт-Артур і Дальний на Ляодунському півострові. Росія також встановила свій вплив у Монголії та Північно-Західному Китаї. Німеччина захопила Шаньдунський півострів, а місто Циндао перетворила на свою опорну базу. Англія домоглася включення до своєї сфери впливу басейну річки Янцзи.

Китай із його багатомільйонним населенням і кількатисячолітньою історією особливо хворобливо сприйняв поширення у своїй країні європейського панування. Адже китайці традиційно вважали свою державу центром Всесвіту, Піднебесною імперією, оточеною васалами й варварами. Китайська держава почала швидко розпадатися. Її було поділено на сфери впливу між великими державами. Імператорська влада й конфуціанська мораль були дискредитовані.

- Чому війни 1840–1842, 1856–1860 рр. Китаю з європейськими державами отримали назву «опіумні»?
- Коли відбувалося повстання тайпінів?
- Коли розпочався поділ Китаю на сфери впливу?

Поділ китайського пирога. Карикатура

- ➥ Які країни брали участь у поділі Китаю?

3. Китай наприкінці XIX ст. Повстання Іхетуань

У 90-ті рр. XIX ст. набули поширення ідеї про необхідність значних внутрішніх трансформацій китайського суспільства, без яких неможливе збереження цілісності й незалежності Китаю. Виразниками цих ідей стали Кан Ювей, який намагався переконати імператора Гуансюя провести ліберальні реформи, і Сунь Ятсен, який висунув програму революційних перетворень після повалення монархії.

Китайський мислитель Кан Ювей планував запровадити в країні конституційну монархію, здійснити реформи в державному управлінні, економіці, освіті тощо. Згодом він і деякі його прибічники були призначені радниками імператора. У період від 11 червня до 20 вересня 1898 р. («сто днів» реформ) Гуансюй видав понад 60 указів, які передбачали модернізацію Китаю та перетворення його на могутню й незалежну державу. Але внаслідок державного перевороту 21 вересня 1898 р. Гуансюй був позбавлений трону на користь імператриці Ці Сі, деяких реформаторів стратили; Кан Ювею вдалося втекти до Гонконгу. Таким чином, спроба вивести країну з кризового стану шляхом реформ зазнала невдачі.

Тим часом у країні наростиав стихійний протест проти проникнення до Китаю іноземців. Цей рух розгортається під гаслом: «Підтримаємо Ці, знищемо іноземців!». Кульмінацією стало повстання під керівництвом членів товариства «Іхетуань» («Боксерське повстання», 1899–1900 рр.).

У 1897 р. в провінції Шаньдун іхетуані вбили німецьких місіонерів. Також вони здійснили напад на будівельників залізниці, знищивши її та телеграфні лінії. У 1899 р. загони іхетуанів зібралися поблизу Пекіна. Занепокоєні європейські дипломати звернулися до імператриці з проханням приборкати іхетуанів. Але Ці Сі вирішила за допомогою повсталих ліквідувати вплив європейців. Вона дозволила їм вступити до Пекіна та звернулася до них із закликом: «Настав час повернутися на старий і випробуваний шлях наших предків... Смерть іноземцям!». У Пекіні повсталі влаштували різанину в європейських дипломатичних місіях. Було вбито посла Німеччини й радника посла Японії. З червня 1900 р. хвиля насильства над іноземцями прокотилася територією всього Китаю. Уряд стимулював повсталих грошовими винагородами за голови європейців.

Гуансюй

Кан Ювеї

Сунь Ятсен

У відповідь вісім держав — Англія, США, Росія, Японія, Франція, Італія, Німеччина, Австро-Угорщина — спрямували свої війська до Китаю. У серпні 1899 р. вони вступили в Пекін. Імператриця вдала, що не причетна до повстання і віддала наказ урядовим військам розгромити загони іхетуанів, що й було зроблено з особливою жорстокістю.

Іхетуані вважали, що європейська техніка нічого не варта перед духом китайців. Вони вірили, що спеціальні амулети вбережуть їх від куль. Вони віддавали перевагу старовинній традиційній зброї та прийомам рукопашного бою. За це європейці називали їх «боксерами». Метою іхетуанів було знищення всіх іноземців.

Після придушення повстання Китай був змушений підписати нові нерівноправні угоди. Повстання іхетуанів стало останньою спробою зберегти в Китаї старі порядки.

► Якою була мета повстання Іхетуань?

4. Китай на початку ХХ ст. Синьхайська революція

Тоді на чолі боротьби за модернізацію вийшли сили, які виступали за революційні зміни і модернізацію Китаю. На чолі їх став **Сунь Ятсен**. Він сформулював «три народні принципи», які, власне, й визначали мету перетворень у Китаї:

- націоналізм, себто повалення маньчжурської династії та відновлення суто китайського правління;
- народовладдя, тобто ліквідація монархії та встановлення республіки;
- народний добробут — проведення поступової націоналізації земельної власності та встановлення прогресивного податку на землю.

Сунь Ятсен

Улітку 1905 р. в Токіо (Японія) під керівництвом Сунь Ятсена відбулось об'єднання різних китайських революційних гуртків демократичного та націоналістичного спрямування. У 1907 р. «Об'єднаний союз» здійснив декілька спроб підняти повстання проти маньчжурської династії, але невдало.

Документи розповідають

З програмного документа «Об'єднаного союзу»

«Теперішня революція має на меті встановлення республіканського уряду. Всі громадяни республіки мусять бути рівними; всі громадяни повинні брати участь у політичній владі. Президент обирається всім громадянами. Парламент є народним органом, що складається з депутатів, обраних всіма громадянами Республіки. Запроваджується Конституція Китайської Республіки, що її всі громадяни мусять додержувати».

1. Які ідеали сповідував «Об'єднаний союз» і чому?

Зрештою, під загрозою революції імператриця Ці Сі погодилася на проведення деяких реформ, намічених іще імператором Гуансюєм. Було проголошено такі основні реформи: скасування рабства; ліквідацію станових відмінностей; ліквідацію привілеїв дворян; створення армії за європейським зразком; скасування тортур; створення дорадчих органів у провінціях; европеїзацію освіти; проведення грошової та фінансової реформ; заборону паління опіуму; створення політичних партій; реформу системи освіти.

Усі ці реформи свідчили, що Китай розпочав модернізацію. Але опір традиційного суспільства був занадто сильним. До того ж із загадкою смертю імператриці Ці Сі реформи припинилися.

Провал реформ свідчив про те, що змінити китайське суспільство можна лише революційним способом. У країні наростала національно-визвольна боротьба.

Революція почалася в Ухані (загальна назва трьох міст — Учан, Ханькоу, Ханъян). Випадковий вибух гранати в Ханькоу виявив нелегальну квартиру революціонерів, де було знайдено зброю та список членів революційних організацій. Почалися арешти. Змовники вирішили не гаяти часу. 10 жовтня 1911 р. в Учані повстали солдати. Військовий гарнізон приєднався до заколотників. За ними пішли студенти, робітники.

Слідом за Уханем повстання спалахнуло і в інших містах. Їх учасники оголосували про свою незалежність від Пекіна і цінського двору.

Маньчжурська влада в пошуках порятунку звернулася до Юань Шикая — генерала, якого за реформаторські погляди було відправлено на заслання, з проханням перебрати командування всіма збройними силами. Той погодився і незабаром став головою імператорської ради та прем'єр-міністром, повновладним диктатором Північного Китаю. Крім того, було надруковано проект конституції, що його визнала монархія.

Однак повстання поширювалось. Оголосили себе незалежними Ханчжоу, Шанхай, провінція Шаньдун, про свою автономію заявила Зовнішня Монголія. 2 грудня революційні війська увійшли до Нанкіна. Маньчжурська імперія почала розпадатися.

Дізнавшись про початок революції, Сунь Ятсен повернувся з еміграції та 24 грудня прибув до Шанхая. Це ще більше надихнуло революціонерів. 29 грудня конференція делегатів революційних провінцій, які зібралися в Нанкіні, проголосила утворення Китайської Республіки. Сунь Ятсен був одностайно обраний її тимчасовим президентом. 1 січня 1912 р. Сунь Ятсен прийняв присягу у новій столиці Нанкіні.

Та правляча верхівка не поліщала сподівань зберегти владу. Вона зробила ставку на Юань Шикая. Його підтримали великі держави. 12 лютого 1912 р. Юань Шикай принужшив матір шестирічного імператора Пу I від його імені підписати акт про зренчення від престолу. За таких умов Сунь Ятсен із

Повстання в Нанкіні. 1911 р.

Присяга Юань Шикая як президента

то Конституцію Китайської Республіки та вирішено перенести столицю до Пекіна.

Юань Шикай для зміцнення свого становища почав наступ на газети й демократичні завоювання, чимраз відвертішим ставало його прагнення реставрувати монархію. У серпні 1912 р. «Об'єднаний союз», створений Сунь Ятсеном, та кілька інших організацій сформували Гоміндан (національну партію). У новообрannому парламенті, який розпочав роботу в квітні 1913 р. на основі нової конституції, **Гоміндан** отримав значне представництво. Його депутати були в опозиції до **Юань Шикая**. Напруженість посилилася після того, як стало відомо про участь Юань Шикай в підготовці вбивства гомінданівського кандидата на посаду прем'єр-міністра.

У країні поновилися повстання. Сім південних провінцій, де Гоміндан мав сильні позиції, заявили про відокремлення від Пекіна. Почалася громадянська війна між Півднем і Північчю. Війська Півдня було розбито, Гоміндан пішов у підпілля, а Сунь Ятсен знову відправився в еміграцію.

Розігнавши парламент і ставши повновладним диктатором, Юань Шикай створив умови для реставрації монархії. А втім, незадовго до своєї смерті в червні 1916 р. він відмовився від свого наміру. Республіку було збережено.

Хоча революція не розв'язала основних проблем Китаю, вона усунула одну з головних перешкод на шляху до модернізації — маньчжурську династію.

- Назвіть три «народні принципи» Сунь Ятсена.
- Коли відбулася Синьхайська революція?

Закріпимо знання

1. Охарактеризуйте розвиток Китаю наприкінці XIX — на початку ХХ ст.
2. Як європейці «відкрили» Китай? Чи можна розглядати Китай як напівколонію західних країн?
3. У чому полягала сутність реформи Кан Ювея? Які її підсумки?
4. Розкажіть про повстання Іхетуань. Чому воно зазнало поразки?
5. Хто такий Сунь Ятсен? У чому полягала суть його «трьох народних принципів»?
6. Чому всі спроби реформи в Китаї в XIX — на початку ХХ ст. закінчилися провалом?
7. Розкажіть про революцію 1911–1913 рр. у Китаї та її підсумки.

його програмою «народного добробуту» став непотрібним правлячій верхівці. Він це зрозумів і через день після зрешення імператора відмовився від президентства на користь Юань Шикая. Нанкінські національні збори обрали Юань Шикая президентом.

Китай пережив бурхливий рік, який за місячним календарем називався синхаем. Синхайська революція в Китаї закінчилася. У березні **1912 р.** в Нанкіні було прийнято Конституцію Китайської Республіки та вирішено перенести столицю до Пекіна.

Юань Шикай для зміцнення свого становища почав наступ на газети й демократичні завоювання, чимраз відвертішим ставало його прагнення реставрувати монархію. У серпні 1912 р. «Об'єднаний союз», створений Сунь Ятсеном, та кілька інших організацій сформували Гоміндан (національну партію). У новообрannому парламенті, який розпочав роботу в квітні 1913 р. на основі нової конституції, **Гоміндан** отримав значне представництво. Його депутати були в опозиції до **Юань Шикая**. Напруженість посилилася після того, як стало відомо про участь Юань Шикай в підготовці вбивства гомінданівського кандидата на посаду прем'єр-міністра.

У країні поновилися повстання. Сім південних провінцій, де Гоміндан мав сильні позиції, заявили про відокремлення від Пекіна. Почалася громадянська війна між Півднем і Північчю. Війська Півдня було розбито, Гоміндан пішов у підпілля, а Сунь Ятсен знову відправився в еміграцію.

Розігнавши парламент і ставши повновладним диктатором, Юань Шикай створив умови для реставрації монархії. А втім, незадовго до своєї смерті в червні 1916 р. він відмовився від свого наміру. Республіку було збережено.

Хоча революція не розв'язала основних проблем Китаю, вона усунула одну з головних перешкод на шляху до модернізації — маньчжурську династію.

- Назвіть три «народні принципи» Сунь Ятсена.
- Коли відбулася Синхайська революція?

Закріпимо знання

1. Охарактеризуйте розвиток Китаю наприкінці XIX — на початку ХХ ст.
2. Як європейці «відкрили» Китай? Чи можна розглядати Китай як напівколонію західних країн?
3. У чому полягала сутність реформи Кан Ювея? Які її підсумки?
4. Розкажіть про повстання Іхетуань. Чому воно зазнало поразки?
5. Хто такий Сунь Ятсен? У чому полягала суть його «трьох народних принципів»?
6. Чому всі спроби реформи в Китаї в XIX — на початку ХХ ст. закінчилися провалом?
7. Розкажіть про революцію 1911–1913 рр. у Китаї та її підсумки.

§ 22. Спроби модернізації Османської імперії. Молодотурецька революція 1908 р.

Спроби модернізації Персії (Ірану). Революція 1905–1911 рр.

За цим параграфом ви зможете:

- визначати, які були спроби подолати кризові явища в Османській імперії;
- пояснити, чому провалилися спроби європеїзації країни;
- розкрити зміст молодотурецької революції.

Пригадайте:

1. Які території входили до складу Османської імперії станом на початок XIX ст.?
2. Хто такі яничари?
3. Чим був зумовлений початок занепаду Османської імперії?

1. Османська імперія в XIX ст.

На початок XIX ст. Османська імперія перебувала в занепаді. Чергові воєнні поразки штовхали до необхідності проведення реформ. Перші реформи для подолання воєнної відсталості від європейських держав були здійснені султаном **Селімом III** (1789–1807). Проте створення нового регулярного війська зустріло опір з боку яничар, які не бажали втратити своє привілейоване становище. Вони вчинили заколот і вбили султана. А всі реформи були скасовані. Проте нові поразки і повстання греків 1821 р. знову поставили на порядок денний необхідність проведення реформ. До того ж новий султан **Махмуд II** міг наочно переконатися у можливості їх проведення та досягнення позитивних результатів. Так, правитель Єгипту **Мухаммед Алі**, який формально корився султану, у своїх володіннях за допомогою французів провів реформи: створив 100-тисячне регулярне військо і могутній флот. Для фінансового забезпечення реформ сприяв розвитку торгівлі, почав вирощувати бавовну і цукрову тростину для вивезення в Європу. Армія Мухаммеда Алі допомогла султану придушити повстання у Греції.

Натхненний таким прикладом Махмуд II зробив нову спробу реформ армії. І знову проти реформ виступили яничари. Але на цей раз султан підготувався: заколот яничар був жорстоко придушенний, яничарське військо було лікві-

Селім III

Махмуд II

доване. За реформою війська султан провів реорганізацію державного апарату, запровадив систему міністерств і провів новий адміністративний поділ. Однією з важливих реформ стало запровадження приватного права на землю.

Усі позитивні зрушення були перекреслені новими воєнними поразками, особливо від правителя Єгипту, який ледь не захопив Стамбул. Лише загроза втручання європейських держав змусила правителя Єгипту Мухаммеда Алі погодитися визнати зверхність турецького султана, яким став **Абдул Меджид**. Новий султан продовжив реформаторську політику батька. Його перетворення увійшли в історію під назвою **Танзимат** (Реорганізація), які здійснювалися впродовж 1839–1870 рр.

У період Танзимату були здійснені такі реформи: ухвалено земельний, цивільний і карний кодекси; здійснена грошова реформа, створювалась мережа світських навчальних закладів; почалось будівництво залізниць, телеграфних ліній, промислових підприємств; створювались сприятливі умови для іноземного капіталу тощо. Головним перетворенням стало проголошення у 1856 р. всіх підданих (мусульман і немусульман, турків і представників інших народів) рівними перед законом.

Частина реформ зумовила невдоволення мусульман і перш за все турок. Спроба нового султана **Абдул-Азіза** скасувати частину реформ наразилася на переворот «нових османів» — прихильників продовження реформ. «Нові османи» примусили наступного султана **Абдул-Хамід II** (1876–1908 рр.) прийняти конституцію, яка обмежувала владу султана, закріплювала створення двопалатного парламенту, проголошувала права і свободи громадян.

Нові реформи ще більше поглибили розкол у суспільстві на прихильників і противників старих, традиційних порядків. Скориставшись такими настроями у значної частини суспільства, поразкою у війні з Росією (1877–1878 рр.) Абдул-Хамід II усуває від влади «нових османів», розпускає парламент, відмовляється від принципу рівності мусульман і немусульман. У 1895–1896 рр. влаштовані жорстокі погроми вірмен. Зрештою, період його правління отримав назву **Зулюм** (гніт, пригноблення).

У 1878 р. уряд султана Абдул-Хаміда II оголосив про банкрутство Османської імперії й після 3-річних переговорів із західними кредиторами погодився на встановлення фактичного іноземного контролю над фінансами країни.

Користуючись фінансовою залежністю Туреччини, іноземні держави домоглися вигідних концесій на будівництво залізниць: французи — в Сирії та спільно з британцями — в районі Ізміра, але найвигіднішу концесію на прокладення Багдадської дороги (від Белграда до Багдада)

Абдул Меджид

Абдул-Хамід II

- ➔ Одним реченням дайте характеристику зображенім історичним постатям.

отримав німецький капітал. Ця залізниця відкривала шлях для німецької експансії на Близький і Середній Схід.

Але становище Туреччини як залежної країни мало суттєві особливості: суперечності й боротьба між великими державами давали її правлячим верствам певні можливості для лавірування. Крім того, на відміну від інших азійських держав, які перетворювалися у напівколонії, Османська імперія мала боєздатну, з глибокими патріотичними традиціями армію. Саме курсанти Стамбульського військово- медичного училища у 1889 р. створили таємне політичне товариство під назвою **«Єднання і прогрес»**, що започаткувало молодотурецький рух, який об'єднав військових, молоду інтелігенцію і політичну еміграцію на чолі з **Ахмедом Резою**.

- Який період в історії Туреччини називають Танзиматом?
- У якому році в Османській імперії було ухвалено конституцію?

2. Молодотурецька революція

Перед собою молодотурки поставили мету — відновити Конституцію 1876 р. і провести деякі реформи, модернізувавши суспільство за європейським зразком.

У 1907 р. в Парижі відбувся з'їзд молодотурецьких груп, на якому було ухвалено рішення про підготовку повстання. Воно почалося 3 липня 1908 р. виступом армійських підрозділів у Македонії.

Султан поспішив оприлюднити своє рішення про відновлення конституції.

«Діти мої, — проголошував він, — я завжди був прихильником конституції. У тому, що конституція спізнилася, винні мої дурні ради. Клянуся короною і мечем, що захищатиму конституцію».

Повсталі війська вступили до Стамбула. Молодотурки сформували новий уряд. Султана залишили на троні. Молодотурки, які дісталися до влади, проводили свою політику непослідовно і занадто обережно. Це дало змогу сultanovі, який заручився підтримкою духівництва, 13 квітня 1909 р. вчинити заколот із вимогами відродити шаріат, скасувати конституцію, відновити владу султана.

Заколот було придушене, а Абдул-Хамід II втратив трон, що дістався Мехмедові II.

Члени групи «Єднання і прогрес»

Ахмед Реза

Мітинг в Стамбулі на честь відновлення конституції 1876 р.

пантюркізму — створення й панування єдиної турецької нації. Це спричинило нові хвили антитурецьких настроїв у поневолених народів. Спроба накинути пантюркізм силою вилилась у криваві погроми вірменського та грецького населення, повстання арабів та Балканські війни.

В економічній сфері молодотурки відважилися на незначні реформи лише напередодні Першої світової війни (обмежувалися позаекономічні форми експлуатації селян, вводилися протекціоністські закони).

- Коли відбулася молодотурецька революція?
- Які реформи здійснили молодотурки?

3. Спроби модернізації Ірану (Персії) в XIX ст.

Після короткочасного піднесення в середині XVIII ст. і тривалої боротьби в 1794 р. в Ірані (Персії) утвердила Каджарська династія, яка правила до 1925 р.

Іранські шахи вели боротьбу з традиційними своїми суперниками турками, афганцями, великими моголами, росіянами. Перша третина XIX ст. відзначилася низкою поразок від Туреччини і Росії і втратою Грузії, Вірменії і Північного Азербайджану.

Шах Мірза Алі

Спроба за допомогою Франції та Англії модернізувати армію не дала бажаного результату. Натомість це створило передумови для активного проникнення європейців, які стали нав'язувати шаху нерівноправні договори. Першою такий договір уклала Росія, за нею Англія та Франція, а згодом і США. Договори сприяли проникненню на іранський ринок європейських промислових товарів, які привели до розорення іранської торгівлі та ремесел, а також до посилення визиску іранського селянства. Країна опинилась на межі соціального вибуху. Селяни і ремісники, шийтське духовництво вбачали вихід з кризи в приході легендарного імама Махді, який мав би встановити істинну справедливу владу.

Молодотурки залишалися при владі до 1918 р. За час свого правління вони так і не виконали обіцянок провести модернізацію країни і звільнитися від європейського економічного засилля та політичної залежності.

Молодотурки спромоглися ліквідувати найбільш варварські методи управління, започаткувати парламентські та конституційні норми.

Прагнення зберегти імперію зумовило консервативний характер реформ. У внутрішній політиці утверджувалась ідеологія

I ось у 1844 р., рівно через тисячу років (за європейським календарем) з моменту зникнення легендарного дванадцятого шійтського прихованого імама, якийсь сеїд (вождь) Сійїд Алі-Мухаммад оголосив себе Бабом, тобто воротами, через які очікуваний імам як месія Махді ось-ось повинен спуститися на землю. День-у-день знаходилося дедалі більше прихильників Баба. У 1847 р. стравожена влада запроторила Баба у в'язницю, але це його не зупинило. Сидячи в фортеці, він написав свою знамениту книгу «Беян», в якій проголосив себе довгоочікуваним Махді і виклав принципи свого вчення. Баб проголосив себе саме тим пророком, що несе світу справедливість, гарантує захист прав та майна і водночас виступає проти свавілля влади і засилля іноземців.

Поширюючи ідеї Баба, його послідовники багато в чому йшли далі від нього, вимагаючи розділу і спільноті майна, виступаючи за загальну рівність, включаючи і рівність жінок. Ці ідеї мали великий вплив на селян, внаслідок чого відбулося швидке зростання кількості бабидів і радикалізація цього руху. З осені 1848 р. розгорається **бабидське повстання**. Не допомогла у придушенні повстання і страта вождя. Лише завдяки жорстоким розправам у 1852 р. вдалося приборкати виступи, але не звести нанівець рух бабидів. Бабиди стали діяти у підпіллі і навіть вчинили замах на шаха. Зрештою, лідери бабидів були змушені втікати до Османської імперії, де рух трансформувався у новий, який отримав назву **бахаїзм**. Його прихильники виступали проти війни, за релігійну терпимість, рівноправність, переділ майна тощо.

Всі ці рухи поставили владу перед необхідністю проведення реформ. Їх провідником став прем'єр-міністр **Тагі-хан (Амір Нізам)**. Реформи, що проводилися в основному в армії, хоча торкнулися і сфер ремесла і торгівлі, а також освіти (перша газета, перша світська школа-ліцей), могли і повинні були послужити початком для серії перетворень, яких давно потребувала країна і які й без того сильно запізнилися (порівняно, скажімо, з епохою Танзимату в Туреччині). Але підрілість шаха Наср ад-Діна, який прохолодно ставився до популярності Тагі-хана і вбачав у ньому можливого суперни-

*Бабидське повстання в Ірані
(картосхема)*

Tagi-han

ка, призвела до відставки реформатора, результатом чого стало згортання реформ. Хоча шах після декількох поїздок в Європу в 1870–1880-х рр. запровадив в систему управління країною деякі нововведення, включаючи спробу обмежити судову владу шиїтського духовництва і європеїзувати систему адміністрації, ці сильно запізнілі спроби реформування вже мало що могли змінити.

Іран став дедалі більше потрапляти в залежність до іноземців. Дійшло до того, що наприкінці XIX ст. Росія і Англія практично поділили між собою сфери впливу в цій країні. Північ Ірану, включаючи столицю, перебував під сильним політичним тиском Росії. Район Перської затоки майже цілком залежав від англійців. Правда, шах час від часу під тиском незадоволених в країні виступав проти іноземного панування, особливо у сфері економіки, що проявлялося у вигляді скасування певних кабальних концесій, але ситуація в цілому була очевидною.

Наприкінці XIX ст. у суперництво за вплив в Ірані втрутилася й Німеччина, а на початку ХХ ст. — США.

- ▶ Коли відбулося бабидське повстання?
- ▶ Які реформи намагався здійснити Тагі-хан?
- ▶ Напівколонією яких держав став Іран наприкінці XIX ст.?

4. Передумови і революція 1905–1911 рр. в Ірані (Персії)

Процес перетворення Ірану в напівколонію супроводжувався руйнацією традиційних структур і посиленням визискування населення. Рівень життя іранців знижувався. На зламі XIX і XX ст. у країні різко загострилася продовольча проблема. Це спричинило голодні бунти (1900, 1901, 1903 рр.). У 1905 р. розпочалася революція — одна з перших в Азії на початку ХХ ст. До її причин слід зарахувати панування деспотично-го режиму Каджарської династії, гноблення з боку іноземного капіталу — насамперед англійського та російського. Значним був також вплив російської революції 1905 р.

Революція розпочалася наприкінці 1905 р. масовими демонстраціями в Тегерані, Ширазі, Мешхеді та інших містах. Висувалися вимоги проведення радикальних реформ, зокрема скликання меджлісу (парламенту) і прийняття конституції. Особливого піднесення революційні виступи набули у червні–липні 1906 р. 5 серпня 1906 р.

Демонстрація в Тегерані. 1905 р.

наляканий шах видав указ про запровадження конституційного режиму. 7 жовтня відкрився перший іранський меджліс. Він прийняв Основний закон (першу частину іранської конституції). Влада шаха обмежувалася, парламент закріпив за собою право затверджувати всі закони та бюджет, концесії, іноземні позики, угоди з іншими державами. Через рік, 7 жовтня 1907 р., шах затвердив доповнення до Основного закону, де проголошувалися рівність громадян

перед законом, недоторканність особи та власності, свобода слова, друку тощо. Запроваджувався принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки.

Проти поглиблення іранської революції виступили спільно Росія та Англія, які в серпні 1907 р. уклали угоду про розмежування сфер впливу в Ірані. У червні 1908 р., скориставшись зі спаду революції, **Мохаммед Алі-шах**, спираючись на іранську козачу бригаду під командуванням російського полковника Ляхова, вчинив переворот і розігнав меджліс.

Однаке революція тривала, центр революційної боротьби перемістився на північ. У 1908–1909 рр. вибухнуло повстання в Іранському Азербайджані (Тебризьке повстання). У 1909 р. спалахнуло антишахське повстання в Бахтиарії та Гіляні. Збройні загони повстанців-федаїв, підтримані бахтиарськими ханами, у липні 1909 р. вступили до Тегерана. Шаха було скинуто і оголошено про відновлення конституції. Новий шах Ахмед скликав новий меджліс, який продовжив революційні перетворення. Зробити це було нелегко. Фінансова система країни, як і вся економіка, за роки революції розвалилася. Не бажаючи звертатися по допомогу до Росії та Великої Британії, Іран запросив американського фінансового радника М. Шустера. Після невдалих спроб усунути Шустера дипломатичними методами Росія та Велика Британія перейшли до відкритого збройного втручання.

Зусиллями інших держав іранську революцію було придушене. Меджліс розігнано, загони федаїв ліквідовано. Іран визнав англо-російську угоду.

А втім, частина революційних завоювань збереглася, зокрема конституція. Іран почав перетворюватись у конституційну монархію. Революція сприяла піднесеніню національно-визвольного руху в Азії на початку ХХ ст. Ця революція започаткувала пробудження Азії.

- Коли відбулась революція в Ірані?
- Якими були завоювання іранської революції?

Мохаммед Алі-шах

Персидська козача бригада — інструмент російського впливу у Персії

Висновки

Реформи, які здійснювалися впродовж XIX ст. з метою зміцнення Османської імперії і її модернізації виявилися невдалими. Спроби європеїзації наштовхнулись на опір консервативних сил. Зрештою, більшість реформ були скасовані.

Молодотурецька революція 1908 р. не виконала основного свого завдання: здійснення модернізації Османської імперії. Це пояснюється особливістю структури турецького суспільства, де турки були панівною нацією, а будь-яка модернізація призвела б до втрати ними цієї ролі та до розпаду імперії, що згодом і сталося.

Іран (Персія), як і інші країни Азії, в XIX ст. теж поступово перетворюється на напівколонію європейських держав. Особливо цей процес прискорився після придушення бабидського повстання і провалу реформ Тагі-хана. На кінець століття Іран перетворився у напівколонію Росії та Великої Британії.

Однак традиційна структура Ірану не була зламана. Мало того, вона поступово і доволі активно дозвірівала для трансформації, а проникнення в Іран впливів ззовні і посиленій контакт з Росією сприяли цьому. У 1905 р. в Ірані спалахнула революція, яка започаткувала трансформацію не тільки країни, а й всієї Азії.

Закріпимо знання

- Які сфери державного життя намагались перш за все реформувати правителі Туреччини та Ірану?
- Чому спроби здійснити реформи в XIX ст., які передбачали європеїзацію Османської імперії, провалилися? Хто був противником реформ?
- Охарактеризуйте політичне і соціально-економічне становище Туреччини наприкінці XIX ст.
- Розкажіть про молодотурецьку революцію 1908 р та її наслідки. Чому молодотурецька революція не призвела до реформування країни?
- Якими були причини і наслідки бабидського повстання в Ірані?
- Яким було становище Ірану на зламі XIX і ХХ ст.?
- Що спричинило революцію в Ірані?
- Розкажіть про перебіг подій іранської революції та її наслідки. Яку роль у придушенні революції в Ірані відіграли Росія та Англія?
- Проведіть дискусію: «Що заважало Туреччині та Ірану стати на шлях модернізації?»
- Чому великі держави, незважаючи на занепад Османської імперії, не пішли на її розподіл?

Практичне заняття

Британське володарювання в Індії. Народи Африки під владою європейських колонізаторів

Запитання і завдання для повторення

- 1.** Що приваблювало європейців у країнах Сходу?
- 2.** Коли почалося проникнення європейців в Індію?
- 3.** Яка європейська країна станом на кінець XVIII ст. встановила своє домінування над Індією?

Мета: 1) на підставі аналізу наведеного тексту визначити, у чому полягали особливості британського володарювання в Індії;

2) на підставі аналізу наведеного тексту визначити, як відбувалася колонізація Африки;

3) шляхом дискусії сформувати уявлення про вплив колоніалізму на розвиток Індії та Африки.

Хід роботи

I. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Індія — перлина Британської корони

Індія з давніх часів привертала увагу купців, європейських монархів, усіляких авантюристів. Португалці, іспанці, англійці, французи намагалися закріпитися на півострові Індостан. Найбільшого успіху досягла англійська Ост-Індська компанія, яка стала верховною владою на півострові. Від 1784 р. діяло так зване подвійне управління Індією: у Калькутті керував генерал-губернатор, а в Мадрасі та Бомбеї з'явилися губернатори з почетом дрібних чиновників, військовослужбовців і великих землевласників. Ост-Індська компанія встановила систему податкового грабунку, експлуатації селян, місцевих землевласників, князів. Компанія підкорила собі майже всі князівства, збирала податки через систему відкупу й посередників. Поступово податки з населення стали головними для компанії.

У XVIII ст. головною статтею індійського експорту були високоякісні бавовняні тканини, які вироблялися вручну мільйонами індійських ткачів. Але промислова революція зробила виробництво таких тканин у Європі дешевшим, ніж в Індії. Стало вигідним

Д. Томас. Резиденція губернатора
у Мадрасі

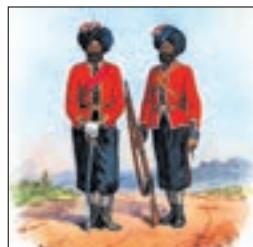
привозити з Англії ці тканини до Індії. Утративши ринок збути, індійські ткачі опинялися на порозі голодної смерті. Невдоволення англійським пануванням наростало.

Відверто грабіжницька політика англійців не могла не викликати обурення індійців, яке вилилося в могутнє повстання.

Приводом до повстання стало отримання індійською (сипайською) армією нових набоїв для рушниць. Кожний із них був обгорнутий у папір, просочений свинячим чи яловичим жиром. Перед зарядженням солдат мав зірвати зубами цей папір. Вживання свинини в мусульман заборонено, а в індусів корова є священною твариною.

Сипаї — наймані колоніальні війська в Індії. Складали значну частину британської колоніальної армії. Брали участь у війнах проти Афганістану та в придушенні народних повстань проти колонізаторів. Набиралися з вищих каст Індії та отримували велику платню. Проте офіцерами в сипайській армії були виключно англійці.

Документи розповідають

Зі свідчення англійського полковника К. Янга

«Відмова від нових патронів була простим приводом для повстання, яке вже було замислене раніше і до якого готовувалися і індуси, і мусульмани. Справжньою причиною невдоволення було погане управління та нерозбірлива політика анексій, яка притаманна генерал-губернатору Джеймсу Ендрю Дальхузі... Немає сумніву в тому, що усунення короля та анексія території Ауд викликала невдоволення в тій області, із якої була більшість наших сипаїв і де жили їхні родини».

1. На яких причинах наголошує полковник К. Янг?

Повстання розпочалося 10 травня 1857 р. неподалік міста Делі. Повсталі вбили офіцерів-англійців, захопили владу в Делі й оголосили про відновлення влади Великих Моголів на чолі з **Бахадур-шахом II**. Повстання на було яскраво вираженого антибританського спрямування.

Щоб приборкати повстання, уряд Англії діяв швидко та рішуче. У 1858 р. було ліквідовано Ост-Індську компанію. Індія перейшла під владу корони. Генерал-губернатор Індії почав називатися віце-королем. У 1876 р. королева Вікторія стала імператрицею Індії. Було оголошено про прощення тих повсталих, які не вбивали англійців. Було заявлено, що Англія буде поважати права місцевих правителів. Сипаям було дозволено обіймати офіцерські посади. Ці заходи внесли розлад до лав бунтівників. Крім того, повсталі здійснили низку помилок. Так, відновлення прав-

Бахадур-шах

ління Великих Моголів налаштувало проти повсталих сикхів, турків та індусів. Повсталі не перейшли в наступ, коли англійці були в розpacії й не мали достатніх сил.

Після прибуття підкріплень з Англії почався наступ на район повстання. Делі та Лакхнау були взяті штурмом. Проте повстання тривало й набуло партизанських форм боротьби. У 1859 р. були придушені останні осередки повстання. Із полоненими повсталими сипаями англійці розправлялися вкрай жорстоко: їх прив'язували до жерла гармат і розривали пострілом.

Після повстання сипаїв політика Англії в Індії суттєво змінилася. Відбулися зміни в колоніальній адміністрації. Були відкриті три університети для виховання у європейському дусі нової індійської еліти. Також англійська влада прийняла закон «Про постійну оренду». За цим законом селянин-орендар міг стати власником орендованої землі за умови доведення в суді того, що саме цей наділ він постійно орендував не менше як 13 років. Цей закон заклав підвалини майнових відносин, подібних до європейських.

Індійське суспільство поділялося за релігійними, кастовими та національно-мовними ознаками, які колонізатори використовували з власною метою.

Так, наприклад, англо-індійська армія на 1/3 складалася з мусульманських полків, на 1/3 — із сикхів і на 1/3 — з індусів, які ворогували між собою. Це давало можливість у разі повстання 1/3 військових залучити до його придушення 2/3 збройних сил.

У другій половині XIX — на початку ХХ ст. економічне значення Індії для Англії почало швидко зростати. Індія стала місцем вигідного вкладення капіталу. Тут будувалися залізниці (на початку ХХ ст. — 30 тис. км), переробні підприємства (чай, кава, джут, бавовна тощо).

Наприкінці XIX ст. почала формуватися національна промисловість і національний підприємницький капітал. Станом на 1911 р. в Індії налічувалося 200 текстильних підприємств, які належали національному капіталу. Найбільшим індійським підприємцем був Тата.

Незважаючи на певні успіхи, промислове виробництво було розвинене слабко. Робітники становили 1% населення.

Штурм Делі

Розправа над сипаями

► Чим була зумовлена така жорстокість англійців?

Індійські селяни. 1860 р.

Перший з'їзд ІНК

Балгангадхар Тілак

Аграрне виробництво в Індії поступово переорієнтувалося на постачання англійської промисловості сировиною.

За перше десятиліття ХХ ст. кількість зайнятих у сільському господарстві людей збільшилася з 66 до 72%. Це відбулося через утечу міського населення з міст, де було зруйновано традиційний устрій (розорення ремісників), а нова промисловість не змогла поглинути всіх, хто втратив засоби до існування. Міста перетворилися на центри голоду та злиднів, тоді як у XIX ст. такими центрами були села.

Становлення індійської національної буржуазії стало тим підґрунтам, на якому виник надзвичайно сильний визвольний рух. У 70–80-х рр. XIX ст. серед частини індійської інтелігенції поширилися патріотичні настрої. Вона почала об'єднуватися в культурно-освітні організації. Їхні учасники закликали повернутися до стародав-

ніх вірувань («Назад до вед»), відкидали кастовий поділ індійського суспільства, проголошували рівність людей і народів, ставили за мету відродження індійської культури. Водночас висувалися вимоги створення європейської системи освіти, проведення соціальних реформ, прискорення розвитку індійської промисловості. У 1885 р. національно свідомі діячі об'єдналися в **Індійський національний конгрес (ІНК)**. Його перший установчий з'їзд став символом єдності Індії; делегати представляли різні народи Індії, тому спілкувалися англійською мовою.

Позиції лідера в ІНК займало ліберальне помірковане крило, яке визначило такі цілі: захист національної промисловості, зниження податків, створення системи банківського кредитування, розширення самоуправління та виборчого представництва.

Радикальне крило в ІНК очолював **Балгангадхар Тілак** (1856–1920), який походив із родини брахмана. Він виступав за повну ліквідацію англійського колоніального панування, але мирними засобами; закликав повернутися до національних витоків — індуїзму. Одним із засобів боротьби вважав бойкот англійських товарів.

2. Народи Африки під владою європейських колонізаторів

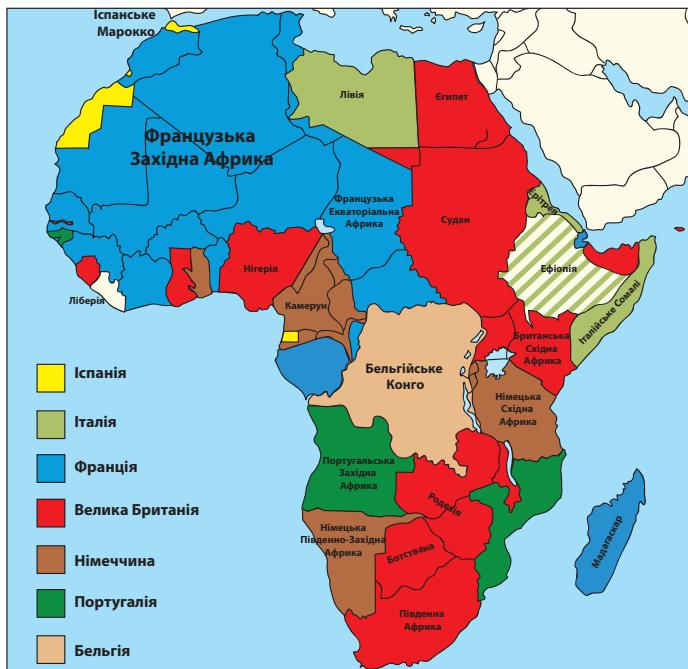
До моменту встановлення європейського панування в Африці вона складалася з двох історико-географічних регіонів.

Перший, розташований на північ від Сахари й до Червоного моря, входив до зони поширення цивілізацій Середземномор'я — давньоєгипетської, фінікійської, греко-римської. Після арабських завоювань тут утвердився іслам, а після розпаду халіфату утворилося кілька арабських держав. Згодом ці держави, за винятком Марокко, увійшли до складу Османської імперії.

В Ефіопії збереглося християнство, і в середині XIX ст. тут утворилася держава на чолі з імператором (негусом). Загалом цей регіон із давніми традиціями державності, відносно розвиненим господарством був одним із центрів ісламської культури.

На південній півдні Сахари жили численні народи негроїдної раси, які перебували на стадії первіснообщинного ладу або переходу до перших державних утворень. Господарський устрій цих народів був різноманітним: від кочового скотарства та землеробства до полювання і збиральництва. Втягуючись у торговлю з більш розвиненими народами, Тропічна Африка поставляла єдиний «товар» — рабів.

Установлення європейського панування в Африці відбувалося по-різному. Спроби європейців закріпитися в Північній Африці почалися наприкінці XVIII ст. Первішим реальним здобутком стало загарбання у 1830 р. Францією Алжиру. На початку ХХ ст. всю територію Північної Африки було поділено між європейськими держава-

Колоніальний поділ Африки наприкінці XIX ст.

ми. Алжир, Туніс, Марокко належали Франції, Лівія — Італії, Єгипет, Судан — Англії, частина Марокко — Іспанії.

Боротьба за Марокко привела до двох гострих міжнародних криз (1905–1906 рр., 1911 р.), які могли вилитись у світову війну.

Проникнення в Тропічну та Південну Африку було повільнішим, хоча воно почалося ще в XV–XVI ст. Спочатку європейські держави прагнули встановити контроль над работоргівлею. Вони створювали опорні пункти на узбережжі та не прагнули проникнути в глиб континенту. Під контролем європейців перебувало 11% території Африки.

Уже перший досвід колонізації доводив, що в Африці можна розвивати плантаційне господарство, але проникнення вглиб гальмувалося через погані дороги та наявність вогнищ тяжких захворювань, від яких європейці не мали ліків.

*Місіонери в Екваторіальній Африці.
1897 р.*

Але наприкінці XIX ст. ситуація кардинально змінилася. Європейські держави, для яких наявність колоній була символом статусу великої держави, почали активно захоплювати та ділити Африканський континент. На початку ХХ ст. на території Африки залишилося лише дві незалежні держави: Ефіопія, яка захистила свою незалежність у боротьбі з Італією (вирішальна битва відбулася 1896 р. поблизу міста Адуя), і Ліберія, заснована в XIX ст. афроамериканцями зі США, які прагнули повернутися на свою історичну батьківщину.

Найбільші колоніальні володіння мали Англія (30%) і Франція (34%). Крім них, колонії на Африканському континенті мали Німеччина (Того, Камерун, Танганьїка, Намібія), Португалія (Ангола, Мозамбік, Гвінея-Біссау), Іспанія (Західна Сахара, Екваторіальна Гвінея), Бельгія (Конго), Італія (Лівія, Сомалі, Еритрея).

Різниця в характері колонізації зумовила відмінності в характері визвольного руху.

У Північній Африці він набув форми відновлення незалежності держав, що раніше тут існували. У ХХ ст. ці вимоги зазвичай поєднувалися з програмами модернізації цих держав за європейським зразком.

Так, відбулися великі повстання в Алжирі (1871–1872 рр.), Тунісі, Єгипті (1881 р.), Судані (було створено махдистську державу на чолі з Мухамед-Ахмедом, яка проснувалася до 1898 р.).

*Обкладинка Le Petit Journal 1911 р. Підпис:
«Франція зможе
вільно принести
Марокко цивілізацію,
багатство і мир»*

У Центральній і Південній Африці опір колонізаторам мав характер періодичних збройних виступів під проводом місцевих вождів. З огляду на перевагу європейців в озброєнні та ворожнечу між різними племенами вони не становили загрози колонізаторам. Найзначнішими були повстання: туарегів у Західній Африці під проводом Саморі Туре проти французьких колонізаторів, яке тривало 18 років; зулусів проти англійців (1879 р.); гереро (1904 р.) і нама проти німецьких колонізаторів. Усі вони були жорстоко придушенні, а населення майже винищено.

Значно відрізнявся розвиток Південної Африки. На крайньому південному континенті в XVII ст. голландці заснували Капську колонію. Колоністи обробляли землю. Себе вони називали бурами (голланд. — фермер, селянин). Усі вони за віросповіданням були дуже набожними кальвіністами. Тривале перебування серед африканців-язичників породило в бурів уявлення про себе як про богообраних, а про африканців — як про свою обслугу.

У XIX ст. Капську колонію захопили англійці, які скасували рабство та прагнули ввести самоврядування на основі расової рівності.

Тоді частина бурів вирішила переселитися на схід і північний схід. Вступивши у війну з племенами зулусів, вони заснували колонії Наталь, республіки Оранжева та Трансвааль. На території цих колоній було знайдено значні поклади золота, алмазів тощо. Англійці, прагнучи оволодіти цими багатствами, почали війну проти бурів. Після англо-бурської війни (1899–1902 рр.) ці території було захоплено англійцями. Однак опір бурів був настільки значним, що англійці для збереження стабільності пішли на поступки. У 1910 р. всі ці території було об'єднано в Південно-Африканський Союз (ПАС), який отримав статус домініону. Англійська мова та африкаанс стали офіційними. Створення домініону зробило бурів господарями становища, оскільки вони становили більшість білого населення. Їхній вплив особливо зріс після Першої світової війни, коли вони продемонстрували повну лояльність до Англії; наслідком цього стало закріплення в ПАС режиму расової дискримінації.

Туареги в Західній Африці

Бури в засідці

Висновки

У XIX ст. в Індії остаточно утвердилися англійські колонізатори. Наймогутнішим антианглійським виступом стало Сипайське повстання 1857–1859 рр. Після його придушення англійці провели певні реформи, що впорядкували колоніальну владу. Багата країна стала перлиною Британської колоніальної імперії.

Тривалий час проникнення європейців в Африку було обмеженим. У другій половині XIX ст. почався стрімкий поділ континенту між європейськими державами. У результаті на початку ХХ ст. Англія, Франція, Німеччина, Бельгія, Іспанія, Португалія, Італія розділили між собою континент, жорстоко придушуючи опір місцевого населення.

Запитання та завдання

1. Якими були результати англійського панування в Індії на середину XIX ст.?
2. Хто такі сипаї? Коли відбулося повстання сипаїв в Індії?
3. Які реформи здійснили англійці в Індії після придушення повстання сипаїв?
4. У якому році англійська королева Вікторія стала імператрицею Індії?
5. Яка організація наприкінці XIX ст. стала на чолі національно-визвольного руху в Індії? Коли вона була створена?
6. На які історико-географічні регіони можна поділити Африку? Де домінував іслам?
7. Які країни взяли участь у колоніальному поділі Африки?
8. Назвіть найбільші антиколоніальні повстання в Африці.
9. Коли відбулася англо-бурська війна?
10. Якими були причини та привід до повстання сипаїв в Індії?
11. Визначте основні риси економічного розвитку Індії в другій половині XIX ст. Чому в другій половині XIX ст. в Індії відбулося збільшення сільського населення?
12. Охарактеризуйте національно-визвольний рух в Індії наприкінці XIX ст.
13. Що полегшувало, а що стримувало колонізацію Африки європейцями?
14. Визначте причини того, що колоніальний поділ Африки відбувався прискореними темпами лише в XIX ст., а не раніше.
15. Складіть схему, яка характеризує повстання сипаїв, за планом:
Зразок: причини — привід — керівники — учасники — основні події — результати — наслідки.
16. Підгответіть розповідь про колонізацію Африки європейцями.
17. Чи можна стверджувати, що англійське панування сприяло розвитку Індії?
18. Чому Індія була колонізована однією державою — Англією?

ІІ. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

§ 23. Міжнародні відносини наприкінці XIX — на початку ХХ ст.

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати міжнародні відносини другої половини XIX — початку ХХ ст.;
- визначати головні події міжнародних відносин;
- розповідати про регіональні конфлікти і локальні війни кінця XIX — початку ХХ ст.

Пригадайте:

1. У чому полягає суть віденської системи міжнародних відносин? Коли вона була створена?
2. Коли було завершено об'єднання Німеччини та Італії в національні держави?

1. Співвідношення сил у Європі у 70-ті рр. XIX ст.

Поразка Росії в Кримській війні 1853–1856 рр., об'єднання Німеччини та Італії, поразка Франції у франко-німецькій (франко-prusській) війні 1870–1871 рр. привели до зміни співвідношення сил на Європейському континенті та загострення міжнародних відносин. Особливо цим скористалася Росія, яка повернулася до групи великих держав і продовжила зовнішню експансію.

Поява в центрі Європи нової, могутньої, мілітаризованої, агресивної Німецької імперії викликала занепокоєння всіх сусідніх європейських держав.

У той час зовнішньополітичний курс Німеччини визначав **Ото фон Бісмарк**, який прагнув утвердити повну гегемонію своєї країни в Європі. Незважаючи на поразку, Франція залишалася головною перешкодою на цьому шляху і, щоб забезпечити перемогу в наступній війні, необхідно було заручитися підтримкою інших держав для ізоляції Франції. Із цією метою він неодноразово провокував Францію на нову війну (франко-німецькі трилогії), але та не піддалася, бо не була готова.

Зростання могутності Німеччини підштовхнуло Австро-Угорщину до зближення з нею, хоча Австрія зазнала поразки у війні проти Пруссії 1866 р. До такого кроку Австро-Угорщину спонукали обставини. Це, зокрема, етнічна близькість німців та австрійців, нестабільне становище двоєдиної монархії, прагнення заручитися підтримкою німецької дипломатії в експансії на Балканах, зростання економічної залежності від Німеччини.

Тим часом О. фон Бісмарк прагнув заручитися нейтралітетом Росії, яка в 60-х рр. XIX ст. докладала зусиль для скасування статей Паризького договору 1856 р. Відкривалися сприятливі перспективи для російсько-німецького зближення.

У 1873 р. зусилля О. фон Бісмарка дали позитивні результати. Після укладення воєнної конвенції між Німеччиною та Росією та підписання російсько-австрійської угоди про розмежування сфер впливу на Балканах між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Росією, склалося угрупування трьох держав, зв'язаних між собою зобов'язаннями про взаємні консультації з міжнародних питань і про взаємодопомогу у випадку вій-

Герб Британської імперії

Герб Російської імперії

ни. Згодом це угруповання отримала назву Союз трьох імператорів і проіснувало до 1887 р. Проте між сторонами угоди були серйозні суперечності. У 1875–1877 рр. Росія не підтримала Німеччину під час франко-німецьких «весняних тривог», тобто на ділі виступила як гарант безпеки незалежності Франції. Це не залишилося непоміченим у Парижі, що згодом привело до франко-російського зближення.

Тим часом антиросійська позиція Великої Британії давала надію Німеччині утримати Росію в нейтральному стані. Англія була головним противником розширення російських володінь на Середньому й Далекому Сході та поширення російського впливу на Балканах.

Так, через рішучу протидію Англії та Німеччини Росія не змогла повною мірою використати наслідки перемоги в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр.

Також Німеччина обмежила російський експорт хліба і в 1887 р. відмовилася надати Росії кредитів. А все через протекціоністські заходи Росії щодо німецьких товарів. Росія у відповідь звернулася до Франції, яка не відмовила в значних позиках. У результаті подальше існування «Союзу трьох імператорів» було неможливим.

Таким чином, міжнародні відносини 70-х рр. ХІХ ст. характеризувалися тим, що кожна з великих держав прагнула не допустити одноосібного посилення жодної з країн.

- Протистояння між якими державами визначало зміст міжнародних відносин у Європі в 70-ті рр. ХІХ ст.?

2. Утворення блоків

На початку 80-х рр. ХІХ ст. у міжнародних відносинах відбулися кардинальні зміни. Почалося формування військово-політичних союзів, спрямованих не проти якогось конкретного, а гіпотетичного (хоча й визначеного) суперника, що прагнули не просто перемоги над якоюсь окремою країною, а світового панування.

Перший крок у цьому напрямку зробила Німеччина. **7 жовтня 1879 р.** у Відні було укладено австро-німецький союз. Одночасно О. фон Бісмарк не залишив надій на утримання Росії на рівні нейтральної держави. У 1881 р. було відновлено «Союз трьох імператорів», а 1887 р. укладено російсько-німецький «перестрахувальний договір».

Проте це не виключало Росію з групи головних суперників Німеччини. Того ж року Німеччина відмовилася надати кредити Росії. У 1882 р. Німеччина, Австро-Угорщина та Італія уклали між собою **Троїстий союз** на п'ять років, який поновлювався через кожні п'ять років і проіснував до 1915 р.

Документи розповідають

Із Союзного договору між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією, укладеного у Відні 20 травня 1882 р.

«...Ст. 1. Високі Договірні Сторони обіцяють одна одній мир і дружбу, і вони не вступлять ні в який союз або зобов'язання, спрямовані проти однієї з їхніх держав...

Ст. 2. У разі, якщо Італія без прямого виклику з її боку, зазнала б нападу Франції з будь-якого приводу, обидві Договірні Сторони зобов'язані надати атакованій стороні допомогу та сприяння всіма своїми силами.

Таке ж зобов'язання буде покладене на Італію в разі неспровокованого прямого нападу Франції на Німеччину.

Ст. 3. Якби одна чи дві з Високих Договірних Сторін, без прямого з їхнього боку виклику, зазнали нападу та були б утягнуті у війну проти двох або кількох великих держав, які не беруть участі в цьому договорі, то *casus foederis* (випадок, який вимагає практичного застосування союзного договору) одночасно трапиться для всіх Високих Договірних Сторін.

Ст. 4. У разі, коли яка-небудь велика держава, що не бере участі в цьому договорі, стала б загрожувати безпеці території однієї з Високих Договірних Сторін, і сторона, якій загрожують, була б цим змушені оголосити їй війну, обидві інші зобов'язуються дотримуватися щодо їх союзниці доброзичливого нейтралітету. Кожна в такому разі залишає за собою можливість вступити у війну в слушну для себе мить для участі в спільній справі зі своєю союзницею.

Ст. 5. Якщо для миру однієї з Високих Договірних Сторін створюється загроза за обставин, передбачених у попередніх статтях, то Високі Договірні Сторони домовляються в потрібну мить щодо воєнних заходів у разі спільногого виступу.

Вони тепер зобов'язуються в усіх випадках спільної участі у війні не укладати перемир'я, миру або договору інакше, як зі спільної між собою згоди».

1. Якими були умови союзного договору?
2. Чи справді він мав «охоронну та оборонну природу», як про це сказано в документі?

Німецька медаль, присвячена утворенню Троїстого союзу. Зображені Вільгельма II, Умберто I, Франца-Йосифа I

На тлі загострення російсько-німецьких відносин відбувалося російсько-французьке зближення, у 1887 р. Франція надала Росії значний кредит. Почалися перего-

вори про укладення союзу. У липні 1891 р. відбувся візит до Кронштадта французької ескадри. Наступного місяця було укладено франко-російський консульський пакт. У 1892 р. країни підписали воєнну конвенцію, яку було ратифіковано у **1893 р.** Отже, у Європі утворилися два ворожі військово-політичні союзи.

Документи розповідають

Із проекту воєнної конвенції від 5–17 серпня 1892 р.

«Запалені однаковим прагненням збереження миру, Франція та Росія, маючи єдину мету підготуватися до вимог оборонної війни, викликаної нападом військ Троїстого союзу проти однієї з них, домовилися про такі положення:

1. Якщо Франція зазнає нападу з боку Німеччини або Італії, підтриманої Німеччиною, Росія застосує всі війська, які вона може мати, для нападу на Німеччину.

Якщо Росія зазнає нападу Німеччини або Австрії, підтриманої Німеччиною, Франція застосує всі війська, які може мати, для нападу на Німеччину.

2. У разі мобілізації військ Троїстого союзу або однієї з держав, що входять до нього, Франція та Росія негайно, після одержання звістки про це, не чекаючи жодної попередньої згоди, мобілізують негайно й одночасно всі свої сили та кинуть їх якнайближче до своїх кордонів.

3. ... Ці війська будуть повністю і з усією швидкістю введені в справу, так щоб Німеччині довелося битися відразу і на сході, і на заході.

5. Ані Франція, ані Росія не укладуть сепаратного миру».

1. Проти кого спрямовувалася воєнна конвенція?

2. Що вона вам більше нагадує — угоду чи план конкретних дій? Поясніть чому.

Проте залишилася одна велика держава — Англія, від позиції якої залежала перевага якогось із блоків. Наприкінці XIX ст. Англія все ще проводила політику «бліскучої ізоляції» (непряме втручання у справи європейських країн). Єдиною турботою Англії було розширення та утримання її колоніальних володінь. Зберігалися напружені відносини з Францією через розподіл колоній в Африці та Азії. У 1902 р. було укладено англо-японський союз, спрямований проти Росії, що дало Японії можливість у 1904–1905 рр. перемогти її у війні.

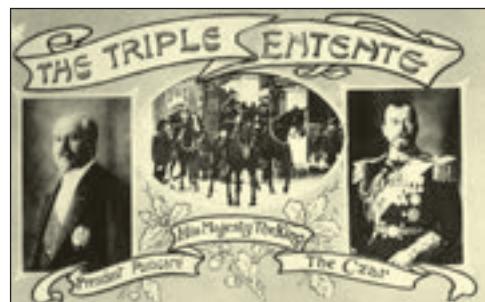
Однак в англійських політичних колах зростало розуміння того, що головна небезпека для Великої Британії йде від Німеччини, яка стала на шлях підготовки до війни за поділ світу (почалося будівництво могутнього океанського флоту).

8 квітня 1904 р. в Лондоні було підписано англо-французьку таємну угоду. Англія визнавала право Франції на Марокко, а Франція — право Англії на Єгипет. Ця угода дісталася назву «**Сердечної згоди**» — **Антанті**.

Після поразки в російсько-японській війні, а також подій революції 1905–1907 рр., які послабили Росію, Англія вже не сприймала її як небезпечного конкурента.

Крім того, тепер вона мала підстави вважати Росію своєю союзницею в боротьбі проти Німеччини та національно-визвольних рухів народів Азії. 31 серпня 1907 р. було укладено англо-російську конвенцію про розмежування сфер впливу в Ірані, Афганістані та Тибеті. Так було завершено створення Антанти.

- Коли і як було утворено Троїстий союз? Які держави до нього увійшли?
- Який союз виник на противагу Троїстому союзу?

Антанта. Англійський плакат

3. Міжнародні кризи та конфлікти наприкінці XIX — на початку ХХ ст.

Швидкий промисловий розвиток провідних країн світу наприкінці XIX ст. привів до загострення їхнього суперництва за джерела сировини, ринки збуту й сфери прибуткових капіталовкладень. Держави стали обмежувати конкуренцію на міжнародних ринках і перейшли до їхнього поділу. Нестримний колоніальний поділ світу підштовхував людство до військової катастрофи. Про це свідчили міжнародні кризи й локальні війни, що почалися з кінця XIX століття і поки що відбувалися за межами або на периферії Європи.

- У 1894–1895 рр. відбулася **японсько-китайська війна**, у результаті якої Японія захопила низку китайських територій (острів Тайвань і Пескадорські острови).
- У 1898 р. спалахнула **американсько-іспанська війна** — **перша війна за переділ світу**. До США, які одержали в цій війні перемогу, відійшли колишні іспанські володіння — острови Пуерто-Рико і Гуам. Куба була проголошена «незалежною», але фактично потрапила під протекторат США. Американці також захопили Філіппіни.

Битва в Манільській бухті під час американсько-іспанської війни

- У 1899–1902 рр. відбулася **англо-бурська війна**, у результаті якої Великобританія захопила багаті на алмази і золото бурські республіки у Південній Африці — республіки Трансвааль і Оранжева.
- У 1904–1905 рр. відбулася **російсько-японська війна**, у результаті якої Японія одержала південну частину російського острова Сахалін, а також території, орендовані Росією в Північно-Східному Китаї.
- У 1905–1906 рр. виникла **перша марокканська криза** — гострий конфлікт між Німеччиною, Великобританією і Францією за панування в Марокко. Згідно з англо-французьким договором 1904 р. за Францією закріплювався контроль над більшою частиною Марокко. Це викликало незадоволення з боку Німеччини, яка прагнула зміцнити свій вплив. Німецький уряд наполягав на скликанні міжнародної конференції й погрожував Англії й Франції війною. **В січні 1906 р.** в місті Алхісерасе було скликано конференцію, яка фактично визнала незалежність Марокко, але практично вплив продовжували зберігати Франція та Іспанія.
- У 1908–1909 рр. виникла **боснійська криза**. Австро-Угорщина приєднала до себе давно окуповані її військами Боснію і Герцеговину. Це поставило під загрозу існування незалежної сербської держави. Сербія готовалася дати відсіч будь-якому вторгненню, розраховуючи на допомогу Росії. Але Росія не була готова до війни з Австро-Угорщиною, на боці якої виступала Німеччина. Тому російський уряд, а слідом за ним і сербський, були змушені визнати владу Австро-Угорщини над Боснією і Герцеговиною.
- У 1911 р. виникла **друга марокканська криза**. У Марокко вибухнуло повстання проти султана. Німеччина прагнула втрутитись у внутрішнє становище країни, а тому до марокканського берега вийшли крейсер «Берлін» і канонерка «Пантера». Але на бік Франції знову стала Велика Британія, яка погрожуючи Німеччині війною, змусила останню відмовитись від втручання у марокканську проблему.
- У 1911 р. відбулася **італійсько-турецька (Триполітанська) війна**. Користуючись слабкістю Османської імперії, Італія захопила останні турецькі володіння в Північній Африці — Триполітанію і Кіренайку. На базі цих територій була створена італійська колонія Лівія.
- У 1912–1913 рр. відбулися **две Балканські війни** (див. розділ «**Виникнення незалежних держав на Балканах**»), які не розв’язали проблеми Балкан.
- ▶ Назвіть основні міжнародні конфлікти за переділ світу.

Карикатура на Боснійську кризу

➔ Кого зображені на малюнку?

4. Гонка озброєнь

Напруженість, що наростала у відносинах провідних держав, супроводжувалась шаленою гонкою озброєнь. З 1883 р. по 1903 р. тільки в європейських країнах військові витрати зросли майже вдвічі, а чисельність армій збільшилася на 25%.

Найбільш активно йшов процес нарощування військово-морських сил. Так, наприкінці XIX століття німецький військовий флот посідав п'яте місце в Європі і був призначений лише для оборони морського узбережжя. Однак з 1898 р., коли був прийнятий перший морський закон, у Німеччині почалася гонка морських озброєнь, метою якої було подолано першість Англії на морях.

Нарощувала свою військову міць й Англія. У 1905 р. там був закладений лінкор нового типу, названий «Дредноут» (з англ. dreadnought — безстрашний). Від звичайних лінкорів він відрізнявся тим, що фактично був броньовою плавучою платформою для гармат великого калібра (10 артилерійських гармат великого калібра замість колишніх 4). Надалі схожі кораблі стали називатися дредноутами. Уряд вважав, що, створивши ці потужні кораблі, він підсилить морську перевагу Великобританії. Але вже в 1907 р. Німеччина спустила на воду одразу 5 дредноутів.

У 1912 р. рейхстаг прийняв доповнення до закону про флот, відповідно до якого військово-морський флот Німеччини був істотно збільшений за рахунок великих бойових кораблів. Англія відповіла на це рішенням будувати надалі два кораблі у відповідь на один німецький.

Зростала чисельність сухопутних збройних сил. У 1913 р. Франція прийняла закон про переход від дворічного на трирічний термін військової служби, що повинно було збільшити чисельність французької армії мирного часу на 50%. Розширювала свій кадровий склад російська армія. Гарячкою збільшувала свою сухопутну армію Німеччина.

Відбувалося переозброєння армій. Для створення новітніх систем озброєнь широко використовувалися досягнення науково-технічного прогресу. Завдяки розвиткові металургії і хімії стало можливим удосконалення вогнепальної зброї. Наприкінці XIX століття з'явився перший станковий кулемет, винайдений Х. Максимом, різні скоростврільні й далекобійні гармати, бездимний порох тощо. Виробництво й упровадження нових видів озброєнь викликали значне збільшення військових витрат.

Британський лінкор
«Дредноут»

Станковий кулемет «Максим»

За період з 1901 р. по 1913 р. великі держави витратили на військові потреби 90 млрд марок і збільшили склад своїх збройних сил майже на 30%. Лідерство в гонці озброєнь залишалося за Німеччиною. Німецька армія була технічно краще оснащена, ніж французька і російська. Спираючись на свій економічний потенціал, Німеччина встигла краще й швидше за інші країни підготуватися до війни.

► Що таке гонка озброєнь?

Висновки

Отже, підсумком розвитку міжнародних відносин на зламі століть став поділ Європи та світу на два ворожі військово-політичні блоки — Троїстий союз та Антанту. Основним змістом політики великих держав у складі названих союзів була підготовка до світової війни за поділ уже поділеного світу. Перші такі війни розпочалися наприкінці XIX ст.: іспансько-американська (1898 р.), англо-бурська (1899–1902 рр.), російсько-японська (1904–1905 рр.).

Підготовка до війни призвела до шаленої гонки озброєнь. Першість у ній взяла Німеччина, яка краще підготувалася до світового конфлікту.

Закріпимо знання

1. Які події призвели до перерозподілу сил в європейській політиці в останній третині XIX ст.?
2. Якою була мета створення «Союзу трьох імператорів»?
3. Що зумовило появу військово-політичних блоків?
4. Чи закономірним було загострення міжнародних відносин наприкінці XIX — на початку ХХ ст.?
5. Складіть хронологічну таблицю основних подій міжнародних відносин у другій половині XIX — початку ХХ ст.
6. Чому Балкани перетворилися на «пороховий погріб» Європи?
7. Проведіть дискусію: «Суперечності між якими державами стали визначальними для міжнародних відносин у другій половині XIX — початку ХХ ст. і чому»?

РОЗДІЛ V

Розвиток культури (кінець XVIII — початок ХХ ст.)

§ 24. Наука, техніка, філософія XIX ст.

За цим параграфом ви зможете:

- познайомитися з найбільш визначними науковими відкриттями століття;
- дізнатися про основні винаходи XIX ст.;
- простежити, який вплив мали технічні винаходи й наукові відкриття на життя суспільства.

Пригадайте:

1. Коли й ким була створена парова машина?
2. Що таке промислова революція (переворот)? У якій країні вона почалася?

1. Подорожі європейців і розвиток географічних знань

На початок XIX ст., незважаючи на епоху Великих географічних відкриттів, європейцям були відомі лише прибережні райони більшості континентів. Їхні внутрішні райони, особливо в Азії, Африці, Південній Америці, Австралії, були практично не досліджені. Недослідженими залишалися і південний, і північний полярні райони.

Уряди деяких європейських країн, наукові товариства також організовували географічні експедиції. Часто ці експедиції мали розвідувальний характер, були підготовкою до колоніальних загарбань.

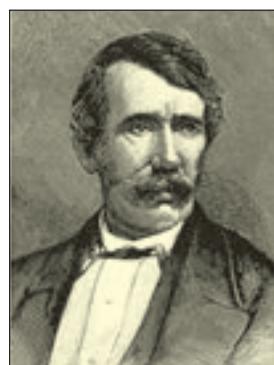
У 1820 р. російська морська експедиція під керівництвом **Фадея Беллінсгаузена** та **Михайла Лазарєва** відкрила новий материк — Антарктиду.

У середині XIX ст. британський місіонер і дослідник **Девід Лівінгстон** здійснив подорожі Центральною та Південною Африкою. Він дослідив річку Замбезі, відкрив на ній водоспад, який назвав Вікторією на честь англійської королеви.

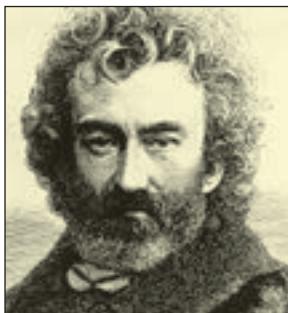
Англієць Генрі Стенлі першим із європейців перетнув Африку зі сходу на захід і відкрив і дослідив басейн річки Конго.

Михайло Лазарев

Девід Лівінгстон

Микола
Миклухо-Маклай

Дослідженням природи та населення Океанії займався уродженець України **Микола Миклухо-Маклай**. Проживши серед аборигенів Нової Гвінеї та познайомившись близче з їхнім життям, він категорично заперечував ідеї расизму — зверхності одних рас над іншими.

Завдяки експедиціям російських учених Петра Семенова-Тян-Шанського та Миколи Пржевальського були досліджені внутрішні райони Сибіру й Центральної Азії.

Французькі дослідники першими досягли столиці високогірного Тибету — Лхаси. Англійці Дж. Еверест і Г. Остін проникли в Гімалаї та склали опис найвищої вершини світу Джомолунгми.

Станом на кінець XIX ст. були складені достатньо повні карти материків. Єдиною недослідженою частиною світу залишалася Антарктида.

- Які географічні відкриття були здійснені європейцями в XIX ст.?

2. Розвиток науки

Антуан-Лоран де
Лавуазье

Перша половина XIX ст. стала періодом швидкого розвитку природничо-математичних наук, що було пов’язано з новими потребами суспільства. Розгортання технічного прогресу вимагало розуміння законів механіки, властивостей матеріалів, що використовувалися у виробництві, знайдення способів обчислення швидкості, тиску тощо. Ці та багато інших завдань були розв’язані вченими різних країн.

Чимало зробив для розвитку хімії французький учений **Антуан-Лоран де Лавуазье**. Завдяки його працям хімія стала самостійним науковим напрямком. За винайдення способу найкращого освітлення міських вулиць учений отримав золоту медаль академії. Його вагомим внеском було в зростання виробництва та поліпшення якості пороху у Франції.

Тогочасна Франція подарувала світові ще одного талановитого хіміка. **Клод-Луї Бертолле** встановив, що особливості хімічних реакцій залежать від маси та властивостей речовин, які взаємодіють, і від умов реакції. Праці К.Л. Бертолле знайшли застосування в промисловому виробництві. Так, для виготовлення вибухових речовин, сірників досі використовують відкриту ним так звану бертолетову сіль.

З ім’ям чеського природознавця **Грегора Менделя** пов’язують виникнення науки про спадковість. Г. Мендель

Грегор Мендель

вивів закономірності передавання спадкових ознак і цим започаткував розвиток генетики, яка вивчає спадковість і мінливість організмів.

У другій половині XIX ст. природознавство поглибилося завдяки розвитку мікробіології, імунології, ембріології, бактеріології. Визначними представниками цих наукових напрямків були **Роберт Кох** у Німеччині, **Ілля Мечников** у Росії, **Луї Пастер** у Франції. Так, Л. Пастер розробив метод пастеризації для збереження продуктів, дослідив хімічний процес бродіння. Усе це дозволило вдосконалити методи приготування харчових продуктів.

Своєрідним підсумком діяльності природознавців різних країн і винагородою за наполегливу працю стало відкриття в 1869 р. **Дмитром Менделєєвим** одного з фундаментальних законів природи, який дістав назву **Періодичного закону хімічних елементів**.

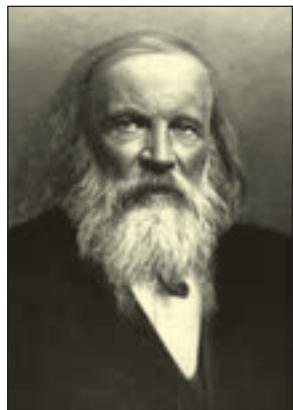
Кінець XIX — початок ХХ ст. був часом великих наукових відкриттів, що привели до перегляду старих поглядів на навколошній світ і здійснили революцію в природничих науках. Провідну роль у науці відігравали країни Західної Європи, передусім Англія, Німеччина та Франція.

Найбільшим відкриттям XIX ст. вважається відкриття **Чарльзом Дарвіном** теорії еволюції тваринного й рослинного світу. Ним була здійснена справжня революція біології.

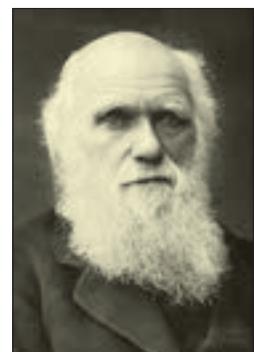

Постать в історії

Чарльз Дарвін (1809–1882) народився в родині лікарів. Під час навчання в Кембриджському університеті він став завзятим натуралистом — так тоді називали тих, хто займався дослідженням природи. По закінченні університету він отримав запрошення взяти участь у навколо світій подорожі на кораблі «Бігль». В обов'язки Ч. Дарвіна входило описувати тваринний і рослинний світ, мінерали, створювати колекції. Експедиція тривала п'ять років (1831–1836 рр.). Участь у ній дала можливість познайомитися з різноманіттям тваринного та рослинного світу й побачити, як одні й ті самі види пристосовуються і змінюються в різних умовах. Зібраний ним матеріал став основою для створення теорії еволюції.

Дмитро Менделєєв

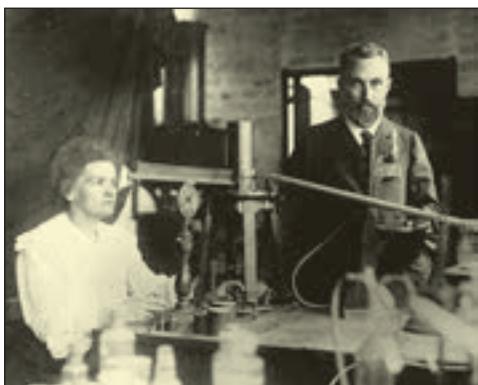
Чарльз Дарвін

У 1859 р. Ч. Дарвін видав книгу «Походження видів шляхом природного відбору». Завдяки теорії Ч. Дарвіна вдалося не тільки пояснити різноманітність видів, а й упорядкувати весь природний світ. Також уперше по-науковому було поставлене питання про походження людини. Сам учений висловив припущення, що людина походить від якогось спільногого з мавпою предка.

Джозеф Томсон

Англійський фізик **Джозеф Томсон** у 1897 р. відкрив першу елементарну частинку — електрон, що входив до складу атома. Вивчаючи ефект радіоактивності, французькі фізики Антуан Сезар, Александр Едмон та Антуан Анрі Беккерел, П'єр і Марія Кюрі дійшли висновку, що деякі елементи довільно випромінюють енергію. Це поставило під сумнів тогочасне розуміння закону збереження енергії. У 1911 р. англійський фізик Ернест Резерфорд запропонував першу планетарну теорію будови атома, відповідно до якої атом подібний до Сонячної системи: навколо позитивного ядра рухаються електрони — негативні частинки. У 1913 р. цю теорію доповнив данський фізик Нільс Бор, який висунув припущення про стрибкоподібний перехід електрона з однієї орбіти на іншу. При цьому структура атома змінюється: він отримує або поглинає квант енергії. Ідеї М. Планка та Н. Бора стали фундаментом для окремого розділу сучасної фізики — квантової механіки.

П'єр і Марія Кюрі

Докорінно змінилися традиційні уявлення про простір, час і рух. У 1905 р. 26-річний німецький фізик **Альберт Ейнштейн** опублікував працю «**До електродинаміки тіл**», у якій було закладено основи теорії відносності.

Нові дані про будову матерії спричинили появу нових міждисциплінарних наук.

Тісний зв'язок між фізигою та хімією обумовив формування такої дисципліни, як фізична хімія, що досліджує фізичні явища під час хімічних реакцій.

Швидкими темпами розвивались електро- і фотохімія, хімія органічних речовин природного походження (біохімія) і хімічна фармакологія.

Спираючись на досягнення біології (учення про клітинну будову організмів), теорію чеського натураліста Грегора Менделя про чинники, що впливають на спадковість, німецький учений **Август Вейсман** та американський учений **Томас Морган** створили основи генетики — науки про передачу спадкових ознак у рослинному тваринному світі.

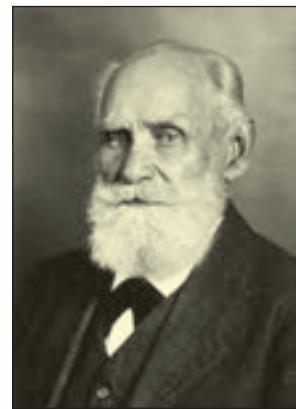

Альберт Ейнштейн

Вивчивши вплив вищої нервової діяльності на перебіг фізіологічних процесів, російський учений **Іван Павлов** розробив теорію умовних рефлексів.

Досягнення біологічних наук стали потужним поштовхом до розвитку медицини. Продовжуючи дослідження визначного французького бактеріолога Л. Пастера, співробітники Пастерівського інституту в Парижі вперше розробили запобіжні щеплення проти сибірки, курячої холери та сказу. Німецький мікробіолог Роберт Кох і його численні учні відкрили збудників туберкульозу, черевного тифу, дифтериту, сифілісу та винайшли ліки проти цих хвороб.

Завдяки успіхам у хімії медицина поповнилася низкою нових препаратів. В арсеналі лікарів з'явилися широко відомі ліки: аспірин, пірамідон та ін. Лікарі різних країн світу розробляли основи наукової санітарії та гігієни, заходи профілактики й попередження епідемій.

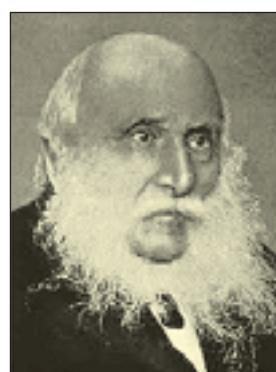
Іван Павлов

- У яких наукових галузях були зроблені найважливіші досягнення в XIX — на початку ХХ ст.?
- Які найважливіші наукові відкриття було зроблено в XIX — на початку ХХ ст.?
- Назвіть найвідоміших учених-винахідників XIX — початку ХХ ст.

3. Досягнення техніки та їхнє прикладне значення

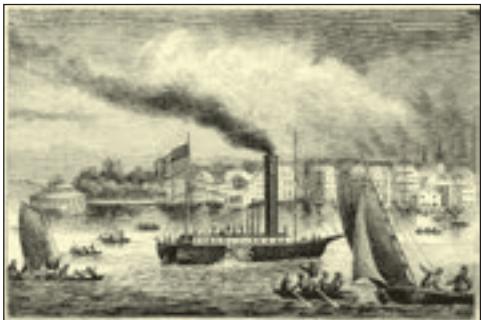
Перехід від мануфактурного до фабричного виробництва та винахід наприкінці XVIII ст. парового двигуна уможливили розвиток технічного прогресу в промисловості. Зміст нового етапу технічного прогресу, що розгорнувся в першій половині XIX ст., полягав у створенні машин за допомогою машин. Отже, у промисловості однією з головних галузей стало машинобудування.

Для виготовлення машин потрібно було багато металу, тому металургійна промисловість почала вдосконалюватися. Англійський інженер **Генрі Бессемер** винайшов для виробництва чавуну, заліза та сталі обертову піч — конвертер, а французький інженер **П'єр Мартен** — піч для виготовлення сталі високої якості. Як самостійна галузь виникла хімічна промисловість. Прикладом технічного прогресу в першій половині XIX ст. стали зміни в друкарстві. На початку століття для друку використовували ручний верстат. Згодом він поступився місцем механічному, який також постійно вдосконалювали. У 1816 р. в Лондоні друкували 1100 примірників газети «Таймс» на годину, а 1850 р. — уже 10 тис.

П'єр Мартен

Значні зміни відбулися в засобах транспорту та зв'язку. Основним засобом пересування на суходолі стали залізниці. На морських шляхах вітрильніки поступово витіснялися пароплавами. У 1807 р. відбулося випробування першого паропла-

Пароплав Роберта Фултона

ва Роберта Фултона. На початку ХХ століття в США та Англії з'явилися перші автомобілі з паровим двигуном.

Почали вдосконалюватися й засоби зв'язку. Дуже швидко поширився винайдений у 1844 р. американським винахідником Семюелом Морзе телеграфний апарат.

Отже, перша половина XIX ст. стала періодом швидкого розгортання технічного прогресу, який суттєво змінив середовище життя людини.

Досягнення наукової думки другої половини XIX ст. пришвидшили розвиток нової техніки та нових технологій. На передній план вийшли електроенергетика, машинобудування, металургія, гірнича, хімічна промисловість, транспорт. Найбільшим кроком в енергозабезпеченні промислового виробництва й транспорту стало одержання електроенергії в більших масштабах за допомогою динамо-машин, перші зразки яких з'явилися в 70-х рр. XIX ст.

Технічною подією великого значення стала поява нового класу двигунів, які сконструювали німецькі винахідники Ніколаус Отто (1876 р.) і Рудольф Дизель (1897 р.). Ці компактні високоекономічні двигуни, що працювали на рідкому пальному, швидко знайшли застосування в першому автомобілі Г. Даймлера і К. Бенца (1886 р., Німеччина), у першому літаку братів Райт (1903 р., США) і в першому дизельному локомотиві (тепловозі) компанії Клозе-Шульцер (1912 р., Німеччина).

У металургії важливими технічними винаходами на початку ХХ ст. стали конвертерний (томасівський) спосіб виплавлення сталі з чавуну з великими домішками сірки й фосфору, виплавлення різних феросплавів у дугових, а потім в індукційних електропечах, а також одержання алюмінію та міді методом електролізу.

Промислове введення крекінг-процесу — розкладу сирої нафти на різні фракції під дією високих тисків і температур — дозволило одержувати в значних кількостях легке рідке пальне, передусім бензин, дуже необхідний для автомобільної промисловості.

Нові методи одержання аміаку розширили виробництво азотної кислоти та інших азотних сполук, необхідних для виробництва штучних добрив, барвників і вибухових речовин.

У промисловому й транспортному будівництві використовувалися якісні марки сталі. Дедалі ширше застосовувався залізобетон. Зі сталевих і залізобетонних конструкцій споруджувалися різні будівлі, мости, тунелі великих розмірів, вiadуки.

*Автомобіль Г. Даймлера
і К. Бенца*

Прискорене впровадження у виробництво нової техніки супроводжувалося збільшенням підприємств і переходом їх на випуск масової стандартизованої продукції. Основною технологією для цього стало конвеєрне виробництво. Його суть полягає в тому, що робочі механізми й робочі місця, відповідно до технологічного процесу, подрібнено на низку простих операцій, які здійснюються безперервно. Уперше в повному обсязі таку технологію було застосовано на автомобільних заводах Генрі Форда (США). Завдяки їй на початку ХХ ст. вони випускали 300 тис. автомобілів на рік (половину світового виробництва). Автомобіль став звичним явищем. Поряд із ним на початку ХХ ст. узвичаївся телефон, який винайшов Александр Грехам Белл (1876 р.), фонограф (Томас Едісон, 1877 р.), радіоприймач (Гульельмо Марконі та Олександр Попов, 1895 р.), кіно (брати Луї Жан та Огюст Люм'єр, 1895 р.), електричне освітлення вулиць, цехів, квартир тощо. У 1881 р. з'явився трамвай, а невдовзі й метротрам.

Значні досягнення відбулися і у військовій техніці. Почалося створення авіації. Флот отримав броньовані кораблі з гарматами великого калібру й підводні човни.

- Які нові галузі промисловості виникли в результаті впровадження технічних винаходів?

4. Основні тенденції розвитку філософії

Найяскравіше основні тенденції розвитку філософії кінця XVIII — першої половини XIX ст. втілилися в працях німецьких учених — **Іммануїла Канта (1724–1804)**, **Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770–1831)** і **Людвіга Фейербаха (1804–1872)**.

Основоположником німецької класичної філософії був І. Кант. До матеріалістичного вчення, яке не визнає вищої духовної інстанції, він додав твердження про непізнаваність світу, який існує лише у свідомості людини. У працях І. Канта поєднувалися два напрямки розвитку філософії — матеріалізм та ідеалізм.

Ідеалізм Канта досяг свого завершення у філософії Г. В. Ф. Гегеля, який уславлював революцію у Франції, був прихильником республіки. За основу всіх явищ природи й суспільства він брав початок, який визначав як «світовий розум», «світовий дух», «абсолютну ідею». Учений дійшов висновку про шкідливість революційних перетворень у Німеччині та необхідність підтримки конституційної монархії як найкращої форми державного правління.

Під впливом Г. В. Ф. Гегеля формувалися погляди Л. Фейербаха. Л. Фейербах сам читав курс «гегелівської філософії». Однак, відкинувши ідеалізм свого вчителя,

Александр Белл демонструє свій винахід

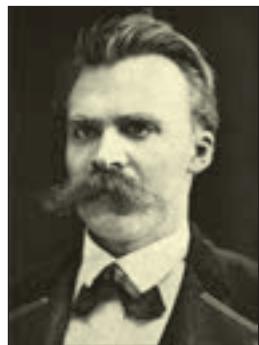
Іммануїл Кант

Людвіг Фейербах

Артур Шопенгауер

Фрідріх Ніцше

він рішуче перейшов на позиції войовничого атеїзму, анонімно опублікував працю, спрямовану проти віри в бессмерття душі, але був викритий і виключений з університету.

Революція в природничих науках, становлення індустріального суспільства, криза традиційної системи світогляду спонукали до переосмислення умов життя, що змінилися, і поставили питання про його сенс. У середовищі творчої інтелігенції та діячів науки ширілися пессимістичні настрої, очікування неминучих соціальних заворушень. Водночас більшість населення сподівалися на краще. Джерелом для цього були відносно мирний розвиток Європи в 1871–1914 рр. і віра в безмежні можливості людського розуму.

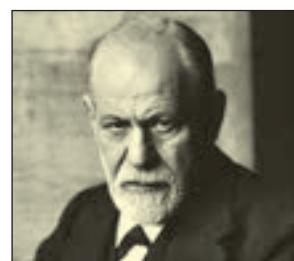
Частина філософів звернулася до класичної філософської спадщини Г. В. Ф. Гегеля (неогегельянство), інша — до І. Канта (неокантіанство).

У філософській полеміці нерідко стикалися протилежні погляди, теорії.

Так, американський прагматизм пропонував удастися до розв'язання практичних проблем, що виникали в реальному житті. Прибічники «філософського» життя (**Артур Шопенгауер, Фрідріх Ніцше**) виступали проти раціоналізму. Ф. Ніцше головну увагу приділяв критиці християнства й раціоналізму, які нібито «пригнічують волю до життя», пропагував шлях до надлюдини, яка стоїть по той бік добра і зла. Такі висловлювання Ф. Ніцше справедливо розцінювалися як виправдання насильства, як підтримка позитивних моральних цінностей людської цивілізації.

Не менш значним був вплив учення про психоаналіз, підвалини якого заклав австрійський учений **Зігмунд Фрейд**. Учення про несвідомі імпульси, мотивації, потяги дозволило З. Фрейду створити психотерапевтичний метод лікування неврозів, відновлення душевної рівноваги хворих. Із часом психоаналіз поширився на філософію, історію, вивчення культури та мистецтва.

► Назвіть головні течії у філософії.

Зігмунд Фрейд

5. Освіта

Технічний прогрес, що мав місце в XIX ст., потребував значної кількості освічених людей. Тому та система освіти, яка існувала в попередню добу і залежала від церкви, уже не могла задовольнити потреб часу. У країнах Європи розвиток освіти в XIX ст. відбувався в напрямку забезпечення загальної безкоштовної початкової освіти й надання їй світського характеру. Також на реформування освітньої галузі вплинули ідеї лібералізму й демократії, що лише вільна та освічена людина здатна самостійно приймати рішення, брати участь у громадсько-політичному житті суспільства.

Упродовж XIX ст. в усіх країнах Європи та США були проведені освітні реформи. Їх напрямок і конкретні заходи в кожній країні були продиктовані традиціями, рівнем розвитку освіти та ступенем проникнення в суспільство ліберальних ідей.

В Австрії початкова обов'язкова освіта була запроваджена ще у XVIII ст., тому реформи йшли в напрямку визначення нового змісту й характеру освіти, боротьби з впливом церкви.

В Англії рішучий крок у реформуванні освіти був зроблений урядом Вільяма Гладстона в 1870 р., коли було прийнято закон про загальну обов'язкову початкову освіту. Згідно із законами 1880 і 1891 р., вона стала повністю безкоштовною.

У Франції безкоштовна обов'язкова початкова освіта для дітей 6–13 років була запроваджена в 1881–1882 рр. Скасовувалося також викладання Закону Божого. Проте залишався вільним один день для тих, хто хотів здобути і релігійну освіту, але не в приміщеннях державних шкіл.

Безкоштовне, хоча й не обов'язкове, навчання існувало і в США. У першій чверті XIX ст. тут розгорнувся могутній громадський рух за створення мережі державних середніх шкіл. Перша така школа була відкрита в 1821 р. в Бостоні.

Завдяки ліберальним реформам 60–70-х рр. XIX ст. в Російській імперії теж була запроваджена система початкової освіти, але стала не обов'язковою.

Відбулися зміни і у вищій освіті. Виникла низка технічних вишів, які зосереджуються на випуску спеціалістів для промисловості. Збільшується кількість студентів у вищих навчальних закладах, але освіта в них була доступною лише для фінансово забезпечених людей.

- У якій країні було вперше запроваджено систему загальної обов'язкової початкової освіти?

Школа наприкінці XIX ст.

Студенти в XIX ст.

6. Католицька церква в нових реаліях

Розвиток науки, світських філософських учень, демократичних перетворень, ліберальних реформ — усе це послабило вплив церкви на людину. У суспільстві домінуючою стала думка, що держава має бути незалежною від церкви. У багатьох країнах Європи та Америки були прийняті закони, які проголосували відділення церкви від держави, запровадження світських навчальних закладів, про свободу совісті, дозвіл цивільних шлюбів, урівнення різних віросповідань.

Період перебування на папському престолі **Пія IX (1846–1878 pp.)** став періодом найзапеклішої боротьби між папством і світськими державами. Папа був противником об'єднання Італії та навіть накладав анафему на короля Віктора Емануїла II. Але це вже було XIX ст., а не Середньовіччя. Тоді Папа Римський вирішив зміцнити свою владу в церкві шляхом прийняття положення про непогрішимість пап. У 1869 р. в Римі було скликано Ватиканський собор, на якому після довгих дискусій було прийнято рішення про визнання першості папської влади й непогрішимості пап. Тим самим Пій IX установив свою абсолютну владу в церкві. На знак приєднання Риму до Італійського королівства в 1870 р. Папа Римський оголосив себе «в'язнем Ватикану», сподіваючись на протести вірян відновити свою світську владу. Але 2 червня 1871 р. король Італії прибув до Рима й оселився в папському палаці Квірінал, тим самим засвідчивши перемогу світської влади.

Відділення церкви від держави. Листівка

Новим Папою Римським було обрано Лева XIII, який став на шлях пристосування церкви до нових умов. Він вважав, що потрібно поєднати віру та знання, а наукові досягнення використовувати для зміцнення віри. За його розпорядженням було реорганізовано бібліотеку Ватикану, і вона стало відкритою. Він заявив, що церква буде співпрацювати з будь-якою державою, яка забезпечує свободу діяльності церкви. У 1891 р. він звернувся до вірян із посланням «Про нові справи». У ньому він визнав наявність у суспільстві суперечностей, які закликав розв'язувати християнською любов'ю. Папа говорив про вкрай важке становище робітників і закликав державу й церкву допомагати їм. Визнавав право створення робітниками профспілок для боротьби за свої права. Водночас він засуджував усілякі соціалістичні теорії та закликав до створення католицьких партій.

Лев XIII

Крім того, Лев XIII вимагав від католицького духовництва активно проводити місіонерську діяльність у всіх куточках світу. Завдяки таким заходам йому вдалося вивести церкву з кризи й перетворити її на моральний авторитет суспільства.

- Який Папа Римський став пристосовувати католицьку церкву до нових умов?

Висновки

Наука в XIX ст. стала відігравати зовсім нову роль у суспільстві. Вона перестала бути лише засобом пізнання світу й використання знань для практичних потреб. У свідомості людей вона посіла місце релігії, пояснювала світобудову.

Завдяки науці на кінець XIX ст. був здійснений промисловий прорив, а сама наука стала перетворюватися на виробничу силу.

Закріпимо знання

- Чим можна пояснити швидкий розвиток науки в XIX ст.?
- Які наукові винаходи XIX ст. ви вважаєте найважливішими для розвитку світу?
- Чому вчення Ч. Дарвіна вважають одним із головних досягнень науки XIX ст.?
- Як у розвитку філософії знайшли відображення історичні реалії тогочасної епохи?
- Висловте своє ставлення до представників різних течій громадської думки кінця XIX — початку ХХ ст.
- Який вплив на духовне життя різних верств населення справляло становлення індустріального суспільства?
- Чому Католицька церква на кінець XIX ст. втратила свій колишній вплив на суспільство і державу?

§ 25. Література та мистецтво XIX ст.— початку ХХ ст.

За цим параграфом ви зможете:

- скласти уявлення про розвиток літератури та мистецтва в XIX ст.;
- ознакомитися з визначальними представниками літератури та мистецтва тієї доби.

Пригадайте:

- Які мистецькі стилі були домінуючими в XVII — XVIII ст.?
- Які події XIX ст., на вашу думку, могли спровоцирувати найбільший вплив на розвиток літератури та мистецтва в XIX ст.?

1. Напрямки розвитку літератури

У XVIII ст. розвиток літератури відбувався під безпосереднім впливом просвітителів. То був час визрівання у Європі економічних, політичних і духовних передумов для суттєвих змін у соціально-політичному житті. Їхнє наближення тонко відчували майстри художнього слова. Аналізуючи проникливим розумом епоху, вони за допомогою художніх засобів та образів передавали її сутність і місце в історії.

Йоганн-Вольфганг
Гете

Фрідріх Шіллер

Вальтер Скотт

Глибоку поезію творили значні представники німецького народу доби Просвітництва **Йоганн-Вольфганг Гете** (1749–1832) і **Фрідріх Шіллер** (1759–1805). Обидва виступали як гуманісти, борці за прогрес і свободу народу, хоч і розуміли свою мету абстрактно.

Поет і мислитель Й. В. Гете замолоду брав участь у літературному русі «Буря і натиск». Головним для його учасників було виховання вільної людської особистості та розквіт національної культури, а не перманентні політичні незгоди. Світове визнання письменникові приніс роман у листах «Страждання молодого Вертера». Філософські ідеї Гете окреслені в трагедії «Фауст». В уста головного героя вкладено віщі слова: «Лиш той життя і волі гідний, хто б'ється день у день за них».

Ф. Шіллер, як і Й. В. Гете, палко вірив у незворотність прогресу та необмежені можливості людини, у її розум, духовні та фізичні сили. Перші твори Ф. Шіллера засвідчили формування республіканських поглядів автора. Ф. Шіллер залишив людству багату спадщину як поет, драматург, історик. Свої твори він присвячував переломним етапам в історії європейських країн. До таких належать історичні драми й трагедії, зокрема трилогія «Валленштейн», «Марія Стюарт», «Орлеанська діва», «Вільгельм Телль».

Й. В. Гете і Ф. Шіллер зробили вагомий внесок у зростання німецької свідомості й подолання роздробленості Німеччини.

Прагнення нового, незвичайного зумовило появу нового літературного методу — **романтизму**. Головними жанрами художнього твору стали лірика, лірична драма та ліроепічна поема. Словами й діями своїх героїв автори розкривали власне світобачення, ставлення до навколошньої дійсності, вели пошуки кращого устрою суспільства. Барвиста мова, виразність характерів, драматизм сюжету, яскраві епітети, метафори, порівняння вирізняють твори письменників і поетів-романтиків із-поміж інших творів. Одні з них приязно змальовували Середньовіччя та заперечували необхідність революційних заворушень, інші пробуджували бунтарський дух та оспівували принади свободи.

Риси консервативного романтизму простежуються у творчості англійського письменника **Вальтера Скотта** (1771–1832), який засуджував революцію, ідеалізував

монархію. Він увійшов у світову літературу як засновник жанру соціального та історичного романів («Пуритани», «Айвенго», «Квентін Форвард» тощо). Представники революційного романтизму були: Джордж Гордон Байрон і Персі Біш Шеллі в Англії, Віктор Гюго і Жорж Санд у Франції, Адам Міцкевич і Юліуш Словацький у Польщі. На Американському континенті жанр епічної поеми розвинув поет-романтик, учений-філолог і перекладач Генрі Лонгфелло, автор знаменитої «Пісні про Гайявату». У Росії риси романтизму були притаманні творчості поетів-декабристів — Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова, Василя Жуковського.

Одним із найпослідовніших виразників романтичного світовідчуття був визначний англійський поет **Джордж Гордон Байрон** (1788–1824). У своїх творах він засуджував вузькі межі аристократичного життя. Перебуваючи у Швейцарії, він написав ліричну драму «Манфред». Як і Фауст — літературний герой Й. В. Гете — Манфред розчарувався у своїх пошуках. Він страждав від докорів сумління та самотності, але постав перед читачем людиною сильною та непохитною.

Поет особисто підтримав боротьбу народу Греції проти турецького гніту. До Греції були звернені останні слова Дж. Г. Байрона: «Я віддав їй свій час, кошти, здоров'я — тепер відаю життя. Що я міг би зробити ще?».

У XIX ст. у світовій літературі поширився новий творчий метод — **реалізм**. Досягнення природничих наук, соціальні заворушення ніби закликали письменників і поетів до глибинного дослідження поривів людської душі, критичного пізнання минулого й сучасного та правдивого його зображення. Яскравими представниками нового напрямку в західноєвропейській літературі стали німецький поет і публіцист **Генріх Гейне** (1797–1856), письменники **Оноре де Бальзак** і **Стендалль** (Франція), **Чарльз Діккенс** і **Вільям Мейкпіс Теккерей** (Англія).

Геніальним проникненням у світ людини відзначалася творчість російського письменника **Лева Толстого** (1828–1910). У 90-х рр. XIX ст. він працював над романом «Воскресіння», у якому посилилися соціальна критика письменника, його незгода з панівною мораллю.

Англійський письменник Оскар Вайлд (1854–1900) написав низку творів, у яких критично відтворив звичай сучасного йому світу. Інколи соціальне спрямування змісту

Джордж Гордон Байрон

Чарльз Діккенс

Оноре де Бальзак

! **Реалізм** (від лат. *realis* — «суттєвий», «дійсний») — одна з основних властивостей мистецтва й літератури, яка полягає в прагненні правдивого об'єктивного відображення та відтворення дійсності у формах, що їй відповідають. У вужчому розумінні — течія в мистецтві, що протистояла модернізму та авангардизму.

Лев Толстой

Оскар Вайлд

Гі де Мопассан

поступається витонченості форми, проте вдало вписані характери героїв, переконливість, високий естетичний рівень творів забезпечили їм довге життя. Досі на сценах театрів України ставляться п'еси О. Вайлда «Ідеальний чоловік», «Як важливо бути серйозним» та ін. Життю простих людей були присвячені новели французького письменника **Гі де Мопассана (1850–1893)**. Його новелістика справила великий вплив на розвиток цього жанру. Ідеї гуманізму дістали виразне втілення у творах Г. де Мопассана завдяки бездоганній майстерності автора, знанню тонкощів людської психології, умінню охопити та всебічно оцінити складні явища суспільного життя. Незвичайність людської долі, її залежність від панівної в суспільстві моралі Г. де Мопассан розкрив у романах «Життя», «Любий друг», «П'єр і Жан».

Ранні твори французького письменника **Еміля Золя (1840–1902)** відзначені романтизмом. Із часом від пошуку соціально-біологічних закономірностей у життєдіяльності людей він перейшов до створення широких полотен про найяскравіші події в історії Франції. Е. Золя змалював суперечності тогочасного суспільства, розкрив духовне убозтво й користолюбство одних, духовну велич та благородство інших.

Діячів мистецтва й літератури на межі XIX — XX ст. хвильовали не лише сутто творчі проблеми, а й соціальна несправедливість, колоніалізм, мілітаризм і війни — усі складнощі й суперечності життя. Тривожний стан напередодні соціальних змін, передчуття грози немовби наповнювали атмосферу того часу. У багатьох літераторів ці відчуття породжували настрої пессімізму, туги. Це знаходило відображення в їхній творчості, де виразно відчувалася тенденція до критики несправедливостей суспільного ладу, людських взаємин, долі творчої особистості в суспільстві.

► Коли поширюється реалістичний метод у літературі та мистецтві?

2. Живопис у житті людини й суспільства

Суспільна свідомість і стан душі художника знаходили своєрідне втілення у творах образотворчого мистецтва. Одним із його видів є живопис — художнє відобра-

ження на полотні, дереві, папері, стіні зовнішнього та внутрішнього світу людини, природи, реальних чи уявних образів і подій. Художники XIX ст. належали до різних течій, але вони залишили по собі бессмертні твори, що передають відносини людини й суспільства, неповторну красу природи, побутові та історичні сцени, портрети сучасників, міфологічні мотиви тощо.

Визначним явищем у світовій культурі стало французьке образотворче мистецтво, славу якого склали Ежен Делакруа, Оноре Дом'є, Гюстав Курбе, Жан-Франсуа Мілле, художники «барбізонської школи».

Яскравим представником і лідером школи романтизму в мистецтві став французький живописець і графік **Е. Делакруа (1798–1863)**. Його мистецтво суперечило канонам офіційного академічного живопису. Е. Делакруа творив картини, сповнені людських емоцій, захоплюючих сюжетів. Частину полотен він присвятив відображенням подій Французької революції. Його батальні сцени також передають певні зрази національної історії. Найвідоміші полотна Е. Делакруа — «Данте і Верглій», «Свобода на барикадах», «Битва під Пуатьє».

Чимало митців використовували свій талант для створення полотен за сюжетами та образами міфології, стародавньої історії, релігії. Академізм сприяв систематизації художньої освіти, здобуттю професійних знань у малюнку та композиції.

На відміну від офіційно визнаних художників, частина живописців Франції заликала вийти з майстерень і зблізитися з природою, яка єдина володіє незрівнянним багатством світла й кольору. Такі митці переїхали з Парижа до села Барбізон, розташованого в лісі. Вони тонко відчували природу й майстерно передавали її реальні образи. Роботи барбізонців підкреслено продумані й довершені, вони позбавлені соціальної заангажованості. Так, у 30–60-х рр. XIX ст. виникла «барбізонська

Е. Делакруа. Битва під Пуатьє

Ганс Тома. В долині

Джон Констебл. Замок Хедлі

К. Брюллов. *Останній день Помпеї*

їх полотнах з усім багатством відтінків. Він міг творити картини за різних погодних умов, завжди зберігаючи при цьому одухотвореність, гармонійність і велич природи. Дж. Тернер, окрім пейзажів, писав архітектурні й морські краєвиди, переплітаючи релігійні та міфологічні мотиви.

У Росії виникла плеяда талановитих художників. Рисами класицизму й романтизму вирізнялася творчість **Карла Брюллова**. У картині «Останній день Помпеї» художник переконливо передав загибель стародавнього міста, мужність і самозреченність людини в мить смертельної небезпеки.

► Які художники представляли реалізм у мистецтві XIX ст.?

3. Неоромантизм. Стиль модерн

На зламі XIX — ХХ ст. виник неоромантизм, що прагнув до синтезу й переосмислення минулого культури, особливо європейської.

У руслі неоромантизму формувався літературний символізм, що виник у Франції. Там у 60–70-х рр. XIX ст. символізм охопив й інші форми мистецтва — театр, живопис, музику. Головним засобом художнього пізнання вважався символ. Поєднання реального й таємного, соціального та індивідуального, звернення до міфів, пошуки

містичної відвертості й новизни визначили естетику *символізму*. У Росії цю художню течію представляли письменники й поети **Валерій Брюсов, Олександр Блок, Андрій Бєлій, Леонід Андреєв**, композитор **Олександр Скрябін** та ін.

В образотворчому мистецтві символізм упроваджувався пластичними засобами стилю модерн, який поєднував різні форми пластичних мистецтв, універсальну демократичну мову та ідеї загального синтезу — реального та ідеального, сутності й функціональності.

Прагнення створити досконалі синтетичні моделі яскраво проявилося в архітектурі. Архітектор творив споруду від по-

Олександр Блок

школа» французьких художників-пейзажистів, до якої належали Теодор Руссо, Жюль Дюпре, Д. де ла Пенья тощо.

Захоплення природою своєї країни висловлювали німецькі живописці **Каспар Давід Фрідріх і Ганс Тома**. Особливістю їхніх картин стало поєднання духовного світу людини з природою.

Визнання пейзажистів завоювали британські митці **Джон Констебл і Джозеф Тернер**. Дж. Констебл вмів бачити неповторну красу природи й передавати її на сво-

чатку до кінця — від складання проекту до архітектурної обробки. Так забезпечувалася єдність стилю. Прикладом такого синтетичного витвору є приватний будинок Павла Рябушинського в Москві, побудований за проектом архітектора Федора Шехтеля. Стиль модерн в архітектурі поєднував тенденції, що диктувалися бажанням архітекторів використати нові будівельні матеріали, — сталь, скло, залізобетон — і водночас підкреслити розкіш, витонченість, декоративність.

У театральному мистецтві особлива увага приділялася основним засобам сценічного втілення: живопису декорації, унікальним ескізам костюмів, хореографії, сценічним діям. Вони стали органічними, рівноправними компонентами, співзвучними грі акторів. Театр найповніше впровадив ідеї синтетичного мистецтва.

У музичній культурі неоромантизму провідне місце посідав **Ріхард Вагнер**. Згодом пошуками синтетичного мистецтва переймався О. Скрябін (досліди світломузики, створення музичних драм — містерій).

На початку ХХ ст. великої популярності набув новий вид синтетичного мистецтва — кінематограф. Зірки кіно початку століття — Макс Ліндер, Чарлі Чаплін — отримали світове визнання. «Великий німий» потребував особливого мистецтва жесту, міміки, ритму, поєднання декорацій і натури, зрозумілих символів.

- Які нові будівельні матеріали стали використовувати в будівництві в XIX ст.?
- Коли з'явився кінематограф?

4. Імпресіонізм та авангардизм

Характерний для образотворчого мистецтва останньої третини XIX ст. *імпресіонізм* зазнав на початку ХХ ст. глибокої кризи, як і все мистецтво XIX ст. Принципи імпресіонізму, його метод чітко визначали його представники: «Бачити, вірувати, виражати — у цьому все мистецтво», «Я пишу те, що зараз відчуваю». Розкладенням фарб на складники, а об'єкта — на мозаїку яскравих плям імпресіоністи прагнули в живописі створити синтез — загальне синтетичне відтворення свого сприйняття об'єкта. Серед найвідоміших імпресіоністів можна виділити **Едуард Мане, Клода Моне, Огюста Ренуара**. Передумовою появи імпресіонізму стала поява готових фарб у тюбиках, що дало змогу художникам вийти з майстерень і творити на природі, створюючи свої картини з натури.

Наприкінці XIX ст. імпресіонізм заступили нові художні течії, представники яких в основному спиралися на модерн і критикували чуттєве мистецтво.

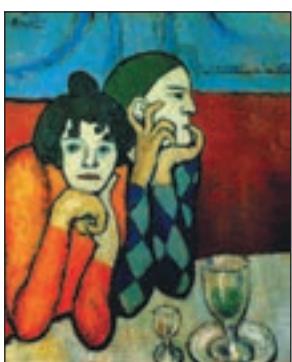
Будинок Павла Рябушинського в Москві

Ріхард Вагнер

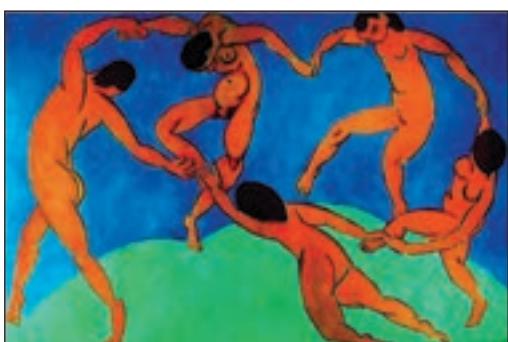
Клод Моне. *Враження. Схід сонця*

Пабло Пікассо. *Арлекін*

художник П. Пікассо працював у галузі живопису, графіки, скульптури, кераміки, сценографії, багато експериментував. Реалізм у його творчості поєднувався з деформацією та руйнуванням композицій.

Подальший розвиток кубізму привів до створення художником **Казимиrom Малевичем** нового напрямку в авангардистському мистецтві — супрематизму (від латин. supremus — найвищий). Світ його картин — поза межами земного виміру.

А. Матіс. *Танець*

Французький художник **Поль Сезанн** першим вийшов за межі імпресіоністського бачення природи й простору, започаткувавши **постімпресіонізм**. Він винайшов нові художні засоби й на своїх картинах наче «розсунув» простір. На його пейзажах збігаються або зриваються вниз схили, вигинається дзеркало водної поверхні тощо. Якщо імпресіоністи пробудили до життя світло й колір у зображені, то П. Сезанн пішов далі. Також до художників-постімпресіоністів належали **Вінсент ван Гог, Поль Гоген** тощо.

Настав новий, перехідний, період у розвитку мистецтва, архітектури, літератури, театру. Представники нових течій проголошували себе прихильниками авангардного мистецтва, через що їх назвали *авангардистами*.

Значний вплив на розвиток авангардизму справив **кубізм**. Засновниками цього напрямку вважаються художники **Пабло Пікассо, Марсель Дюшан і Жорж Брак**.

Представники кубізму створили нові форми багатовимірної перспективи: розкладаючи об'єкт на геометричні форми, художники зображували його з усіх боків, показуючи й невидимі грані. На картинах перетиналися різні площини й геометричні фігури. Іспанський і французький художник П. Пікассо працював у галузі живопису, графіки, скульптури, кераміки, сценографії, багато експериментував. Реалізм у його творчості поєднувався з деформацією та руйнуванням композицій.

Найвідоміший твір К. Малевича — «Чорний квадрат на білому тлі». Інший засновник безпредметного живопису — **Василь Кандинський** свої абстракції творив на основі символів.

Абстракціонізм і безпредметність — найвище досягнення авангардизму. Представники авангардного мистецтва намагалися по-філософському обґрунтувати свою творчість.

Із часом іхні творчі відкриття знайшли втілення в конструктивізмі, функціоналізмі (архітектура), дизайні.

Тим часом інші митці, зокрема французький художник Анрі Матісс, спираючись на ідеї модерну, звертаються у своїй творчості до природи, людини. У картині «Танець» А. Матісса показано гармонію неба, землі, людини; кольорів — блакитного, зеленого, жовтогарячого; стану — статики, динаміки та їх поєднання в стрімкому танці.

Отже, в авангардизмі чітко простежуються два основні напрямки: один спрямований у майбутнє, інший повернутий до людини, природи.

- Які течії у мистецтві називали авангардними?

5. Музичне мистецтво

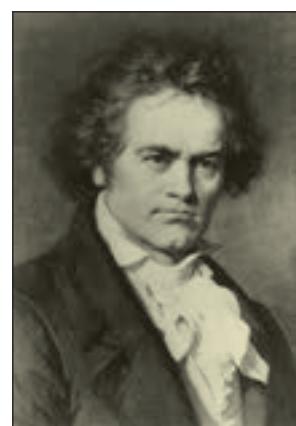
Різновидом творчої діяльності та спілкування людей є музичне мистецтво, яке відображає дійсність у художніх звукових образах.

Музичне мистецтво в XIX ст. розвивалося під знаком пошуку нових засобів вираження всього розмаїття людських почуттів. Найбільший вплив на формування музики нової доби справив німецький композитор **Людвіг ван Бетховен (1770–1827)**. У 22-річному віці назавжди переїхав із Бонна до Відня, брав уроки у визнаних композиторів Вольфганга Амадея Моцарта і Франца Йозефа Гайдна. Л. ван Бетховен швидко завоював популярність віртуозного піаніста, а згодом і композитора. Його твори стали неоціненим внеском у світову музичну культуру. Вони зумовили піднесення всіх жанрів музичного мистецтва, розширили його зміст і творчі межі. Після 27 років життя в Л. ван Бетховена прогресувала глухота, але це не могло зупинити творчості геніального композитора. У розквіті сил він написав чудові сонати — «Місячну», «Крейцерову», «Героїчну», а в зрілі роки — знамениту Дев'яту симфонію.

На початку XIX ст. під впливом ідей романтизму в багатьох європейських країнах виникли національні музичні школи — австрійська (Франц Шуберт — пісенний цикл «Прекрасна мельничанка»), норвезька (Едвард Гріг — пісенний цикл «Зі скель і фьордів»), польська (Фредерік Шопен — мазурки й полонези), чеська (Бедржик Сметана, Антонін Дворжак — «Слов'янські танці»), угорська (Ференц Ліст — «Угорська рапсодія»), фінська (Ян Сібеліус), німецька (Карл Вебер — концертна фортепіанна п'еса «Запрошення до танцю»), французька (Гектор Берліоз — «Фантастична симфонія»). Композитори-романтики використовували у своїй творчості народні мелодії.

Найбільш популярними музичними жанрами в XIX ст. були вальс, опера та інструментальні п'еси.

Одним із найбільших центрів світової музичної культури була *Віденська придворна опера*. Австрія взагалі славилася від XVIII ст. оперними виставами. Якщо спочатку переважали італійські опери, то в XIX ст. на сценах Ав-

Людвіг ван Бетховен

Віденська придворна опера

стриї ставилися твори австрійських, італійських, німецьких, французьких композиторів. У Віденській опері виконувалися твори В.А. Моцарта, Л. ван Бетховена, Дж. Верді, Й. Штрауса, П. Чайковського.

Італійський скрипаль і композитор **Ніколо Паганіні** (1782–1840) був одним із основоположників музичного романтизму. Його феноменальний талант викликав шалене захоплення в слухачів. Н. Паганіні написав понад 200 п'ес для гітари та низку концертів для скрипки з оркестром і соло.

Джузеppe Верді (1813–1901) — видатний італійський композитор. Його опери здобули визнання в середині XIX ст. Опери «Трубадур», «Травіата», «Аїда» ввійшли до скарбниці світового оперного мистецтва. Водночас Дж. Верді уславився в історії музичної культури і як реформатор. Він рішуче змінив структуру й характер італійської опери, наповнив її чудовим вокалом, драматизмом, мелодійністю. Зусиллями Дж. Верді, а також Джоаккіно Россіні («Севільський цирульник»), Ріхарда Вагнера («Перстень Нібелунгів»), Жоржа Бізе («Кармен»), Петра Чайковського («Пікова дама») та інших у Європі розвивалися різні жанри опери.

Елементи музики слов'янських народів, у тому числі українського, увібрала творчість дивовижного польського композитора й піаніста **Ф. Шопена** (1810–1849). Він був творцем нових стилів і жанрів фортепіанної музики, написав десятки творів.

Михайло Глінка

Неперевершеним майстром утілення в музиці російської поезії був **Михайло Глінка (1804–1857)**. І досі виконуються його близкучі романси, героїчна опера «Іван Сусанін» («Життя за Царя»), опера «Руслан і Людмила».

Від опери відділився жанр *оперетти* (мюзикл) — комедійного музичного спектаклю з веселою музикою, що легко запам'ятовується. З'явилися перші естрадні співаки.

Якщо для прослуховування оперного твору потрібно було відвідувати театр, то інструментальні п'еси могли виконуватися в будь-якому приміщенні чи навіть на вулиці. Фортепіано, скрипка, віолончель, флейта, гітара стали улюбленими інструментами музикантів.

► Коли з'являються національні музичні школи?

6. Архітектура

Успіхи промислової революції, зростання міського населення потребували зведення різноманітних будівель промислового та громадського призначення, заводських корпусів, виставкових і торгових приміщень, вокзалів, мостів, банків та інших спо-

руд, перепланування кварталів, створення нових транспортних комунікацій. Прикладом реконструкції міста стала перебудова Парижа, проведена в 1853–1870 рр. під керівництвом префекта Ж. Е. Османа та архітектора **Ж. Алфана**. Замість вузеньких вуличок центру Парижа з'явилися широкі кільцеві та радіальні бульвари, парки із зеленими насадженнями. Квартали бідняків у центрі столиці Франції були ліквідовані. Віднині паризькі працівники оселялися в основному в приміській зоні. У місті були споруджені водопровідна та каналізаційна системи.

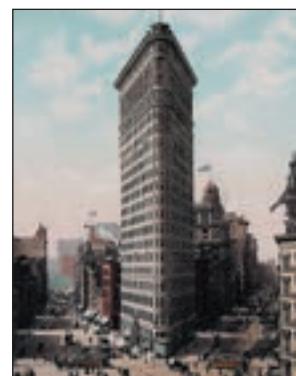
Архітектори другої половини XIX ст. широко використовували форми різноманітних стилів минулого — від романського до класицизму — іноді дивовижним чином поєднуючи їх. Такий спосіб побудови споруд дістав назву «еклектизм» (поєдання різних стилів). Його особливостями були прагнення максимальної святковості громадських будівель, перевага над класичними будівельними матеріалами їх імітацій, панування багатих ліпних прикрас. Прикладом еклектизму є зведена в 1861–1874 рр. **Шарлем Гранье** будівля Оперного театру в Парижі.

Важливе значення здобули нові будівельні матеріали — сталь та скло. Сталевий каркас будівель, широкі скляні вікна та стіни створювали новий образ архітектури доби промислової революції. Однією з перших споруд подібного типу став збудований за проектом Д. Пакстона на першій Всесвітній виставці 1851 р. в Лондоні Кришталевий палац. Сталь широко використовувалася при зведенні мостів. Одним із найвідоміших з них був Бруклінський у Нью-Йорку, побудований у 1869–1883 рр.

У США в 1880 р. з'явився перший у світі багатоповерховий хмарочос. Основою цієї будівлі був металевий каркас, прихованій за масивним кам'яним фасадом. У ХХ ст. хмарочоси стали визначати архітектурне обличчя більшості великих міст світу.

Центр Парижа у XIX ст.

Один з перших нью-йоркських хмарочосів

Висновки

У XIX ст. зроблено величезний внесок до скарбниці світової культури. У літературі та мистецтві спостерігалася швидка зміна художніх стилів і напрямків. Вона відбувалася настільки швидко, що в якийсь період часу різні стилі співіснували. Все це зробило мистецтво та літературу XIX ст. надзвичайно різноманітними. Змінилося також місце культури в житті суспільства — воно стало масовим, зріс його вплив на суспільне життя.

 Закріпимо знання

- Які течії, стилі, творчі методи існували в літературі та мистецтві в XIX — на початку ХХ ст.?
- Яку роль відігравала література, мистецтво, музика в розвитку суспільства та становленні людської особистості?
- Які гуманістичні, загальнолюдські цінності залишили нам у спадок діячі художньої культури XIX — початку ХХ ст.?
- Як технічний прогрес впливув на розвиток архітектури?
- Чому виникають національні музичні школи?
- Чим зумовлена зміна стилів, напрямків, методів у мистецтві, літературі впродовж XIX — початку ХХ ст.?
- На прикладах творчості письменників, художників, композиторів, архітекторів покажіть, які моральні цінності було покладено в основу розвитку художньої культури XIX ст.
- Заповніть таблицю «Розвиток літератури та мистецтва в XIX — початку ХХ ст.».

Течії, стилі, мистецькі методи	Період домінування	Особливості	Представники	Найвідоміші твори
Класицизм				
Романтизм				

Практичне заняття

Масова культура і дозвілля

Запитання і завдання для повторення

- Коли з'явилися перші газети?
- Як формувалася суспільна думка у XVIII ст.?

Мета: 1) визначити, що таке масова культура, які її ознаки;
 2) на підставі аналізу наведеного тексту визначити, які були причини появи масової культури;
 3) шляхом дискусії сформувати уявлення про вплив масової культури на суспільство.

Хід роботи

- І. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.**

1. Зародження масової культури

На кінець XIX ст. більшість жителів країн Європи та США були освіченими. Завдяки успіхам промислової революції зросла життєвий рівень населення. Завдяки зменшенню робочого дня в жителів міст з'явився вільний час. Усе це створило передумови для того, щоб споживачами літератури та мистецтва стали не лише незначний прошарок освіченої еліти, а великі маси простих людей. Виникло нове історичне явище — масова культура.

У літературі це призвело до того, що поряд із книгами, які розраховані на вищуканих читачів, з'явилися твори, орієнтовані на смаки й потреби звичайної освічененої людини. У XIX ст. утвердилися такі літературні жанри, як пригодницький і детективний роман. Класичними пригодницькими романами стали твори американця *Фенімора Купера*, англійців *Томаса Майна Ріда* і *Роберта Льюїса Стівенсона*, французів *Луї Жаколіо*, *Ежена Сю*, *Гюстафа Емара* і *Луї Буссенара*. Американець *Едгар По* в 1841 р. написав першу справді детективну розповідь «*Убивство на вулиці Морг*». У 1887 р. англієць Артур Конан Дойль надрукував першу розповідь, героєм якої став Шерлок Холмс.

Наприкінці XIX ст. з'явився вид мистецтва, який незабаром став най масовішим. **28 грудня 1895 р.** у «Великому кафе» на бульварі Капуцинів у Парижі брати Л. та О. Люм'єр уперше показали **кінематограф** — апарат, який демонстрував рухомі фотографії. Першим був показаний фільм «*Прибуття потяга*». За кілька тижнів такі апарати й фільми Л. та О. Люм'єр уже показували в Римі, Відні, Берліні, Лондоні, Петербурзі, Москві тощо; незабаром у США, Індії, Австралії, Єгипті. Так виникло кіно.

Масова культура стала вагомим чинником формування громадської свідомості. Стаття в газеті або журналі, книга, спектакль, кінофільм ставали іноді значною подією в суспільстві.

Із появою масової культури письменники, художники, артисти, журналісти ставали більш незалежними від смаків і грошей заможних людей, оскільки їхня праця стала добре оплачуватися.

Артур Конан Дойль

2. Повсякденне життя, дозвілля

У XIX ст. відбувається поступовий процес зростання комфорту пересічних жителів міст. Так, поліпшилося планування помешкань — зменшилася кількість прохідних кімнат. У багатоповерхових будинках стали встановлювати ліфти. Але так було в будинках заможних громадян.

До середини XIX ст. кімнати опалювалися пічками, паливом для яких були дрова та вугілля. Починаючи від 70-х рр. XIX ст. починається створення систем центрального опалення. Перша така система виникла в американському місті Локпорт.

Змінилася також система освітлення приміщень. У середині століття свічки та масляні лампи замінили гасові лампи й рожки. Але справжній переворот зробила лампочка *Т. Едісона*.

Особливо велике значення для життя та здоров'я людей мало запровадження системи центрального водопостачання і каналізації. Технічний прогрес також зумовив появу пральних машин, холодильників та електричних прасок.

Усі ці зміни перетворили на звичку підтримання особистої гігієни й чистоти помешкання. Як наслідок, зникають деякі хвороби, зростає тривалість життя. Цьому також сприяло й поліпшення харчування широких прошарків населення. У середині XIX ст. в США з'являються консерви: згущене молоко, м'ясо, риба, горох, томати тощо.

Будівництво багатоповерхових будинків із центральним опаленням зробило неможливим для їх жителів робити запаси на зиму. Доводилося ледь не кожного дня ходити до магазину за продуктами, що не зберігалися тривалий час. Це дало поштовх до розвитку мережі продовольчих магазинів із широким асортиментом. У США, а згодом і у Європі виникають перші універсами й універмаги. Загалом у торгівлі настали нові часи. У 1852 р. в універмазі «Бон Марш» вперше були встановлені тверді ціни, а не як раніше, коли покупець і продавець могли торгуватися. Ця зміна була зумовлена тим, що у великих магазинах працювало багато продавців, і власник не міг довірити їм установлювати ціни.

Універмаг «Бон Марш» в Парижі

Зміни в торгівлі також були зумовлені й змінами в харчовій і легкій промисловості. Так, завдяки винаходу швейної машинки й розвитку громадського транспорту змінився і підхід до одягу. Змінився і стиль його носіння. Тепер усі прошарки населення одягалися практично однаково, різниця полягала лише в якості тканин і деяких елементів обробки. У чоловічій моді остаточно утвірджується костюм трійка й

Жіноча і чоловіча мода на початку ХХ ст.

біла сорочка. Для урочистих заходів одягали фрак чи смокінг. Жіноча мода була більш різноманітною, але вона рухалася в напрямку звуження спідниці й підкреслення бюсту. Законодавцем чоловічої моди був Лондон, жіночої — Париж.

У моду стали входити пікніки на природі із закускою, прогулочки на велосипедах, катання на човнах, купання тощо.

Популярною розвагою було відвідування всіляких промислових виставок, де можна було побачити найновіші досягнення техніки, помилуватися картинами, скульптурами в художніх салонах. В останній третині XIX ст. в будинках пересічних громадян почала постійно лунати музика, і для цього не потрібно було грати на музичних інструментах. У 1877 р. Т. Едісон сконструював фонограф, який записував і відтворював музику. Еміль Бернінер винайшов грамофон, який удосконалив Елдрідж Джонсон. Він відтворював звуки, записані на спеціальних платівках. Виникла навіть ціла галузь — звукозапис.

Ще однією розвагою стало читання газет і книг за ранковою кавою, у транспорті або просто на лавці в міському парку.

До моди починає входити туризм. Перше туристичне агентство було засноване в 1863 р. Джеймсом Куком. В останній четверті XIX ст. став розвиватися альпінізм, а на кінець століття увійшли в моду гірські лижі. Тогочасною дивиною стали автомобільні перегони. Перші такі перегони були влаштовані в 1894 р. у Франції.

Популярним стало заняття спортом. У 70-ті рр. XIX ст. визнання отримали теніс і ковзани. Почалося регулярне проведення змагань. У 1892 р. барон *П'єр де Кубертен* виступив із пропозицією відновити проведення Олімпійських ігор, вважаючи, що мирна боротьба на спортивних аренах стане запорукою миру й згоди у світі. Перші ігри були проведенні в 1896 р. в Афінах. Наступні 1900 р. відбулися в Парижі.

Люди жили й відпочивали в міру своїх можливостей, сподіваючись на краще майбутнє.

П. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Пікнік. Фото 1912 р.

П'єр де Кубертен

Узагальнення знань за розділами

«Пробудження Азії. Міжнародні відносини (друга половина XIX — початок XX ст.)»

та «Розвиток культури (кінець XVIII — початок XX ст.)»

1. Складіть перелік найважливіших подій, що були визначальними у міжнародних відносинах останньої третини XIX — початку XX ст.
2. Назвіть імена видатних діячів культури, що визначали її розвиток у XIX ст.
3. Чим була зумовлена зміна стилів упродовж XIX ст.? (Класицизм — романтизм — реалізм — критичний реалізм — імпресіонізм — символізм — постімпресіонізм — модерн.)
4. Поясніть значення понять і термінів: «сипаї», «Індійський національний конгрес», «тайпіни», «опіумні війни», «пробудження Азії», «три народні принципи», «молодотурки», «Троїстий союз», «Антант», «військово-політичний союз», «гонка озброєнь», «романтизм», « класицизм», «реалізм», «масова культура», «модерн».
5. Покажіть на карті:
  - а) колоніальний поділ світу на початку XX ст.;
  - б) місце зіткнення колоніальних інтересів провідних країн світу.
6. Чому повстання сипаїв, тайпінів, бабидів, Іхетуань зазнали поразки? Зробіть порівняльний аналіз цих історичних подій.
7. Проаналізуйте та дайте оцінку наслідкам колоніальної експансії європейських держав, США та Японії в другій половині XIX — на початку XX ст.
8. Визначте основні причини загострення міжнародних відносин на початку XX ст. Чим була зумовлена поява військово-політичних блоків? Доведіть, що англо-німецькі суперечності становим на кінець XIX — початок XX ст. стали визначальними в міжнародних відносинах.
9. Складіть таблицю основних технічних винаходів і наукових відкриттів, що мали місце в XIX — на початку XX ст.
10. На основі додаткових джерел підгответуйте розповідь про життя та творчість одного з діячів світової культури XIX — початку XX ст.

Узагальнення до курсу: «Основні ідеї, здобутки, виклики «довгого» XIX століття»

Термін «довге XIX століття» запровадив видатний англійський історик Ерік Гобсбаум (1917–2012). Воно починається з Великої французької революції (1789 р.) і закінчується початком Першої світової війни (1914 р.). Це саме той період, який ви вивчали.

За цей час у світі сталися значні зрушення. Так, в результаті промислової революції в Європі, США та Японії відбувся перехід від аграрного до індустріального суспільства. Головним багатством стали заводи і фабрики, копальні і залізниці. Більша частина населення стала жити у містах. Змінилась і соціальна структура суспільства. Крім промисловців і найманих робітників, активно формується середній клас. З перемогою промислової революції остаточно утвердилася ринкова економіка.

Соціальні та економічні зрушення супроводжувалися утвердженням нових цінностей — свободи і рівності. Почалося становлення демократії. Лібералізм став панівною течією суспільної думки.

Зміна наукової картини світу, швидкі зміни художніх стилів у літературі і мистецтві зробила культурне життя особливо насиченим. Загалом змінилося місце культури у суспільному житті. Культура стала масовою і почала обслуговувати культурні запити освіченої частини суспільства, яка з кожним роком збільшувалася. Як наслідок, масовими стали творчі професії, а представники культури почали серйозно впливати на громадську думку, доносячи свою позицію через засоби масової інформації, що бурхливо розвивалися.

Промислова революція забезпечила країнам Західу економічну і насамперед восинну перевагу над іншими цивілізаціями і народами. Це зумовило небувалу експансію високорозвинених країн, колонізацію світу і його поділ. На кінець XIX ст. фактично завершилося становлення єдиної світової цивілізації, в центрі якої була Західна Європа і США, а інші регіони світу перебували в різній ступені залежності.

Нові часи породили і нові проблеми, які повною мірою заявили про себе у ХХ ст.

Одним з перших постало робітниче питання, яке на тривалий час стало стрижнем внутрішньополітичного життя країн Західу і не тільки. Життєвий рівень робітників був низьким, соціальне становище нестійке, що створювало відчуття у робітників нерівноправності у трудових відносинах з роботодавцем. Упродовж другої половини сформувалися дві точки зору на розв'язання данної проблеми. Революційні соціалісти (марксисти) вважали, що біда криється у приватній власності. Знищення її і переустрій суспільних відносин на основі суспільної власності — це шлях до щастя і гармонії.

Натомість ліберальні соціалісти (реформісти) виступали за проведення соціальних реформ і встановлення справедливих умов праці. Такі перетворення не передбачали б докорінної зміни політичного ладу, але зміцнювали роль держави в економічному і суспільному житті. Зрештою, ці два шляхи вилилися в експеримент з побудовою комунізму на теренах колишньої Російської імперії, в країнах Східної Європи та Азії, а на Західі — в становлення моделі держави «загального благополуччя».

Поряд з робітничим питанням не менш гучним було національне питання, яке привело до появи могутніх національних рухів і появи на руїнах імперій національних держав. Але кордони останніх не завжди збігалися з межами розселення народів, що породило проблему національних меншин. До того ж ідеї націоналізму вступали у суперечності з провідною ідеєю лібералізму — свободою.

У XIX ст. відбувся новий поворот і в міжнародних відносинах. Французька революція і наполеонівські війни знищили «систему противаг і балансу сил». Спроба створити континентальну систему безпеки, де домінували імперії, що намагалися консервувати систему, яка склалася, не мала успіху. Принцип «реальної політики» і стрімка мілітаризація створили передумови, що визначальним ставав фактор «хто сильніший, той і має рацію». Щоб протистояти одній країні розкручують гонку озброєнь і шукають союзників. Зрештою, це призвело до появи постійних військово-політичних союзів — Троїстого союзу і Антанти. Суперечності між ними кінець-кінцем призвели до Першої світової війни.

Промислова революція зумовила рішучі зміни у військовій справі. Машинне виробництво створило змогу створення масових армій. Тепер велич держав стала залежати не від могутності армії, а від потужності економіки. Вже перші воєнні конфлікти із застосуванням нових видів зброї показали, що війна стає більш руйнівною, зачіпає всі прошарки суспільства, ставить під питання виживання цілих держав і народів. А гонка озброєнь, що тривала майже все ХХ ст., поставила на порядок денний проблему виживання людства.

Колоніальна експансія Заходу відбувалася у формі воєнної, політичної та економічної експансії. Але нав'язування чужих цінностей породжувало опір. Спроба країн Азії, Африки запозичувати у європейців окремі елементи (переважно зміни у військовій та адміністративній сфері), для модернізації свого суспільства не мала успіху. Копіювання без усвідомлення сутності і трансформації всіх сторін життя давало лише тимчасовий ефект і, як правило, завершувалося поразкою. Єдина азіатська країна, яка змогла творчо переробити європейський і американський досвід, була Японія, яка завдяки реформам долучилася до групи великих держав і сама включилася в колоніальну експансію. Спроба консервувати традиційні цінності теж не сприяла збереженню незалежності. Могутні народні виступи, які захищали традиційні цінності (повстання сипаїв, тайпінів, Іхетувань, тощо) доволі легко ламалися європейською перевагою у військовій сфері. Зрештою, наприкінці XIX — на початку ХХ ст. у країн Азії та Африки виникають національні рухи, які намагаються поєднати ідеї модернізації з національними цінностями.

Таким чином, «довге XIX ст.» стало добою небачених раніше змін в історії, часом утвердження цінностей, без яких неможливо уявити сучасний світ — свобода, демократія, ринкова економіка.

Натомість XX ст. отримало у спадок не лише нові можливості, які відкрила наука, багатства і добробут, створені промисловістю, а й нові гострі проблеми: робітниче питання, піднесення націоналізму і національно-визвольних рухів, зростання мілітаризму та міжнародну напругу.

Зміст

Любі друзі!.....	3
§ 1. Вступ. Світ наприкінці XVIII ст. — на початку ХХ ст.	4
Розділ I. Європа та Америка наприкінці XVIII — на початку XIX ст.	
§ 2. Революція кінця XVIII ст. у Франції.....	15
§ 3. Імперія Наполеона Бонапарта та її падіння. Віденський конгрес.....	30
Практичне заняття	41
Розділ II. Європа та Америка у добу революцій і національного об'єднання (1815–1870 pp.)	
§ 4. Початок становлення індустріального суспільства. Спроби осмислення нової дійсності: основні ідеологічні концепції.....	43
Практичне заняття	50
§ 5. Велика Британія і Франція	55
§ 6. Німеччина, Австрійська імперія та Італія	65
§ 7. Російська імперія.....	75
§ 8. Революції 1848–1849 pp.	82
§ 9. Утворення національних держав Німеччини та Італії.....	90
§ 10. США у першій половині XIX ст. Громадянська війна 1861–1865 pp.	99
§ 11. Утворення незалежних держав у Латинській Америці.....	109
Узагальнення знань за розділами I i II.....	117
Розділ III. Європа та Америка в останній третині XIX — на початку ХХ ст.	
§ 12. Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку провідних країн Західної Європи та Америки.....	118
Практичне заняття	126
§ 13. Франція.....	129
§ 14. Німецька імперія	142
§ 15. Велика Британія.....	150
§ 16. Італія.....	157
§ 17. США	163
§ 18. Російська імперія.....	171
§ 19. Австро-Угорщина — дуалістична монархія. Російсько-турецька війна 1877–1878 pp. Утворення нових незалежних держав на Балканах	190
Узагальнення знань за розділом III	202
Розділ IV. Пробудження Азії. Міжнародні відносини (друга половина XIX — початок ХХ ст.)	
§ 20. Японія	203
§ 21. Китай	211
§ 22. Спроби модернізації Османської імперії. Молодотурецька революція 1908 р. Спроби модернізації Персії (Ірану). Революція 1905–1911 pp.	219
Практичне заняття	227
§ 23. Міжнародні відносини наприкінці XIX — на початку ХХ ст.	235
Розділ V. Розвиток культури (кінець XVIII — початок ХХ ст.)	
§ 24. Наука, техніка, філософія XIX ст.	243
§ 25. Література та мистецтво XIX ст.— початку ХХ ст.	253
Практичне заняття	264
Узагальнення знань за розділами IV i V.....	268
Узагальнення до курсу: «Основні ідеї, здобутки, виклики «довгого» XIX століття».....	269

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

СОРОЧИНСЬКА Наталія Миколаївна

МАРТИНЮК Олександр Олександрович

ГІСЕМ Ольга Олексandrівна

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

При оформленні підручників використані такі інтернет-джерела:

<https://www.google.com.ua>   <https://www.wikipedia.org>
<http://sum.in.ua>   <http://depositphotos.com>

Головний редактор *Богдан Будний*

Редактори *Ірина Чорненська, Василь Герасимчук*

Художній редактор *Ростислав Крамар*

Обкладинка *Володимира Басалиги*

Комп'ютерна верстка *Івана Бліца*

Технічний редактор *Неля Домарецька*

Підписано до друку 29.06.2017 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.

Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Умовн. друк арк. 22,032.

Умовн. фарбо-відб. 88,128. Обл.-вид. арк. 18,125

Тираж 14 931 пр. Зам. 151/06

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002

Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008

тел./факс (0352)52-06-07; 52-19-66; 52-05-48

office@bohdan-books.com   www.bohdan-books.com

Надруковано на ПП «Юнісофт», вул. Морозова, 13б, м. Харків, 61036

Свідоцтво серія ДК №3461 від 14.04.2009 р.